

Pokol Béla

Modern francia szociológiaelméletek

Budapest
1995

TARTALOM

Előszó
I. fejezet
A modern francia szociológiaelmélet vázlata
II. fejezet
Michel Foucault társadalomelmélete
III. fejezet
Jean-Francois Lyotard és a posztmodern társadalom
IV. fejezet
Alaine Touraine akcionalista szociológiaelmélete
V. fejezet
Michel Crozier és a bürokratikus társadalom elmélete
VI. fejezet
Raymond Boudon és a módszertani individualizmus
VII. fejezet
Pierre Bourdieu szellemi fejlődése
VIII. fejezet
Bourdieu elméletének alapkategóriái
IX. fejezet
Adalékok Bourdieu és Luhmann elméletének összehasonlításához
Irodalom
Függelék
Pokol Béla A „francia entellektüel” visszatérése
Ellenőrző kérdések

Előszó

E könyv anyagát a Miskolci Egyetemen 1994-95 folyamán, különböző bölcsész szakok számára tartott előadásaimhoz írt jegyzetek alkotják. Így egyértelműen oktatási célzattal készült, és legfeljebb adalék lehet egy valamikori átfogó monográfiához e témában. Ma mindenesetre nem kedvez az idő és a hazai kommunikációs közeg egy ilyen monográfia elkészítéséhez. Ez azonban nem lehetett akadálya annak, hogy legalább az érintett szakok diákjai számára röviden összefoglaljuk a modern francia szociológiaelmélet legfontosabb életműveit. Pierre Bourdieu-tól az elmúlt évtizedek folyamán lassanként nagy tömegű magyar fordítás is rendelkezésre áll és az interjúk sokasága olvasható vele a hazai folyóiratokban és lapokban, de komolyan vehető elemző jellegű munka elméletéről még nem született. Az itt található anyagok elméletének ismertetése mellett legalább néhány lépést kívántak tenni ezen téren is. A többi elmélettel Bourdieu-éhoz képest viszonylag kevesebbet foglalkoztam az előadásokon, és ez nem vitásan értékelést is kifejez irányukban. Így Michel Foucault vagy Lyotard elemzéseiről a könyvben csak egy-egy rövid fejezet található, noha a hazai szellemi élet bizonyos körei mint a modern szellem bajnokait ünneplik sokszor őket. Rövid rész foglalkozik Raymond Boudon módszertani individualizmuson alapuló elméletével is, ám ez kevésbé értékelést fejez ki, mint inkább ezen elmélet „bevezetlensége” a hazai szellemi életben adja az okát. Egy későbbi kiadásban ez az elmélet feltétlenül bővebb tárgyalást érdemel majd meg. Az egyes elméleteket megelőző általános elemzést a mai francia és első-sorban az ezt uraló párizsi szellemi életéről nélkülözhetetlennek láttam ahhoz, hogy az Olvasó megérthesse bizonyos elméleti irányzatok dominanciájának, más elméletek tendenciaszerű háttérbe szorulásának az okát. Átfogóan még csak azt lehet mondani az előszó lezárásaként, hogy ugyanazok a szellemi és kultúrpolitikai hegemoniák, amelyek a párizsi szellemi életben kijelölik az egyes elméletek súlyát és ezek művelhetőségét, a világban való terjesztésüket is nagy mértékben meg tudják határozni. Nem független ettől a magyar szellemi élet sem, és ezért sokszor e hegemoniákkal szemben kell értékelni az egyes elméletek tényleges kognitív súlyát.

I. fejezet

A modern francia szociológiaelmélet vázlata

1. A francia szellemi-értelmiségi háttér

Bevezetés

Ahol a tudományok és különösen a társadalomtudományok önállósulni tudtak, és többé-kevésbé el tudtak különülni a többi kulturális szférától, és ennek következtében nem egy átfogó értelmiségi szféra jellemzői határozzák meg az egyes kulturális termékeket, hanem a professzionalizálódó tudósok, művészek, újságírók önálló szféráinak belső logikája, ott lehetőség nyílik az elemzésnél a szűkebb szféra belső struktúráira, irányzataira koncentrálni. Pl. a német szociológia elemzése esetén ez egy jogos eljárás lenne. Franciaországban azonban ez a funkcionális differenciálódás a legtöbb szellemi-kulturális szféra esetében nem ment végbe tisztán. A múlt század végén kibomló tömeges politizálás és az egyre nagyobb olvasótáborra kiterjeszkedő sajtószféra alapvetően összefonódott, és míg a legtöbb nyugati országban az utóbbi évtizedekben a sajtó és az elektronikus tömegművelődés a szórakoztatás mellett erősebben a hírtér mellett szelektálva az eseményeket depolitizálódott, a francia tömegművelődés fokozottabban bekapcsolódott a politizálásba még ma is. Erre jó előfeltételt teremt Franciaország extrém módon erős Párizs-központúsága, és az ide koncentrálódó tömegművelődés monopóliumjellege. A fővárosi tömegművelődés egy szűk médiaoligarchiát termelt ki, amelynek tagjai évtizedekig leválthatatlanul elfoglalják a néhány országos napilap, hetilap maroknyi kulcspozícióját, és az utóbbi évtizedekben kibomló televíziózás hírmagazinjai is e médiaoligarchiával szimbiózisban élnek. A Le Monde, a Liberation vagy a Le Figaro sztárújságírói a televíziós hírmagazinok állandó kommentátorai is egyben, és évtizedes összefonódásuk a legmagasabb szintű vezetőkkel - ezek külföldi útjain kiküldött tudósítóként kísérve őket, együttélve velük és sokszoros személyi kapcsolatot kiépítve egymás között - egybefogja a médiaelitet a politikai elittel.

Az összefonódás azonban nem áll meg az említett két szféra felső hierarchiái között. A múlt század végétől kibomló társadalomtudományok hagyományosan beleszölettek a sajtó és az újságírás egyes szektoraiba. A „feuilleton”, a kulturális melléklet a francia napilapok fontos részét képezte mindenkor, és itt a szociológus, a politológus vagy a filozófus éppúgy sok százazres olvasót tud elérni, mint az irodalmár vagy a novellista. Noha szűkebb, szakmai folyóiratok is létrejöttek Franciaországban is a szociológia és a többi társadalomtudományok számára, de az igazi elismertséget nem ezek adják meg, hanem a százazrek sőt milliók előtt ismertséget jelentő sajtóorgánumok kulturális mellékleteiben megjelenés. De ugyanígy a szűk szakmai fórumokon túli fellépést ösztönzi itt a múlt század végétől elterjedt „elkötelezett értelmiségi” szerep, amely a közügyekért való morális fellépést díjazza, és kevésbé a szűkebb szakmai teljesítményre törekvő életmódot.

Leszögezhető tehát, hogy a mai francia szociológiát - de a többi társadalomtudományi ágat és a filozófiát is - egyrészt egy szűkebb, szakmai szféra határoz meg, másrészt az átfogó értelmiségi struktúrák kényszerítő mechanizmusai, és a túlsúlyos mozzanat inkább az utóbbi meghatározó erejében található. Az egyes irányzatokat és képviselőik szellemi fejlődését tehát csak úgy érthetjük meg a francia szociológiában, ha előtte az átfogó értelmiségi-szellemi mező felépülését nézzük át.

Az értelmiségi szféra szerveződésének tematikái: 1940-1990

Ha a professzionalizálódással szétszakadozik egy országban az egységes értelmiségi-szellemi szféra, akkor egy-egy önálló, kulturális jellegű alrendszerben a belső események adják meg a nagy korszakhatárokat, és ezek legfeljebb kis mértékben hatnak ki a többi alrendszerre. (Pl. egy korszakalkotó szociológiai alpmű itt új korszakot nyithat, de észrevétlen marad az irodalmi életben és viszont.) Ám ha ez a szétszakadozás nem történik meg, akkor **az adott ország általános politikai eseményei mindegyik kulturális szférát egységesen meghatároznak**. A francia szellemi életben az elmúlt 50 évben a politikai események közül négy nagyobb esemény jelentett szerveződési csomópontot, amelyek hosszú évekre meghatározták a kulturális szféra belső eseményeit és az itteni résztvevők erőviszonyait. Az első a német megszállás elleni ellenállás és partizánharc volt, amely a világháború után még több mint tíz évig a szellemi élet táborainak viszonyaiban meghatározónak bizonyult (1945-58). A következő csomópont az algériai háborúval és a gyarmati Algériával kapcsolatos belpolitikai küzdelemben ragadható meg (1958-64). Az 1968-as diáklázadások szellemi előkészületei és az országos válsággá fejlődött '68 májusi események utóhatásai jelentik a harmadik nagy szellemi-politikai korszakot (1965-75). És végül az 1981-ben hosszú évtizedek után hatalomra került baloldali erők és ennek reakciójaként 1984-ben felerősödő radikális nemzeti jobboldal kettős eseménye strukturálta a '80-as évek szellemi légkörét (lásd Rieffel 1993).

Az ellenállás és az ehhez való viszony (részvétel vagy ebből kimaradás) a világháború utáni években alapvetően meghatározta a politikai erőviszonyok mellett a szellemi-kulturális szférákat is. Filmek, regények, színdarabok sokasága mitizált alakokká növelte az ellenállás résztvevőit, és a háború után felnövekvő generáció szocializációjához és erkölcsi példázataihoz az anyagot. Átfogó ideológiaként, mint „rezisztencializmus” is megragadhatóvá vált néhány éves fejlődés után ez a mitizált esemény, és ennek két fontos következménye lett a francia szellemi életre 1945-58 között. Az egyik következményt a nemzeti erők háttérbe szorulása jelentette, mivel a francia katolikus-konzervatív csoportok egy része a Vichy-kormányt támogatva - amely Franciaország egy részén a német megszállás ellenére fenntartotta az önálló francia közigazgatást - hiteltelenné vált a világháború után. Ebben persze szerepet játszott az is, hogy a Francia Kommunista Párt nyomására feketelistákat hoztak létre a jelentősebb nevet elért nemzeti-konzervatív szerzők publikálásának letiltására, és több éven keresztül adminisztratív korlátok is akadályozták a kommunistákkal szembeni nemzeti erők nyilvánosság előtti megjelenését (Lásd: Ory/Sirinelli 1986:255). Ebből is eredt egy másik következmény, amely a kommunista párt szellemi bázisának domináló helyzetbe kerüléseként ragadható meg. Az ellenállásban ugyan a szocialista és a kommunista szervezetek egyaránt szerepet játszottak, de míg az előbbieket inkább munkáskáderekkel rendelkeztek, akik a párizsi értelmiség szellemi harcaiban nem tudtak részt venni, addig a kommunisták vezérkarában egyrészt a zsidó értelmiségiek, másrészt a katolikusból harcosan ateistává váló intellektüelek domináltak. Ennek révén a '45 után egyaránt kormányra kerülő szocialisták és kommunisták körül az utóbbiak tudták megvetni a lábukat a párizsi szellemi életben. A '40-es évek végén és az '50-es évek első felében a kommunista intellektüelek uralták a párizsi szellemi centrumokat, a könyvkiadást a sajtót és a felsőoktatás társadalomtudományi és filozófiai részlegeit. A kommunista Jean-Paul Sartre a „Les Temps Modernes” folyóiratot megalapítva és egy sereg irodalmárt, filozófust és társadalomtudóst rendszeres szerzőként e köré gyűjtve, ebben az időszakban az egyik legfőbb szellemi központot jelentette Párizsban. A szintén kommunista Louis Althusserl a bölcsészképzés elitintézményeként működő „Ecole normale supérieure”-ben tanított filozófiát, és generációk számára beveste Marx elméletét és a leninizmust. Ez a szellemi légkör teszi érthetővé, hogy az akkor diákként ide járó és később világhírű váló olyan nevek mint Michel Foucault, vagy Jean-Francois Lyotard szervezetileg is

csatlakoztak a kommunista párthoz. E párt rigid felépítése ugyan néhány év múlva a legtöbb entellektüel kilépéséhez vagy kizárásához vezetett, de szellemi attitűdként a közös kommunista múlt közös csoportokba tömörítette ezeket. A kommunista szellemi hegemoniát ezentúl az '50-es évek második felére a sztálini Szovjetunió szörnyűségeinek nyilvánosságra kerülése (milliók kivégzése, népcsoportok tervszerű éhhalálba kergetésével etnikai tisztogatások etc.) illetve az 1956-os magyar népfelkelés szovjet katonai leverésének kijózanító hatása törte meg.

Az '50-es évek végétől a francia kulturális életet az algériai háború körüli szellemi küzdelmek határozták meg. A hegemoniát elvesztő, de azért a szellemi élet kulcspozícióinak nagy részét ellenőrző kommunista-baloldali csoportok ekkor kerültek kapcsolatba a baloldali katolikus körökkel, amelyek az előbbiekkal együtt a francia gyarmatok leoldásáért és a független Algéria megteremtéséért szálltak síkra. A jobboldali-nemzeti erők ezzel szemben a francia nemzeti nagyság épségét csak a gyarmatok megtartásával együtt látták megvalósíthatónak, és az éles politikai és szellemi harc szinte polgárháborús helyzetet teremtett Franciaországban. A világháborús hős Charles de Gaulle visszahívása a hatalomba 1958-ban új alkotmányt és politikai rendszert hozott magával a franciák számára, és amikor a '60-as évek elején de Gaulle végül is a gyarmatok függetlenné válása mellett döntött, ez ismét a baloldaliak (most már a baloldali katolikusokat is befogva) szellemi dominanciája erősítette, és a nemzeti-jobboldali pozíciók szinte minimálisra csökkentek a párizsi szellemi életben.

A '60-as évek közepétől ebből az erőviszonyokból kezdett kinőni a későbbi '68-as diáklázadásokat vezető és szervező szellemi generáció. Itt három mozzanatot kell kiemelni. Az elsőt úgy lehet összefoglalni, hogy a '68-as diáklázadások szellemi vezetői és szervezői a '60-as évek elejétől az egymással versengő egyetemi diákszövetségek vezetői közül kerültek ki, és ebben a versengésben egyre inkább az egyetemi kommunista diákszervezetek vezetői szerezték meg az átfogó testületek kulcspozícióit. Pl. az „Union des jeunes communistes marxistes-leninistes”, (Az Ifjúkommunisták Marxista-Leninista Uniója) és egy sor további maoista, trockista szervezet vezetői említhetők itt. Másik fontos mozzanat, hogy a legismertebb diákvezéreket az Ecole normale supérieure-ből jöttek, ahol már az említett kommunista ideológus, Louis Althusser körül egy hosszú évek alatt kikristályosodott szellemi kör határozta meg a légkört, és a párizsi kommunista entellektüelek ezen túl is nagy befolyással rendelkeztek a későbbi „soixant-huitard”-okra, a „hatvannyolcasokra”. Harmadik fontos mozzanat, hogy a kommunista diákvezérek nagy része közép-európai menekült zsidó családokból származott, és a holocaust szörnyűségei utóhatásként ezeket az erősebb nemzeti szerveződés ösztönös ellenségeivé tett (l. Rieffel 1993: 137-138).

A '68-as diáklázadások gerjesztőleg hatottak a francia társadalom szélesebb problémáira, és ez néhány év alatt de Gaulle államelnök bukásához vezetett. A '70-es években lecsillapodtak az egyetemi feszültségek, ám a többhónapos eseményekben összekovácsolódott és országos hírnévre szert tett diákvezér-csoportok a polgári életbe beilleszkedve egy sor szellemi területen meghatározóvá váltak. Így fontos fejlemény volt, hogy a '80-as évek elejétől kezdve a párizsi sajtó és az elektronikus tömegművelődés kulcspozícióinak nagy részét meg tudták szerezni (Rieffel 1993: 189-190). Ez pedig tartalmilag azt jelentett, hogy a „régimaoisták és kommunisták kapták kezükbe” az összefonódott értelmiségi szféra kulcspozícióit.

Érdekes volt e média- és szellemi oligarchia viszonya a '81-ben hatalomra került szocialista kormányzathoz. Noha ez az oligarchia alapvetően baloldali beállítottságú volt, de a kevés intellektuális erővel rendelkező és hagyományosan munkásbázison álló szocialistákhoz hűvös volt a viszonyuk. Ez a hűvös viszony csak 1984-től kezdett oldódni, amikor Jean-Marie Le Pen vezetésével a korábbi marginális Nemzeti Front (Front Nationale) komoly politikai erővé

kezdett válni, és ez a radikális nemzeti erőket nagy hangsúllyal megjelenítette a politikai porondon. Az összefonódott politikai-média-szellemi elit többévtizedes oligarchizálódása „lefagyasztotta” a francia politikai élet problémamegoldó kapacitását - ezt nevezte Michel Crozier 1970-ben „leblokkolt társadalomnak” - és a kiváló szónoki képességekkel rendelkező Le Pen megállíthatatlanul haladt a ‘80-as évek második felében előre. Ez a politikai fejlemény forta össze végül is ebben az időben a szocialista kormányzatot és szellemi-politikai bázisát a baloldali kulturális és médiaoligarchiával.

Összegezve tehát azt lehet mondani, hogy az elmúlt 50 év folyamán az összefonódott és a tömegmédiák körül szerveződött francia értelmiségi-kulturális szférában egy baloldali-kommunista dominancia volt megfigyelhető, amely különböző alakban (tisztá kommunista dominanciával, majd a baloldali katolikusokkal szövetségben, végül a maoista-trockista eszmén szocializált ‘68-as diákvezérek általi tömegmédiák megszállásának formájában) uralta a francia szellemi életet. Ennek hatására a szociológiában és általában a társadalomtudományokban az elméleti orientálódás alapvetően a marxizmus és különböző leágazásai felé kapott ösztönzést, és az olyan elméletek, amelyek idegenek voltak ettől a gondolkortól vagy éppen szembenálltak vele, tendenciaszerűen háttérbe szorultak a francia szociológiaelméletben.

Az értelmiségi szféra egységes struktúrái

A nagy országos politikai események átfogó módon meghatározzák és egységes korszakokra bomlást kényszerítenek ki a különböző kulturális területeken. Ezentúl azonban néhány további fontos strukturális meghatározást ki lehet emelni, amelyek egyszerre hatnak erősítőleg az értelmiségi szféra egységes-összefonódott jellegének fenntartására és gyengítőleg a professzionális szétszakadozás struktúráira.

I. Az „elitfőiskolák” és a „tömegegyetemek” kettős rendszere. Franciaországban az 1789-es forradalom után megszüntették a feudalizmus szellemét hordozó egyetemeket és ezután csak évtizedek alatt reorganizálódott a felsőoktatás. Az újraindulást az jellemezte, hogy egy-egy szakmai szféra igényeit a centralizált államigazgatás egy-egy speciális főiskola létesítésével oldotta meg, amelyeknek csak szűk diáklétszámot engedélyezett. Ez a kontrollált jelleg gátat szabott a létszámbővítésnek, és generációk alatt a magasabb társadalmi osztályokból kiválasztottak helyeivé tették e „grand école”-okat. Csak sokszoros szűréssel és szelekcióval lehetett ide bejutni, és a szűk diáklétszámkeret eleve garantálta, hogy aki ide bejutott, az az egyre bővülő állami közigazgatás vagy a gazdasági és egyéb szervezetek csúcsaira kerülhet diplomájával. Egy-egy szakterületre - egészen a legutóbbi időkig - sok generáción keresztül csak egy-egy ilyen „grand école” adta az utánpótlást, és itt - a korábbi jezsuita nevelés módszereit átvéve - bennlakásos, zárt keretben végzett oktatás volt a jellemző. Ennek hatására az így végzettek zárt testületi szelleme, egységes kollégiumi zsargon és viselkedési mód hagyományozódott át, és a későbbi életben az egymást támogatások rendszerének alapjává váltak. A különböző bölcsészterületek felé ilyen egységes grand école-t jelentett a párizsi École normale supérieure, ahonnan szinte az összes később nevet szerzett filozófus, szociológus, történész, irodalmár etc. kikerült az elmúlt 50 évben.

A szűk létszámkerettel működő „grand école”-ok mellett a felsőoktatás második vonalát az egyetemek jelentik Franciaországban - tehát éppen fordított helyzettel a magyar egyetem és főiskola szintkülönbségével - és ez a második vonal bővült ki radikálisan a ‘60-as évek elejétől, megsokszorozva az egyetemi diákság létszámát. Az itteni diplomák azonban jórészt csak a középszintű vezetői pozíciókba elhelyezkedést teszik lehetővé, és e szint eltömegesedése még csak fokozta az elitfőiskolák diplomáinak értékét. A szellemi-értelmiségi élet

meghatározó pozícióinak birtokosai egy egységes testületi szellemmel összefűzve így tendenciaszerűen összetartják - különböző kulturális szférákban tevékenykedve is - az egységes értelmiségi gondolkodást.

II. Az egységes értelmiségi kommunikáció fórumai. A professzionalizálódás egy szintje után az egységes értelmiségi fórumok jelentősége megszűnt a legtöbb fejlett nyugati országban, és különböző szakmai kommunikációs fórumokon történik meg az egymástól elszakadt társadalomtudományi, irodalmi, politikai élet szerveződése. Franciaországban ennek elmaradása még ma is domináns helyet juttat a szakmai kommunikációk (konferenciák, szakmai folyóiratok etc.) rovására az egységes értelmiségi kommunikáció fórumainak. A baloldali-katolikus „Esprit” vagy a libertárius-kommunista Les Temps Modernes folyóiratok az elmúlt évtizedekben mindvégig egyaránt közöltek szociológiai, filozófiai, irodalomkritikai, ideológiai-politikai jellegű tanulmányokat, és ezek szerzői - épp itt publikált tanulmányaikkal is - az egyes értelmiségi szakmák nagyjainak számítottak és számítanak. (Ezzel szemben pl. Németországban folyóiratok szintjén ilyen értelmiségi kommunikáció jelentős fórumot nem kapott, és komoly szakmai tanulmányt a nagytekintélyű szakmai - szociológiai, politológiai - etc.) folyóiratokban jelennek meg.) A folyóiratok szintje alatt különösen a hetilapok szintjén bomlott ki Franciaországban az egységes értelmiségi kommunikáció fórumrendszere. A baloldali-szocialista vezérértelmiségiek főként a „Nouvelle Observateur” körül tömörülnek az elmúlt másfél évtizedben, míg a libertárius körök számára inkább a „L’Evenement du jeudi” a vezető hetilap, és tucatszám lehetne sorolni a nagy olvasótáborral rendelkező értelmiségi hetilapokat. Ezentúl persze a napilapok publicisztikai és kulturális mellékletei is az értelmiségi diszkurzusok rendelkezésére állnak, és itt a legnevesebb szociológusok, politológusok, jogászok, történészek mellett állandóan megtalálhatók a pártvezérek és ismert pártideológusok írásai is. Fontos még kiemelni, hogy a szakmai folyóiratokba is író szociológus, politológus értelmiségiek mellett ez a publikációs struktúra létrehozott egy olyan értelmiségi-közíró csoportot is, amelyhez tartozók minden szakmai specializálódást mellőzve csak ezekben az átfogóbb értelmiségi diszkurzusokban vannak jelen, ám ebben a légkörben ez semmit nem von le reputációjukból, és úgy tudnak fellépni, mint a legnevesebb értelmiségiek. (Pl. a ‘95 nyarán köztársasági elnökké választott Chirac-nál bejelentkezett tíz ilyen neves közíró - és ő nagy tisztelettel fogadta is őket -, majd egy hosszabb eszmecsere után vázolták neki, hogy a párizsi értelmiség milyen feltételek mellett biztosítja támogatásáról az új kormányzatot.)

Az értelmiségi folyóiratok dominanciája mellett az egységes értelmiségi jellegű konferenciák nagy súlya is ide tolja a súlyt - a szakmai konferenciák rovására. Az ‘50-es, 60-as években két vidéki kastély szolgálta a párizsi értelmiségi viták szervezését: a „Centre culturel de Royaumont”, amely a szociológusoknak és a politológusoknak éppúgy helyt adott, mint a neves íróknak és filozófusoknak, és a „Cerisy”, amely főként az irodalmi és esztétikai csoportokat fogadta (Rieffél 1993: 65-80). Egy-egy konferencia - olyan általános témákat napirendre tűzve, mint pl. a „kultúra hanyatlása a modern korban” a legkülönbözőbb szakmákból meghívott neves embereket zárt össze, és az általánosság szintjére korlátozta a lehetséges eszmecsereket. Később a Pompidou-kulturális központban indult be Párizsban ilyen jellegű konferenciasorozat - ez tart még ma is - és televíziós egyenes adásban milliók láthatják, hogy diskurál a világ dolgairól a neves szociológus, teológus, közíró és pártvezér. A szakmai specializáció szintjéről nézve ez csak kivételes esetben éri el az elvárható értelmi szintet, ám reputációt és széleskörű ismertséget ezek a konferenciák biztosítanak, míg a szűkebb szakmai konferenciák csak kisebb anyagi eszközökhöz jutnak, és a szakma átfogóbb közönsége is csak kevéssé figyel ezekre.

Az egységes értelmiségi összefonódást okozó folyóirat struktúra és konferenciák rendszere mellett szintén ezt erősíti a közvetlen értelmiségi politizálás magasra értékelése, és e politizálásban való részvétel reputáció növelésére tett hatása. A párizsi értelmiség politizálásában már a század elejétől kezdve nagy szerepet kapott a petíció-politizálás formája. Már a múlt század végétől elterjedt az a beállítódás a franciáknál, hogy a szakmai teljesítmények mellett kötelessége az igazi értelmiséginek a közügyekért való morális fellépés. Bárhol igazságtalanságot lát, kollektívan tiltakoznia kell. Ennek egyik formájaként alakult ki itt, hogy a már nevet szerzett értelmiségiek, kényesen megválogatva a tiltakozók névsorát, olyan petíciókat terjesztenek a legfőbb állami vezetők elé, amelyeket aláíróik személyi súlya támaszt alá. Egy ilyen petíciót - ha nem akar nevetségessé válni - névtelen értelmiségi nem kezdeményezhet, és egész petíció-aláírási hálózatok alakultak ki az egyes évtizedekben Párizsban, amelyek már nevet szerzettek tömörítettek, tömörítettek. Rieffel a „felháborodás professzionalistáinak” nevezi ezeket, és kimutatta, hogy egy-egy ilyen petíció-aláírási csoporthoz tartozók néhány év alatt többszáz petíciót terjesztettek be. Pl. 1958-69 között 488 olyan petíciót terjesztettek be a párizsi vezérértelmiségiek, amelyek a napilapokban megjelentek. (l. Rieffel 1993: 164). Szociológus, politológus, filozófus, színész, író, költő akkor ér el karrierje csúcsára, ha meghívják ilyenféle kényesen megválogatott résztvevői körben terjesztett petíció aláírására. Hogy kontrasztot mutassunk fel, az Egyesült Államok professzionalizálódott szellemi szféráiban idézetségi mutatók és más értékelési paraméterek döntenek a specializált (tudományos, irodalmi etc.) művek jutalmazásáról, míg itt ilyenféle jutalmazást a tömegmédiákban való fellépések garantálják.

A médiaértelmiségiek középpontba kerülése

Az előbbieken leírtak fényében már pontosítani lehet, hogy mit kell érteni „médiaértelmiségi” kifejezés alatt. Ideáltipikus tisztaságban három jellemző megadásával ragadhatjuk meg ezt az alakot: először is több-kevesebb mértékben valamilyen szakmai (irodalmi, filozófiai, valamilyen társadalomtudományi etc.) teljesítmény birtoklását fel kell tudni mutatnia, vagy legalábbis ezt a szélesebb szellemi (vagyis nem a szűkebb szakmai!) körök számára valószínűsíteni kell; második jellemzője, hogy rendszeresen jelen van a tömegmédiákban, a sajtóban; és végül mindez csak akkor ad súlyt számára - és persze az előbbi is akkor tudja elérni - ha egy csoportosulás tagjaként fejt ki tevékenységét a tömegmédiákban. E paramétereknek egyszerre nagyobb mértékben csak néhány tucat szellemi ember tud megfelelni, és egy skálán egyik irányba az „egyszerű” tudóssá, filozófussá, irodalmárrá „szürkülőket” különíthetjük el a médiaértelmiségiektől, másik irányba az egyszerű újságíró mesterséget űzőket. A félreértések elkerülése végett kell csak itt megemlíteni, hogy a „médiaértelmiségi”, és a médiaértelmiség mint csoport nem azonosítható az újságírók összességével! Ez utóbbiak nagy része egyszerűen csak írja cikkeit, riportjait, ám ez zömmel csak abban a keretben lehetséges, amelyek témáit, hangvételét, kulcskifejezéseit etc. a médiaértelmiségiek meghatározzák. E meghatározottság fokozottan kodifikálódik is az erős médiaértelmiségi csoportokkal rendelkező nyugati országokban, és a „politikailag korrekt” kifejezések, szavak, értelmezések kódexeként többé-kevésbé minden szellemi ember el tudja határolni a médiaértelmiség által jóváhagyott beszédmódot az ezt tagadó más értelmezésektől (A „politikailag korrekt” nyelvpolitikai zsarnokságával szemben kiobbant francia vitákhoz lásd: de Villiers 1996, az amerikai szellemi felzúduláshoz: Behr 1995). Magasabb karriert nem tud befutni az az újságíró, aki a „politikailag korrekt” kerettel többször szembe helyezkedik.

Jól kimutathatók azok a változások a francia akadémiai-egyetemi életben, amelyek a '68-as társadalmi megrázkódtatások után a médiaértelmiségek előtérbe kerülését hozták magukkal. E változásoknál mindig azt lehet megfigyelni, hogy a tanítás és a kutatás rovására azoknak az intézményeknek a súlya nőtt meg, amelyek a média prezentálása mellett a politikai nyilvánosságot célozzák meg első sorban. (Bizonyos fókig alátámasztják ezek az eltolódások Régis Debray korszakolását, aki 1978-as könyvében a „befolyásos értelmiségi” alakjának eltolódását jelzi, és a múlt század végi, e század eleji egyetemi tudóstól a könyvkiadói világba, majd a '68 utáni időktől a média világába látja átvándorolni a „befolyásos értelmiségit”. Lásd Debray 1978).

Egyik ilyen változást a médiára nyitott egyetem felé az **EHESS (École des hautes études en sciences sociales)** súlyának növekedése jelzi. Ezt a valamikor jelentéktelen intézményt 1947-ben az amerikai Ford alapítvány pénzügyi támogatásával a külföld, főként az amerikai liberális szellemi központok felé nyitás fellelegváraá tették - hosszú évtizedekig Ferdinand Braudel építette itt ki szellemi körét és határozta meg az EHESS nemzetközi kapcsolatait - és egyre növekvő professzori gárdájával a média felé nyitott baloldali szellemi körök központjaként alakította ki súlyát. Ez a súlynövekedés különösen a '68-as diákmozgalmak után figyelhető meg, amihez az is hozzájárult, hogy a médián belül egyre újabb orgánusok alapításával a kommunista-libertárius csoportok építették ki hegemoniájukat, és ezzel a politizálás súlya a parlamentáris-politikai intézményekről erősebben áttevődött a médiákba. Ugyanezt a változást példázza a '68 után alapított új egyetem, az **Université de Vincennes** felfutása is. A Párizs elővárosában alapított új egyetem professzori gárdájának összetételével és szellemi mentoraival (Roland Barthes, Michel Foucault, Jean-Francois Lyotard etc.) előre vetítette, hogy nagy nyilvánosság mellett itt a radikális baloldal belső irányzatai (maoisták, trockisták és kommunisták) határozzák meg a szellemi vitákat (lásd Rieffel 1993 III. kötet: 41) Az új egyetem hamar a párizsi baloldali értelmiség kedvenc találkozó helyévé vált, és a napilapok, hetilapok állandó tudósításai mellett folytak az előadások. Az igazán központi élményt azonban a párizsi értelmiségi köröknek a **College de France** előadásai jelentették a '70-es évek elejétől. Korábban legfeljebb kis hírből hozták a napilapok egy-egy professzor College de France-ra kinevezését és nyilvános felavató előadását, de három nagy név, Michel Foucault, Raymond Aron és Georges Duby 1970-es kinevezése fordulatot hozott az intézmény életében, és egyre inkább a szellemi élet központi eseményévé vált egy-egy médiasztár professzor nyilvános előadása. Bevette vált, hogy - akár nagy színházi bemutatók előtt - órákkal az előadás kezdése előtt sorok álltak a bejárat előtt, és három-ötezres közönség előtt zajlottak Michel Foucault vagy Roland Barthes előadásai. Egy-egy ilyen előadás aztán hetekig témát adott a párizsi baloldali szellemi köröknek, és sokszoros médiaprezentáció vitte el ezek hírét százezrek és milliók felé az egész Franciaországban.

A politikai-szellemi élet felé e médiasztárok a tömegműmediumok segítségével a '70-es évektől kezdve kikerülhetetlenül meg tudják határozni azt, hogy mi az ami vitára érdemes, amivel foglalkozni kell, és e tematika vitatásának főbb szellemi kereteit, kulcsfogalmait. Az 50-es évek kommunista értelmiségei, minden dominanciájuk ellenére, álmodni sem mertek volna akkora politikai súlyról, amit a '70-es évektől a párizsi médiaértelmiségek elértek,

A médiaértelmiségek csoportosulásai

Az előbbiek fényében már nem lehet meglepő annak jelzése, hogy a párizsi média-szellemi világ intézményei igen nagy részben egyetlen politikai értékvilág, a baloldali-libertárius szellemi körök értékei és nézetei szerint szelektálják a szellemi termékeket. E szellemi monolit ellenére egyrészt egymással rivalizáló személyi csoportosulások bizonyos politikai

pluralitást is visznek ebbe az életbe, másrészt marginálisan jelen vannak eltérő politikai értékvilágok orgánumai is. E csoportosulások kitapinthatók a könyvkiadás, az értelmiségi folyóiratok világában éppúgy mint a hetilapok és a napilapok világában is. Sőt egy friss esemény azt is jelezte, hogy a könyvterjesztés világa sem esik kívül a párizsi médiaértelmiség domináns köreinek befolyásán. Roger Garaudy új könyvéről van szó („Les Mythes fondateurs de la politique israélienne”, „Az izraeli politika alapmítoszai”) amelyet a szerző minden valamikori vezető kommunista ideológus tekintélye ellenére gyakorlatilag le tudtak tiltani a könyvterjesztés szintjén, és csak egy „sztrájktró” kis könyvesboltban lehetett ‘96 nyarán megszerezni az egész Párizsban.

Egy rövid tanulmányban csak egyszerűsített képet lehet adni az értelmiségi csoportosulásokról, így a folyóiratok szintjét érdemes választani ehhez, mivel tartósabb értelmiségi közösségek körvonalai, politikai és ideológiai szimpátiái illetve ellenszenvei itt mutatkoznak meg a legtisztábban.

Ha az erőpozíció nagysága szerint kezdjük a párizsi médiaértelmiségi csoportok bemutatását, akkor vitathatatlanul a kommunista-libertárius médiabástyákkal kell indítani a sort, ezen belül is a Jean-Paul Sartre által alapított **Les Temps Modernes** folyóirattal. Ez a folyóirat az ‘50-es, 60-as években az egész párizsi szellemi életet uralni tudta, és a ‘70-es évektől is befolyásos tudott maradni, még ha az utóbbi években már csak árnyéka régi önmagának. E folyóirattal szemben, amely tudatosan a párizsi szellemi élet pozícióira támaszkodva függetlenedett a Francia Kommunista Párt szervezeti hierarchiájától és napi politikai indíttatású ideológiai pozícióitól, a **Le Nouvelle Critique** jelentette a mindenkori pártvonal értelmiségieinek fórumát az 1980-as megszűnéséig. Sokszor támadva a kozmopolita Sartre értelmiségi köreit már ekkor felsejlett e küzdelmekben a kommunista szellemi tábor bizonyos fokig belülről kettészelő ellentét a kozmopolita-libertárius csoportosulás és az alsóbb néposztályok és a francia katolicizmus felé nyitottabb szellemi csoport között. Az utóbbi vezéralakja Roger Garaudy, aki a Le Nouvelle Critique-ben a ‘60-as években központi témává tudta tenni a kommunista értelmiségiek és a keresztények közötti közeledés gondolatát. (Garaudyt 1969-ben a prágai szovjet bevonulás elleni nyilvános tiltakozás miatt kizárják a kommunisták, és ő a ‘70-es években az arab világ szempontjaira is tekintettel Izrael és a diaszpóra zsidóság szellemi és pénzügyi hatalmának éles kritikusává válik.) A kommunista pártvonalról való bizonyos fokú oldódást a **La Pensée** mutat, amely absztraktabb témákkal foglalkozva erősebben az akadémiai-értelmiségi körökben tudott befolyást szerezni. (A ‘60-70-es években cikkek sokaságával Louis Althusser az egyik főszereplő e folyóirat hasábjain!) A Clarté érdemel még figyelmet ebből a táborból, amely a legtisztábban példázza a kommunistából libertáriussá átalakulás folyamatát. E folyóirat az UEC („Union des Étudiants communistes”, „Kommunista Diákok Egyesülete”) kiadásában jelent meg, mely szervezet a ‘60-as évekre az egész francia egyetemi élet legbefolyásosabb szervezetévé vált, és a ‘68-as diákvezérek nagy része is soraikból került ki. A Clarté erősebben distanciálódva a Kommunista Párt vezetőitől inkább a kozmopolita-kommunista értelmiségiek felé nyitotta ki hasábjait. Így nem véletlenül Sartre illetve szellemi köre állandó interjúkra számíthatott e lapban. Innen indult Serge July, aki később, a ‘70-es évek elején megalapítja majd a legmilitánsabb libertárius napilapot, a Liberation-t, és ebben Sartre az egyik mentora, még ha Sartre - öregkora és betegsége miatt - már nem is tudott aktívabban bekapcsolódni Liberation alapításába.

E tábor tehát elsősorban a **Les Temps Modernes** és a **Clarté** segítségével tudta kitermelni a párizsi médiaértelmiség meghatározó csoportját, és a ‘70-es évektől Liberation révén a napilapok szintjén a francia politikai élet egyik legfontosabb meghatározója lett. Ez különösen igaz azért, mert az ekkor középpontba kerülő televíziózásban is ez a csoport

rendelkezett a legtöbb szövetséggel, és ennek révén sokszoros felhangosításban tudták és tudják a politikai-szellemi közvéleményt befolyásolni.

A nem kommunista baloldal folyóirat szintjén a magát formálisan katolikus folyóiratként aposztrofáló **Esprit** révén tudott az '50-es években megjeleni, és ennek szerzőgárdája ekkor állandó vitában állt a Les Temps Modernes kommunista értelmiségeivel. A '60-as évektől - a televíziózás tömegessé válásával majd később a kormányzattól elszakadó televíziózás létrejöttével - kinyíló médiavilág kulcspozíciói azonban döntő mértékben a kozmopolita-libertárius médiaértelmiségek kezébe kerültek, és az Esprit nem tudott kinevelni ezekkel szembeszállni képes médiaelitet. Ez a színtelenség azóta is érezhető az Esprit cikkein, és sokszor csak annyiban tér el a domináns tábor lapjaitól, hogy a mérsékeltebb libertáriusok cikkeit közli, kerülve azok táborának militánsait. E baloldali katolikus folyóirat mellett a szocialista színezetű értelmiségi körök a '60-as évek második felétől kezdtek erősebb hídfőállásokat kiépíteni, de nem a folyóiratok szintjén, hanem a hetilapokén. Ez persze egybeesett azzal a változással, hogy a több síkra bomlott médiavilágban a folyóiratoktól a hetilapok szintjére kezdett eltolódni az értelmiségi szellemi küzdelmek súlypontja. A **L'Express** és a 70-es évek végétől különösen a **Nouvelle Observateur** válik e tábor szócsövénévé, és a '80-as években a szocialisták hatalomra kerülése csak fokozta az utóbbi központi szerepét a párizsi értelmiségi viták meghatározásában.

A kommunista-libertárius és a szocialista médiaértelmiségi csoportokkal szemben, ha alárendelten is, két csoportot lehet még kiemelni. Az egyiket az „atlanti liberális”-vonulat adja - vagy pontosabban fogalmazva a nem kommunista gyökerű liberálisok csoportosulását jelenti ez - és ez több, egymást követő folyóirattal végig ott volt az elmúlt 40 évben a francia szellemi életben, másikat az „Új Jobboldal” köre testesíti meg, amely sok szempontból marginálisan ugyan, de a radikális nemzeti-jobboldali tábor pozícióit tudta bevinni a párizsi médiaértelmiség sáncai közé.

Az elsőnek említett csoportosulás '50-es évekbeli folyóiratát, a „**Preuves**”-t ugyan még a régi kommunisták alapították - Arthur Koestler, Franz Borzkenau, Manes Sperber - de ezeknél oly éles mértékben megtörtént a szakítás a kommunista eszmevilággal, hogy a modern világ legnagyobb veszélyének tekintették szakításuk után a szovjet kommunizmust. Utólag ismertté vált az is, hogy az amerikai külügyminisztérium és a CIA is finanszírozta azokat az alapítványokat, amelyek a Preuves alapítását lehetővé tették, de ez semmit nem von le abból a hatásból, amit az e folyóirat köré csoportosuló értelmiségiek az akkor keményen szovjetbarát Jean-Paul Sartre és a Les Temps Modernes szellemi hinterlandja ellen folytattak. Raymond Aron és Hannah Arendt éppúgy állandóan jelen volt itt írásaival, mint Denis de Rougemont és Ignazio Silone. A Preuves hatását különösen fokozta, hogy olvasói között nagy számmal ott voltak a vezető politikusok és a felsőbürokrácia tagjai. Ha valami egyáltalán tudta korrigálni az '50-es években a kommunista Sartre és körének szellemi befolyását a párizsi szellemi életre akkor az Esprit mellett a Preuves és köre volt az. A '60-as évek végére az átalakult szellemi táborokban nem találta a helyét a Preuves, és szerzőgárdája egyre inkább egy újonnan alapított, hasonló szellemiségű folyóiratban, a **Contrepoint**-hoz pártoltak át. E folyóirat értelmiségi köre már több rétegből állt mint elődje, mivel a valamikori kommunista szellemi hegemonia ekkor már a múlté lett, és a párizsi értelmiség is plurálisabbá válva több irányba tájékozódni kezdett. Három nagyobb csoportosulás körvonalai váltak itt szét (Rieffel 1993 II. kötet: 31). A Raymond Aron követő „aroniánusok”, a konzervatív jobboldal hívei és végül a balközép felé vonzódók. A lap szerzőgárdája és szellemi mentorai között Raymond Aron-on túl ott volt a magyar származású Fejtő Ferenc, de a nemzeti-konzervatív erők jelenlétét példázzák a francia Algéria következetes hívének számító Raoul Girardet írásai e

folyóiratnál, vagy a következetesen royalista és nemzeti-konzervatív Philippe Aries tanulmányainak rendszeres közlése is.

Ez az ideológiai sokszínűség már eltűnik a '70-es évek végén alapított **Commentaire**-ban, amely felváltja az akkoriban lehanyagló Contrepoint-ot. Itt már egyértelműen Raymond Aron szellemi köre dominál, háttérbe szorítva mind a balközép, mind a nemzeti-konzervatív szerzőgárdát. Aron ekkor kezdi élni „másodvirágzását”, és a szovjet kommunizmusból több keserű tapasztalat - '56-os magyar felkelés fegyveres leverése, a '68-as prágai szovjet bevonulás és főként Szolzszenyicin Gulág-szigetről és a belső szovjet elnyomásról adott leírása - után végleg kiábrándult párizsi értelmiség ekkor kezdi felfedezni „Aron igazát” a több évtizedes vitapartnerével, Sartre-val szemben. Aron szellemi körei azonban ezzel az értelmiségi-szellemi központtá válással sok szempontból elvesztették valamikori kontúrjaikat a kommunista gyökerű libertárius értelmiségi csoportokkal szemben. **Egyre inkább egy átfogó csoport két feleként strukturálódik ennek következtében a '80-as évektől a párizsi értelmiség: a kommunista-libertáriusok balközépre behúzódt körei egyik félként és a gaulle-isták, chirac-isták illetve giscard-isták szellemi körei másik félként uralják a párizsi médiákat és a szellemi életet, és ezer szállal összefonódva együtt határozzák meg a politikailag és ideológiailag lehetséges kereteit,** még ha ebben persze az előbbieknél sokkal nagyobb is a súlyuk. Napilap szintjén a radikálisan libertárius **Liberation** adja meg a baloldal markáns álláspontját, amivel szemben a jobbközép markánsabb hangjai a **Le Figaro**-ban olvashatók. A legnagyobb napilap azonban ma is a **Le Monde**, amely a kettő között áll hangvételével, de egy kicsit is távolabbról szemlélve mindhárom lap csak ugyanannak a politikai elitnek az eltérő frakcióit jeleníti meg. A „politikailag korrekt” szóhasználat betartására mindhárom lap kényszerül, és a szankcionáló médiaértelmiségi „felügyelőknek” csak ritkán kell e lapok esetében pamfletjeikkel lesújtani.

E domináns szellemi ikerpárossal szemben a tiszta nemzeti-konzervatív oldalon csak alárendelt csoportosulásként lehet felfogni az „Új Jobboldal” köreit, amely a tömegmédiák világában csak alig észrevehetően tudott megkapaszkodni. Egy rövid időszakra - 1978-80 - azonban a vita középpontjába került az Új Jobboldal, és a médiaértelmiség egésze foglalkozott velük, még ha ez kritikai-elutasító hangnemben történt is. Két körülmény hozta ezt az ideiglenes erősebb médiajelenlétüket. Az egyiket úgy fogalmazhatjuk meg, hogy az Új Jobboldal körei a libertárius ellentábornak egy akciója „hátára ülve”, az ellenfél eszközeit felhasználva jutottak a figyelem középpontjába. Az évek óta tartó ideológiai apálya után 1977-ben, - amit a Szolzszenyicin-leleplezés váltott ki a zavarba esett szovjetbarát kommunista-libertárius körökben, és a párizsi értelmiségiek sokkolta - Bernard-Henry Lévy (felhasználva a Grasset kiadónál frissen szerzett pozícióját három ideológiai-filozófiai könyvsorozat kiadásának irányítására) nagy médiatámogatással útnak indította az „Új Filozófusok” elnevezés alatt szellemi kampányát. Ténylegesen komolyabb szellemi mondanivaló nélkül és a közfigyelem előtt szakmai reputációval nem rendelkező csoportosulás élén igyekezett BHL (Bernard-Henry Lévy) profilírozni az Új Filozófusokat, akik vele együtt a '68-as mozgalmi körökben nevelkedtek, és mint az École Normale Supérieure végzettjei egy zárt személyi kört alkottak már évek óta. BHL kinevezése az említett könyvsorozatok szerkesztőjévé új lehetőséget adott a klikk számára, és egymás után jelentették meg ebben könyveiket - állandóan egymásra hivatkozva - és a média kulcspozícióit elfoglaló régi mozgalmi barátai mint szellemi forradalmat ünnepelték az Új Filozófusokat. Ebbe a körbe kapcsolódtak be másik oldalról az „Új Jobboldal” megalakítói, és a párizsi értelmiség előtt mint egy új törésvonal jelent meg egyik oldalról az Új Filozófusok ünnepelt köre, másik oldalról az Új Jobboldal értelmiségiei. Amikor néhány hónapos szereplés után 1979 júniusában a legolvasottabb napilapban, a **Le Monde**-ban egy átfogó cikk jelent meg róluk „Az Új Jobboldal beren-

dezkedik” címmel, akkor kitört a polémia, és az összes országos napilapban, rádióadókban és televíziós csatornákon vitatták színrelépésüket. (Több mint 500 cikk jelent meg ekkor róluk pár hónap alatt. Lásd Rieffel 1993 III. kötet: 151). E szerencsés körülmény mellett szerepet játszott ideiglenes médiajelenlétük kialakulásában, hogy az egyetlen jobboldali napilap, a *Le Figaro* beindította hetilapját, a *Figaro Magazine*-t, és itt a tulajdonos, Robert Hersant támogatásával az Új Jobboldal vezető értelmiségiei határozták meg a témákat és a hangvételt. Különösen két vezéralakjuk, **Raymond Bourgain** és **Alain de Benoist** nevét kell itt kiemelni e körből, de különböző leágazásokkal csatlakoztak e körök a feljövőben levő Front National ideológusaihoz, illetve az akkori államfő fivére, Olivier Giscard-d’Estaing is részt vett e szellemi körben.

Alig két év után törésre került sor az Új Jobboldal vezetői és a *Figaro-Magazine* között, és ez elvette tőlük ettől kezdve a nagyobb nyilvánosság előtti megjelenés lehetőségét, de a párizsi értelmiség előtt kialakult reputációjukat már nem lehetett elvenni tőlük. Alain de Benoist és szellemi köre folyóirat szintjén azóta is jelen van a párizsi szellemi életben, és az **Évenements**, illetve a **Nouvelle École** c. folyóirataik a jobboldali értelmiség teoretikus igényeit elégíti ki. Csak kitekintésképpen kell jelezni, hogy a korai kapcsolat ellenére nincs együttműködés az Új Jobboldal mai körei és az időközben magát igazi nagy párttá kinövő Front National között. Ez persze azt is jelenti, hogy az Új Jobboldal így pártok szintjén nem tud befolyást találni (a Chirac-féle jobbközép szellemi körei a már említett módon nagy mértékben összefonódnak a balközép szellemi köreivel), a Front National pedig gyakorlatilag nem rendelkezik számottevő médiaértelmiséggel.

Mint jeleztük, a *Le Figaro* az egyetlen napilap, amely jobbközép politikai pozíciókat foglal el a párizsi baloldali médiavilág tengerében, de Jean-Marie Le Pen és a Front National számára ez alig valamivel kevésbé ellenséges, mint bármely más baloldali média. A **National Hebdo** és a **Rivarol** hetilap szinten, az elenyésző példányszámban és néhány oldalon megjelenő **Présent** pedig napilap szinten megjeleníti nézőpontjukat, de ezek demonizálása a szellemi világban minimálisra korlátozza terjeszthetőségüket. A Front National már a szavazatok egy-negyedét megnyeri az országos választásokon, de nyilvánosan nem tanácsos olvasni e lapokat, aki nem akar feltűnést kelteni.

Ilyen értelmiségi-szellemi háttér és struktúrák mellett kell szemügyre venni a mai francia szociológiaelméleteket és szerzőik beállítódását.

2. A modern francia szociológiaelmélet főbb alakjai

Két nagy szembenállást kell a középpontba emelni már az elemzés kiinduló pontjában ahhoz, hogy a modern francia szociológiaelmélet irányzatait és fő alakjait megfelelően el tudjuk helyezni egy összképben.

Az egyik szembenállást inkább tudományos-módszertani eltérés adja, míg a másikat a politikai tábornegoszlások szociológiába behatása hozta létre. Az elsőnek említett szembenállás egyik oldalról Émile Durkheim elméleti-történeti elemzési módszere, másik oldalról Frederic Le Play adatfelvevő-statisztikai módszere eltéréseiből eredt már a múlt század utolsó évtizedeitől kezdve. Ebből az eltérésből fakadt, hogy Durkheim és tanítványai átfogó összefüggéseket és struktúrákat kutattak, amelyek több társadalomban és eltérő civilizációkban is megjelennek, és ezeket történeti illetve különböző tudományágban már felhalmozott, empirikusabb ismeretek elemzése alapján, mintegy másodlagos elemzéssel, integrálva dolgozták fel. Ezzel szemben Le Play és a hozzá közel álló René Worms egy-egy jelenkori

problémát emelt be mindig a kutatásba, ami a francia társadalomban éppen fellelhető volt, és ezeket statisztikai adatfelvételekre alapozva igyekezett elemezni. Le Playnek ez a szociológiai empirizmusa az adatok önkényes és a mindennapi gondolkodás sémái szerinti értelmezését hozta szükségszerűen létre az átfogó elméleti és történeti összefüggések félre toléása miatt, de másrészt az „itt és most”-ra koncentráló elemzései sok szempontból felkeltették a befolyásos gazdasági körök és a közigazgatás berkeinek érdeklődését a szociológia iránt. Le Play (1806-1882) irányzatát René Worms (1869-1926) folytatta, aki a „Revue Internationale de Sociologie” c. folyóiratot megalapítva egy szociológus csoportot alakított ki a folyóirat körül, és éles ellentétben álltak a Durkheim körül csoportosuló szociológusokkal.

Míg ez utóbbi iskola tagjai aszkétikus fegyelemmel szisztematikus elméleti-történeti tanulmányok elkészítésére összpontosították figyelmüket, energiáikat, és a Sorbonne keretein belül a filozófia és a történelem szakokba ágyazottan oktatták a szociológiát, addig az egyetem falain kívül maradván, az irodalmi-szellemi élet közegébe működő, René Worms körüli csoport erősebben az értelmiségi publikum rövidtávú divatirányzatait követte, és a mindennapi gondolkodás fogalmaihoz kötődve sok szempontból eklektikus gondolati keretekben végezte elemzéseit.

A másik említett szembenállás a különböző szociológus és társadalomtudós csoportok között, a francia társadalom politikai táborokra bomlásának begyűrűzéséből fakadt. A múlt század utolsó évtizedeiben a legerőteljesebb politikai szembenállást, a szélesen vett kulturális-szellemi életben, egyrészt a katolikus-konzervatív, másik részből a baloldali, főként írói-újságírói értelmiségi csoportok szembenállása jelentette. Az egyetemi szférába begyűrűzést az határozta meg alapvetően ekkor, hogy míg a jogászképzésben, a közigazgatási-politikatudományi képzésben valamint az orvosi karokon a felsőbb társadalmi rétegekből rekrutálták elsősorban a diákokat, addig a filozófiai, a történész és az ide beágyazott szociológiai oktatásban, valamint a tanárképzésben főként az alsóbb polgári rétegekből nyerték a diákokat. Ez a társadalmi-szociális különbség pedig ebben az időszakban spontán módon azt alakította ki, hogy míg a jogász, közigazgatási és orvosképzésben jobboldali-konzervatív politikai értékek domináltak, addig a filozófus, történész, szociológus etc. képzésben inkább a baloldali értékek. Ezt az intézményi szembenállást egészítette ki és erősítette fel az irodalmi-szellemi életben kialakult szembenállás a baloldali és a katolikus-konzervatív értelmiségi körök között.

Émile Durkheim politikai beállítottsága „racionalista-konzervatív”-nak volt nevezhető, és ez szembeállította mind a baloldali-irodalmi értelmiséggel, mind a katolikus-konzervatív táborral. Ez a közép felé tendáló beállítottsága okozta az ő esetében a Dreyfus-perrel felborzolódt szellemi-politikai küzdelmekből való bizonyos fokú távolságtartást. Mintegy történelmi véletlenként ez is megalapozta a szociológia hivatalos egyetemi elismertetéséért vívott küzdelmének a sikerességét, aminek eredményeképpen megalapította a Sorbonne-on az első szociológiai tanszéket Franciaországban a múlt század végén. (Durkheim szoros személyes kapcsolatban állt az oktatási kormányzat irányítóival, akik, a hozzá hasonló politikai beállítottság háttéréből, nagy tisztelettel figyelték szociológiai munkásságát.) Durkheim korai halála (1917) után tanszéke körül csoportosuló tanítványi egyre inkább elfoglalták az újabban alakított szociológiai tanszékek kulcspozícióit, és a két világháború között az ún. durkheiminaiusok uralták a kibontakozó francia szociológia főbb intézeteit és tanszékeit.

Durkheim elméletét és történeti-elméleti módszerét alapulvéve terjedt el a durkheiminaius iskola. **Marcel Mauss** (1872-1950) és **Lucien Lévy-Bruhl** (1857-1939) erősebben eltolódva az etnológia felé, a primitív társadalmak struktúráját kutatva. Mauss maradandó elméleti elemzése a primitív társadalmakban nagy szerepet játszó „ajándékozás” társadalmi funkcióit

kutatva jutott olyan eredményekre, amely később Polányi Károly „reciprocitás” gazdasági integrációs sémájához adott ösztönzéseket, de más irányban később Pierre Bourdieu „szimbolikus tőke”-fogalma is ebből a gondolkörből indult ki eredetileg. **Maurice Halbwachs** (1877-1945) erősebben elkanyarodva Durkheim makroszociológiai elemzési szintjétől, szociálpszichológiai jelenségek kutatása felé fordult. Maradandó elméleti kutatása a „társadalmi emlékezet”-re irányultak, amiben az individuális-pszichológiai emlékezet társadalmi meghatározottságát vizsgálta.

Egy következő Durkheim-tanítvány **Célestin Bouglé** (1870-1940) kevésbé elméleti munkássága, mint inkább szervező-vezető tevékenysége miatt volt fontos a modern francia szociológiaelmélet számára. Bouglé 1930-tól az általa alapított Társadalomtudományi Dokumentációs Központ igazgatójaként tevékenykedik, és miután a Sorbonne egyetemén, a filozófia szakon szociológiát oktatva, fel tudta kelteni a diákok érdeklődését a szociológia iránt, egy sor tanítványt tudott maga köré gyűjteni. Bouglé - szakítva a francia társadalomtudományokra és különösen a Durkheim-iskolára jellemző bezárkózással - tudatosan törekedett nemzetközi kapcsolatok kiépítésére és más országok szociológiai elméleteinek megismertetésére Franciaországban. Így küldte ki ösztöndíjra Németországba a 30-as években **Raymond Aron**-t, aki ott a franciák számára akkor ismeretlen Max Weber tanulmányozta, majd írt róla alapos tanulmányokat - ezzel előkészítette Max Weber megismerését a francia szellemi életben. Ugyanígy **Jean Stoetzel**-t Amerikába küldte ki Bouglé, és ott Stoetzel - Paul Lazarsfeld mellett - az empirikus adatfelvétel szociológiai módszereit tanulmányozta.

A két világháború közti időszak mindenesetre nem volt kedvező a francia szociológia további fejlődésére. A durkheimi-iskola dominanciája kezdett ugyan felbomlani, de újabb elméleti irányok vagy más szociológiai módszerek felé eltolódás nem történt meg. Erre csak a második világháborút követő évektől jöttek létre a feltételek. Ennek okaként kell említeni, hogy a pontosabb szociológiai adatok iránti szükségletet nagy mértékben megnövelte ekkor a központosított állami tervgazdálkodás intézményeinek kiépülése - részben a háború követelményi, részben az un. Vichy-kormány által kiépített állami gazdaságirányítási intézmények megörökléseként. Ily módon a különböző minisztériumok mellett egy sor tervező- és statisztikai intézet jött létre, amelyek egy-egy szűkebb szféra adataira és társadalmi problémáinak elemzésére specializálódtak. Ennek két fontos hatása volt a francia szociológiára. Egyrészt leértékelte az átfogó társadalmi struktúrákkal foglalkozó elméleteket, és ehelyett a speciálisabb szakszociológiák kibomlása felé hatott, másrészt a durkheimi-iskola történeti elméleti módszereivel szemben a statisztika adatokon nyugvó szociológiai módszereket részesített előnyben. Itt már nem „a” modern társadalmak egyes szabályszerűségei voltak fontosak, hanem „itt és most” a francia társadalom egyes szeletének statisztikai pontosságú ismerete.

Ez a megnövekedett igény az empirikus szociológiai kutatások iránt kikényszerítette néhány év alatt a szociológia szervezeti bázisának átalakulását. Egy sor empirikus jellegű szociológiai intézet jött létre, amely a szociológusképzés átalakítását igényelte. Durkheim kezdeti sikere óta ugyanis a szociológiát ugyan elismerték egyetemi diszciplínának, de önálló szociológusképzés egészen 1958-ig nem volt Franciaországban. Történésznek vagy filozófusnak tanult eredetileg a legtöbb, későbbi szociológus, és csak ezen belül hallgatott szociológiát. (Ez teszi érthetővé az elméleti-történeti módszer elterjedtségét a francia szociológiai életben az 50-es évekig, másrészt az empirikus szociológiai kutatások elmaradását). A megnövekedett igények a teljes képzést kapott szociológusok iránt végül is 1958-tól tették lehetővé a főszakos szociológusképzést itt. De már előtte is - az egyes minisztériumok szakszociológiai intézetei, statisztikai osztályai mellett - a központi francia tudományos intézeti hálózatban létrejött az 1940-es évek végén a „Centre d' Etudes Sociologique (a Szociológiai Tanulmányok

Központja), ahol rendelkezésre álltak a nagy empirikus kutatásokhoz a pénzügyi eszközök. Ennek igazgatója lett az amerikai empirikus szociológiát Lazarsfeldtől tanuló Jean Stoetzel 1949-től, és ezután egy egész szociológus-generációt nevelt fel ebben a központban. Stoetzel tudatosan szakítani igyekezett a durkheiminánus-iskola hagyományaival, és Durkheim-mel szemben az elfeledett Le Playhez nyúl vissza elméleti elődként. Igaz, hogy ezzel a fordulattal az empirikus statisztikai tökéletesedés mellett egy elméleti elszegényedés is létrejött a francia szociológiában, és a tartós struktúrák összehasonlító kutatása helyett a jelenkori francia társadalom mindennapi problémái kerültek a kutatás középpontjába.

A kutatási tárgy beszűkülése mellett a pontosabb empirikus módszerek így is kezdtek nagy tekintélyt hozni a szociológiának a francia szellemi életben. Így **Georges Balandier** az 1950-es években nagy hatást kiváltó munkákban kutatta a gyarmatosított társadalmak belső szerkezeti problémáit és a gyarmatosított nép ill. a gyarmatosító hatalom közötti többrétű hatalmi viszonyokat. Sok szempontból épp Balandier-nek ezek a kutatásai jelentették az ösztönzést a gyarmati függés felszámolására, és ennek szellemi elfogadását készítették elő a francia szellemi életben.

Az empirikus szociológia kibomlása és elterjedése mellett az elméleti szociológia is továbbfejlődött a II. Világháború utáni évektől. Ennek megértéséhez azonban jelezni kell az átfogó francia szellemi élet főbb táborait, mivel az elméleti szociológiai irányzatok sok szempontból meghatározottak voltak e szélesebb táboroktól is. (Mint jeleztem, a francia szociológia-elméleti irányzatok szembenállásainál ez a másik meghatározó dimenzió, a belső módszertani-tudományos tábornegoszlások mellett). Ennek megértéséhez fontos kiemelni, hogy az átfogó francia szellemi életben a II. Világháború után nagymértékben felerősödött a múlt század végétől ismert szembenállás a baloldali párizsi-irodalmi értelmiségi körök és a konzervatív-nemzeti értelmiségi körök között. Az utóbbi mindig is erős volt, de ezen évektől kezdve a baloldali irodalmi-szellemi körök is nagyobb hadállásokra tettek szert.

Ennek egyik fontos alapja a Francia Kommunista Párt háború és megszállás alatti ellenállásban szerzett tekintélye volt, amely a háború utáni években nagy szavazó tömböt és egy ideig kormányzati szerepet is juttatott neki. A párizsi irodalmi-értelmiségi körökből nagy szimpatizáns csoportok sereglettek a kommunisták köré, és **Jean-Paul Sartre** egy folyóiratot alapítva - a „Les Temps Modernes”-t - szervezte a párizsi irodalmi-szellemi köröket. Az „elkötelezett értelmiségi”-szerep - minden problémát figyelni és mindig kollektíven tiltakozni - szélesben elterjedt a társadalomtudományi-szociológiai körökben is, mivel mint említettem, ezek a szakok hagyományosan baloldali értékek mellé álltak. Idealizált szovjetbarátságuknak csak az 1956-os magyar felkelés ellen bevonult szovjet csapatok realitásai vetettek részben véget.

A szociológiaelméletben illetve szélesebben a társadalomelméletben a két irányzat összecsapása egyik oldalról **Jean-Paul Sartre** mások oldalról **Raymond Aron** szembenállásában csapódott le. A rajongó és csapongó baloldali értelmiségi alakjával szemben Aron a realistább és szakmaibb tevékenységet folytató szellemi ember alakját kívánta szembeállítani, és az ‘50-es évek elejére „Az értelmiségi ópiuma” címmel írt maró kritikát a realitástól elrugaszkodó, utópista-baloldali eszmékhez érzelmileg mélyen tapadó, „elkötelezett értelmiségi”-szerep elterjedése ellen.

Mint a II. Világháború utáni francia szociológiaelmélet „nagy magányosát” lehet kiemelni Georges Gurwitch (1897-1965) nevét. Az eredetileg orosz származású Gurwitch a bolsevik forradalom után emigrált Franciaországba, majd 1945-től Strasbourg-ban a szociológia professzora lett. A háború éveit Amerikában töltötte, de számára az empirizálódott amerikai szociológia csak mint elvetendő jelent meg, és visszatérve Franciaországba egy átfogó elmélet

kidolgozásán tevékenykedett haláláig. Gurwitsch a hivatalos francia szociológia fő alakjának számított egészen az 50-es évek végéig. Distanciálódva mind Sartre „Les Temps Modernes” körüli baloldali illetve a velük szembenálló „Esprit” (a francia katolikus-nemzeti szellemi tábor fő folyóirata) csoportosulás közötti értelmiségi harcoktól, mind az egyre kiterjedő empirikus szociológia művelőitől hozta létre absztrakt és bonyolult fogalmi apparátusból álló elméletét. De egyrészt senki nem követte ezt az elméletet, másrészt tanítványok nem csoportosultak köré. Így hivatali hatalma letűnével és halálával együtt haltak meg művei is - minden utólagos hatás nélkül. (Ami persze nem zárja ki, egy valamikori későbbi reneszánsza lehetőségét.)

Gurwitsch pozíciója és elméletének hivatalos dominálása nem engedte meg, hogy a Raymond Aron által elindított Weber-recepció megtermékenyítse a Durkheim utáni francia szociológiaelméletet. Aron maga is részben politika síkján, a nemzeti-konzervatív tábornak elkötelezett újságíróként fejtett ki publicisztikai tevékenységet, és csak 1955-től kapott professzori kinevezést a Sorbonne-on. Az ő tanársegédjeként indult **Pierre Bourdieu** az '60-as évek elejétől, aki később egy szociológus csoportosulás vezéralakjaként és intézetvezetőként a modern francia szociológiaelmélet talán legnagyobb alakjává nőtte ki magát.

Sok szempontból Raymond Aron politikai nézeteit osztotta **Michel Crozier** is, aki hozzá hasonlóan alapvetően szemben állt a párizsi „szalonértelmiségi” körökkel. Crozier rendszeres munkában dolgozta fel a modern bürokrácia jelenségeit - az amerikai Mertonra, illetve Max Weber korábbi elemzésére is támaszkodva - és e könyve nagy hatást váltott ki Franciaországon túl is. (Lásd magyarul is: „A bürokrácia jelensége”). Az 1960-as diáklázadások és az ezek nyomán létrejött társadalmi valóságot elemezve állította fel elméletét a „blokkolt társadalom”-ról (La société bloquée). E szerint a francia társadalom alapproblémája - és ennek felszíni megjelenése volt a '68-as társadalmi-politikai megrázkódtatás is - az, hogy a politikai szférája túlbürokratizált, és ezért nem képes reagálni időben a fokozódó feszültségekre. Csak ha már válság rázza meg a társadalmat, képes új programot adni a politikai szféra a társadalom irányításának. Ez a „leblokkolt társadalom” a politika elbürokratizáltsága esetén mindenhol létre jöhet - állította fel Crozier tézisét.

Alain Touraine-t lehet még kiemelni a legújabb francia szociológiaelmélet befolyásos alakjai közül, aki empirikus iparszociológiai munkák mellett egy átfogó cselekvéseméletben igyekezett a 60-as években elméleti alapjait tudatosítani. Központi gondolata a társadalmi változás erőinek kiemelésére és a társadalmi mozgalmak, a kollektív cselekvők „külső tudatosítására” vonatkozik. E mozgalmak a szerveződéshez szükséges önreflexió magasabb fokára nem tudnak eljutni, és a szociológus dolga, hogy kívülről elemezve az egyes mozgalmakat, segítsen eljutni a reflexív tudatosság emeltebb szintjeire ezeket. Touraine e feladatmeghatározása - implicite - a tudomány elemző-kognitív jellege helyett egy ideológiai-társadalomalakító irányba viszi el a szociológiát, ami abból is látható, hogy az utóbbi években körülötte tevékenykedő szociológusok különböző baloldali mozgalmak aktivistájaként is a közfigyelem előtt állnak.

Ténylegesen átfogó elméletet Pierre Bourdieu mellett csak **Raymond Boudon** hozott létre a modern francia szociológiaelméletben. Boudon a '60-as évektől Lazarsfeld módszertani munkáit adta közre franciául, és elemezte tanulmányaiban ezeket a módszereket. Az elmúlt évtizedekben egyre inkább a **módszertani individualizmus** legfőbb alakja lett Franciaországban, ahogy a németeknél pl. Karl-Dieter Opp vagy Amerikában John Elster és James Coleman számít annak. Ez az irányzat elsősorban a közgazdasági beállítottságú és képzettségű szociológusok között terjedt el, és elméleti kiindulópontjai majd minden szempontból

szembenállnak a legtöbb átfogó szociológiaelmélettel. Ezzel szemben Pierre Bourdieu elmélete jobban beilleszkedik ezek közé.

Az átfogó vázlat lezárásaként ki kell még térni Jean-Francois Lyotard posztmodern társadalomra vonatkozó elméletére és Michel Foucault társadalomelméletére. Ez a két elmélet - különböző fokban - az elmúlt évek leginkább tárgyalt elméletei közé tartozik az egész nyugati világban a filozófusok, a szociológusok és a politológusok között egyaránt. Ezért, noha nem lehet őket a szűkebben vett szociológiaelmélet keretei közé szorítani, külön kitérünk ezekre is a következő fejezetekben.

II. fejezet

Michel Foucault társadalomelmélete

Foucault filozófusként végzett 1946-ban, majd a pszichológia és a pszichopatológia szakokat is elvégezte. Tudományos művei egyrészt a tudománytörténet és a filozófiai ismeretelmélet metszéspontjában, másrészt történettudományi területeken jöttek létre. E részkutatások mögött azonban mindenkor a társadalmak szerveződése, ennek változásai és a társadalomra vonatkozó tudás szerveződésének változásai érdekelték igazán Foucault gondolkodását, és ezzel a szemszögével tette az igazi hatást, noha műveit folyamatosan feldolgozzák az érintett szűkebb szaktudományos (orvosszociológia, kriminológia, tudománytörténet, tudományelmélet etc.) közösségek is. A modern francia szociológiaelméletből a **műveit összekötő átfogó szemléletmódja** miatt nem lehet kihagyni Foucault munkásságát. Tárgyalásának szükségességét csak fokozza, hogy az elmúlt évtizedekben a francia társadalomtudósok közül az egyik leginkább ismert alakká vált a nyugati világ egészében, aminél persze meg kell jegyezni, hogy ez a hatás sokszor túlment az akadémiai-tudományos berkeken, és az értelmiségi-szellemi közvélemény divatos elméleteként terjedtek popularizált nézetei. Ezt az utóbbi hatást az is lehetővé tette, hogy Foucault, a '40-es évek második felében az Ecole Normale Supérieure-ön tanulva az akkor ott domináns elméleti-kommunista beállítódást szocializálta, majd a későbbiekben a párizsi baloldali intellektüel körök egyik tevékeny résztvevőjeként és szervezőjeként is működött, és a nyugati világ nagy szellemi központjaiban levő baloldali-liberális értelmiségi és pénzügyi köreivel a legszorosabb kapcsolatban éltek és élnek ezek a párizsi értelmiségi csoportok (lásd Rieffel 1993). Így a kulturális terjesztés nemzetközi szintű domináns erőinek érdeme is ez az átfogó hatása. Foucault korai halála után (1984) elméletének ez az átfogó értelmiségi hatása még csak növekedett, de ez sokszor csak nehezíti tényleges tudományos teljesítményének értékelését. (Bourdieu jegyezte meg a '90-es évek elején Foucault elméletének amerikai tárgyalását érintve, hogy homoszexualitása és AIDS betegségéből következő halála mintegy a modern kor szimbolikusan tragikus figurájává avatta Foucault alakját bizonyos, a 'másságot' mindenfelé emelő és a tömegművelésben domináló amerikai értelmiségi körök előtt, és tényleges művei ebben a sajátos recepcióban ehhez képest háttérbe szorulnak).

Foucault szellemi fejlődése

Foucault első könyve 1961-ben jelent meg „Histoire de la folie” (Az őrültség története) címmel, és ebben a „normális”, illetve az „abnormális” történeti kezelésének változásait igyekezett rekonstruálni széles empirikus alapon. Az őrültség - a normálisnak tekintett viselkedéstől és gondolkodástól eltérés - felfogásának történelmi változásaiban (a középkorban a szenteknek kijáró tisztelet illeti, az újkortól kezdve ezzel szemben mint értelmi és etikai eltévelyedétként kezelik, együtt elkülönítve a különböző szempontból deviánsként felfogott csoportokkal, majd a modern korban mint beszámíthatatlant az őrültet betegként kezelik és elkülönítik) Foucault tulajdonképpen a „normális” egyre sűrűbb hálóját és ezek határait, az ide tartozó szabályok és viselkedést kötelező jellegének felépülését igyekszik rekonstruálni. E problémakör további oldalait elemzi az 1963-ban publikált „Naissance de la clinique” (A klinika születése) című könyvében, amelyben az egészségügyi intézményhálózat kifejlődése mellett különösen jelentős későbbi elméleti fejlődése szempontjából a modern orvostudomány látásmódjának átalakulására vonatkozó elemzése. Ez az anyag közül tovább - egy sor további tudományág történeti átalakulását az elemzésbe bevonva - a '60-as évek második felének két

ismeretelméleti jellegű könyvében, az 1966-os „Les mots et les choses” (A szavak és a dolgok) illetve az 1969-es „L’archéologie de savoir” (A tudás archeológiája).

E két, egymásra épülő kötet elemzése a tudás szerveződését alapvetően a szigorú akadémiai-tudományos gondolkodás szempontjából vizsgálják meg, és kritizálják a tudományos eszmetörténeti munkákat és szerzőiket. Különösen az 1969-es műben jelenik meg tisztán Foucault elképzelése a tudás archeológiájáról, mint egy minőségibb eszmetörténeti kutatás módszeréről a hagyományos eszmetörténetekkel szemben. **Fejtegetéseinek lényegét a következőképpen lehet röviden összegezni:** El kell vetni az eszmetörténetben használt hagyományos rendező kategóriákat, mint a biológia, az természettörténet, a filozófia etc. és ezek helyett az egyes kijelentések átfogó kontextusaként a **diszkurzív formációkat** kell használni. Egy-egy ilyen diszkurzív formáció egy meghatározott korra jellemző tárgyakkal jellemezhető, illetve e tárgyak elkülönítésének és összehangolásának sajátos konstrukciós szabályokkal, meghatározott fogalomtárral. Fontos, hogy Foucault kritizálja azon hagyományos eszmetörténeti törekvéseket, amelyek egy diszciplína előformáit a legkülönbözőbb korszakokon keresztül igyekeznek visszavezetve felmutatni. Ezzel szemben állítja ő, hogy az esetleges formai egyezés mögött a különböző korok átfogó szellemi kontextusai eltérő diszkurzív formációkat hoznak létre, eltérő tárgykonstruálási szabályokkal és szemléletmódokkal, és így az adekvát eszmetörténet - ez az ő archeológiája - inkább a diszkontinuitások feltárására teszi a hangsúlyt, és egy-egy fogalmat, tárgyat az adott formáción belüli helyi értékével együtt vesz figyelembe. Egy további különbség Foucault archeológiai módszere és a hagyományos eszmetörténet között, hogy ő egy tárgyat, fogalmat vizsgálva nem igyekszik leszűkíteni a vizsgálatot ezek tudományon belüli vitatásának, tematizálásának elemzésére, hanem e témák nem tudományos tárgyalásának előfokait is bevonja a vizsgálatba. A vizsgálati terület kitágítására dolgozza ki a **diszkurzív praxis** kategóriáját, amelynek három küszöbét különíti el, mely küszöbök az egyes témák tárgyalásában a tudományosság magasabb fokait jelentő reflexivitás-tudatos kezelés erőteljesebb kibomlását jelzik. E szerint egy témáról a diszkurzus megszerveződhet mint egyszerű diszkurzív formáció, ez a reflexivitás minimális, hétköznapi fokát jelenti. Ez a diszkurzus átlépheti az első küszöböt, az **episztemológiai küszöböt**, ha már tisztább alapfogalmakat különítenek el a téma tárgyalására. (Foucault példája ennél a XIX. század első felének pszichológiai kezdeményeire utal. Lásd Foucault említett 1969-es könyvének német fordításában: Foucault 1981:253-283). A következő küszöb a **tudományossági küszöb**, ahol a diszkurzus már az alapfogalmak letisztítását és egymás közötti viszonyait konstrukciós törvények szerint és rendszerezett alakban formálják ki. Végül a diszkurzus átlépheti a harmadik küszöböt is, a **formalizálódási küszöböt** is, ahol az alapfogalmak és a tárgykonstrukciók reflexivitása különösen magas szintre emelkedik. Foucault példája a formalizálódásra a matematizálás, de másféle formalizálódást is lehetségesnek tart. Összegezve azt mondja Foucault, hogy bármely téma vitatásának történeti elemzésénél e három küszöböt kell szem előtt tartani, és ezek felderítésekor az egyes küszöbök elérése utáni átépítési folyamatokra kell koncentrálni. Tágabb tehát archeológiai módszere a hagyományos eszmetörténetnél, mert az csak a tudományos küszöböt elért vitákra tekint, de másrészt az így kitágított vizsgálati területen belül több diszkontinuitást tart beiktatandónak, kritizálva az „szellemi elődökre” törekvő eszmetörténeti folyamatosságok kidolgozását.

Már itt jelezni kell, hogy a ‘70-es évek második felétől Foucault egy akcentusváltoztatással az **itteni akadémiai-tudományos kritikára szűkített új módszer helyett egy hatalmi kritika felé tolta el elemzéseit, és a tudás - hatalom összekapcsolása után a domináns tudás detronizálásának módszereként adja elő a tudás archeológiáját, illetve új kifejezéssel: genealógiáját.** Az említett, átfogó értelmiségi-szellemi körökben elért hatást pedig főként ez utóbbi elemzése adták meg Foucault-nak. Ezt a hangsúlyváltozást segítette elő Foucault

1975-ben, több éves részletes kutatás után megjelent könyve a „Surveiller et punir” (Felügyelet és büntetés - megjelent magyar nyelven 1990-ben), amely a fegyelmezést és az ezt végző hatalom társadalmi szerveződésének változásait vizsgálta. Rögtön ezután egy hatkötetesre tervezett és a „szexualitás története” című sorozat első darabjaként a „La volonté de savoir” (A tudás akarása) címmel jelentetett meg 1976-ban egy könyvet, továbbszöve a tudás és a hatalom összefonódásának elemzését. Ezután a '80-as évek első felében, élete utolsó éveiben még megjelentette a szexualitással közelebbről is foglalkozó „L'usage des plaisirs” (A gyönyörök használata) ill. „La souci de soi” (Az önmagunkkal törődés) című köteteit, illetve az 1984-es halálakor már nyomdában levő negyedik kötet csonkán jelent meg „Les aveux de la chair” (A test vallomásai) címmel. (Lásd ezek részletesebb elemzését: Szakolczay 1991:36-41.)

A következőkben részletesebben két témakört vizsgálunk meg Foucault elemzései közül. Először a tudomány és a hatalom összekapcsolódása vonatkozó elemzéseket nézzünk át Foucault egy 1976-os előadása alapján, illetve ennek néhány kritikus oldalát igyekszik elemzésünk felmutatni, majd a következő részben a fegyelmezés és a büntetés történelmi változásaira vonatkozó elemzését nézzük röviden át.

Tudománytörténet és genealógia

Foucault tudományra és hatalomra, illetve ezek összefonódására vonatkozó elemzései jelentik életműve központi magját a '70-es évek elejétől. Át- és átfonja elemzéseit az a tézise, hogy a fennálló társadalmi szerkezetek olyan hatalmak létezését biztosítják, amelyeket az adott korokban domináló tudások is alátámasztanak, illetve e domináló tudásokat biztosító intézmények másik oldalról az e tudásokkal szembenálló tudásokat eltüntetnek, vagy alárendelve marginalizálják, illetve diszkvalifikálják. E domináló tudás intézményesítését és ezzel együtt a diszkvalifikált tudás félretolását biztosítja Európában, már a középkortól kezdve, a tudomány mint intézményrendszer. Foucault ezt - a marxizmus tudományos jellegét firtató vitát alapul véve - így fogalmazza meg: „... milyen típusú tudást kívánunk diszkvalifikálni abban a pillanatban, amikor azt kérdezzük „Tudomány-e?” Milyen beszélő, diszkurzust folytató alanyokat....kívánunk „kisebbíteni”, amikor azt mondjuk: „Én, aki folytatom e diszkurzust, tudományos diszkurzust folytatok, és tudós vagyok.” Milyen elméleti-politikai avantgarde-ot kívánunk trónra emelni, annak érdekében, hogy elszigeteljük a körülötte keringő, megszakított tudási formáktól? Mikor látom erőlködésedet, hogy a marxizmus tudományosságát megalapozd.... felruházod a marxista diskurzusokat és az ezeket fenntartókat egy olyan hatalom hatásaival, melyet a Nyugat és középkor óta a tudománynak tulajdonít, és megőrzi azok számára, akik részt vesznek a tudományos diskurzusokban” (Foucault 1992:368).

Meghatározott hatalmi struktúrákat a tudomány úgy is támogat, hogy egyrészt öröknek és adottnak tüntet fel olyan formákat és felosztásokat, amelyek funkcionálisak a fennálló hatalmi struktúrákhoz - ezzel a történetileg eltérő tematizálásokat eltüntetni - másrészt az ezzel esetleg szembenálló „helyi tudásokat” mint alacsonyabbrangú és nem legitim tudásfajtákat diszkvalifikálja. E hatalommal szövetkezett tudomány és hatalmi téziseinek leleplezésére gondolta ki Foucault a genealógia módszerét, amelye ő a pozitivista tudománytörténettel állít szembe, és amely az „alárendelt tudósok” felszabadítását célozza. Nézzük meg ezt Foucault megfogalmazásában:

„Alárendelt tudáson két dolgot értek: egyfelől arra a történelmi tartalomra utalok, mely funkcionalista koherencia alá vagy formális szisztematizáció alá van eltemetve és elbújtatva. Konkrétan: nem az elmegyógyintézeti élet szemiológiája, még csak nem is az eltévelyedés szociológiája az, ami lehetővé tette az elmegyógyintézet és hasonlóképpen a börtön hatásos

kritikájának megteremtését, hanem a történelmi tartalom azonnali felbukkanása. És ennek egyszerűen az az oka, hogy csakis a történelmi tartalom teszi lehetővé ama konfliktus és küzdelem megszakító hatásainak újrafelfedezését, amelyet a funkcionista vagy a szisztematizáló gondolkodás által bevezetett rend álcázni volt hivatott. Az alárendelt tudás így a történelmi tudás azon tömbje, mely, bár álcázva, de jelen volt a funkcionista és szisztematizáló elméletnek testében is, és amelyet a kritika - mely nyilvánvalóan a tudományosságból merít - képes volt felfedni.

Másfelől úgy gondolom, alárendelt tudáson valami más értendő, valami, ami egy bizonyos értelemben teljességében más, nevezetesen valami olyasféle tudás, melyet feladatának megoldására alkalmatlannak vagy elégtelenül kidolgozotttnak minősítettek: a naiv tudás, amely a hierarchia legalján található; a tudat vagy a tudományosság megkövetelt szintje alatt. Úgy gondolom továbbá, hogy az effajta alacsonyabb rangú tudás újramegjelenésén keresztül, az effajta alkalmatlan, sőt közvetlenül diszkvalifikált tudás által (mint amilyen pl. egy pszichiátriai páciensé, egy beteg emberé, egy ápolónőé vagy egy orvosé - bármennyire párhuzamosak vagy marginálisak az orvoslás tudásához képest-, vagy akár egy bűnözőé stb.), s azon tudás révén, amely kapcsolódik ahhoz, amit én népi tudásnak neveznék, noha ez távolról sem az általános józan ész tudása, épp ellenkezőleg, egy sajátos, helyi, regionális tudás, az egyetértésre képtelen differenciált tudás, amely erejét csakis annak a durvaságnak köszönheti, melyet a vele mindenben szemben álló környezete tanúsít - hogy az effajta tudás, e helyi, népi tudás, a diszkvalifikált tudás újramegjelenésének révén végzi munkáját a kritika.

Csakhogy furcsa paradoxon jelentkezik abban a vágyunkban, hogy az alárendelt tudás azonos kategóriájában soroljuk egyfelől az aprólékos, művelt és egzakt történelmi tudás termékeit, és másfelől a helyi és egyéni tudásokat, amelyek nem rendelkeznek közös jelentéssel, és amelyek bizonyos értelemben használhatatlanná válnak; mihelyt hatékonyan és kifejezetten nem gondoskodnak saját fenntartásukról. Nos, nekem úgy tetszik, hogy az elmúlt tizenöt évben kritikai diskurzusunk tényleg felfedezte azt a lényegi erőt, amivel e tudások rendelkeznek a műveltség eltemetett tudása, illetve a tudás és a tudomány hierarchiájából diszkvalifikált tudás közötti kapcsolatban.

E két esetben - a művelt és a diszkvalifikált tudás esetében - vajon valójában mivel foglalkozott ez az eltemetett, alárendelt tudás? A küzdelmek történelmi tudásával foglalkozott. A műveltség specializált területein csak úgy, mint a diszkvalifikált tudáséin, a népi tudás elhelyezte olyan ellenséges találkozások emlékeit, melyeket a mai napig a tudás peremére száműztek.

Ami ebből kialakul, azt genealógiának, vagy inkább genealógiai kutatások sokaságának nevezhetnénk, a konfliktusaik otromba emlékeivel terhes küzdelmek fáradtságos újrafelfedezésének. És ezek a genealógiák, a művelt és a népi tudás együttes termékei, csakis egy feltétellel voltak lehetségesek vagy akár csak megkísérélhetőek, nevezetesen, hogy a globalizáló diskurzusok zsarnoksága - hierarchiájukkal és a teoretikus avantgarde összes privilégiumával együtt - szűnjék meg.

A genealógia kifejezésen a művelt tudás és a helyi emlékezet ama egységét értjük, amely lehetővé teszi a küzdelmek történelmi tudásának megállapítását, és e tudás mai taktikus felhasználását. Így hát ez lesz az ideiglenes definíciója azoknak a genealógiáknak, melyeket önökkel együtt megpróbáltam összegyűjteni az utóbbi néhány évben.

Azt nagyon jól tudják, hogy ennek a genealógiának nevezhető kutatási tevékenységnek egyáltalán semmi köze sincs az elmélet absztrakt egysége és a tények konkrét sokasága közötti ellentétnek. Egyáltalán semmi köze sincs azon spekulatív dimenzió diszkvalifikálásához,

amely valamiféle tudományosság nevében szembeállítja vele a jól megalapozott tudás szigorát. Így hát e genealógiai tevékenység nem valamiféle empirizmuson, még nem is a közönséges értelemben vett pozitivizmuson keresztül bontakozik ki. Valójában csak magáévá teszi azt az igényt, hogy odafigyeljen a helyi, megszakított, diszkvalifikált, illegitim tudásra, szemben egy egységes elmélettel, amely valamilyen igaz tudásnak és a tudomány és céljai tartalmáról alkotott önkényes elképzelésnek az alapján megszürné, hierarchizálná és irányítaná ezt. Így a genealógiák nem jelentenek egy óvatosabb vagy egzaktabb tudományformához való pozitivista visszatérést. Ezek éppen hogy antitudományok. Nem mintha költői jogot indikálnának a tudatlanságra vagy a nem-tudásra: nem arról van szó, hogy tagadni kívánják a tudást, vagy azt állítanák, hogy rendelkeznek a közvetlen megismerés erényeivel, és így a tudásba való betokosodást elkerülő közvetlen tapasztalásra alapozhatják gyakorlatukat. Minket azonban nem ez érdekel. Inkább annak a tudásnak a fellázadása érdekel bennünket, mely nem elsősorban a tudomány tartalmával, módszereivel vagy elképzeléseivel áll szemben, hanem a központosító hatalmak hatásaival, melyek a mienkhez hasonló társadalmak szervezett tudományos diskurzus intézményéhez és működéséhez kapcsolódnak. Az sem nagyon számít, hogy a tudományos diskurzus ezen intézményesítése az egyetemekben ölt testet, vagy általánosabban véve a nevelési apparátusban a pszichoanalízishez hasonló elméleti-kommerciális intézményben, vagy egy olyan hivatkozási keretben, amelyet bizonyos politikai rendszerek, például a marxizmus nyújtanak; hiszen egy tudományosnak tekintett diskurzus hatalmának hatásai ellen kell a genealógiának igazi harcát folytatnia” (Foucault 1992:364-367).

A genealógia és az egyszerű tudománytörténet céljainak szembeállítása különösen plasztikusan megragadható a következő idézetből:

„A genealógiát tehát összehasonlítva és szembeállítva a különböző elgondolásokkal, amelyek a tudománnyal szövetkező hatalom hierarchikus rendjébe kívánják belevésni a tudást, olyan kísérletnek kell tekinteni, amely a történelmi tudást ezen alárendelés alól kísérli meg felszabadítani, azaz, amely képessé próbálja tenni ezt a tudást az elméleti, egységes, formális és tudományos diskurzus erőszakával szembeni ellenkezésre és küzdelemre. Ez a helyi tudásnak - a 'kisebb tudásnak', ahogyan Deleuze nevezés - újraaktivizálásán alapul, szemben a tudás tudományos hierarchizálódásával és hatalmának lényegéből fakadó hatásaival; így hát ez a rendezetlen és töredékes genealógiák feladata. Ha két kifejezéssel kellene ezt meghatározni, akkor e helyi diskurzivitások elemzésének a helyes módszertana az „archeológia” lenne, a „genealógia” pedig az az eljárás, amely által e helyi diskurzivitások leírása alapján az így felszabadított alárendelt tudás működésbe volna hozható” (Foucault 1992:368-369).

Foucault genealógia tézisének kritikája

Ha az elemző némi jártassággal rendelkezik a tudományszociológia területén, akkor a Foucault által jelzett tudomány körüli folyamatokat árnyaltabban tudja megközelíteni. Rögtön a kiinduló pontban kérdésessé tehető Foucault tudományképe „a monolit uralkodó tudományos nézetekről, amelyeket csak tudománytörténeten túlmenő praktikákkal lehet megkérdőjelezni és alternatív nézetekkel és tudásokkal szembeállítani”. A modern tudományokban a tételek cáfolásig érvényesek, és egy-egy tudományterületen alternatív tematizálások, forgalmi hálók és paradigmák vannak jelen a publikációk tömegében, illetve a tudományos konferenciák sokaságában. Az tény, hogy egy-egy korban, egy-egy ország tudományos közvéleményében ki lehet mutatni domináló tudományos megközelítéseket és ezek mellett épphogy csak szűk hatást elérő alternatív elméleteket, illetve ugyanis azt is, hogy ezen elméletek hívei között nemcsak az igaz/hamis mentén lefolyó viták zajlanak, hanem a domináns tudományos

intézménybeli pozíciókat elfoglalók kiszorítani igyekeznek a kulcspozíciókból az ellentétes elméletek híveit, míg azok ezzel szemben különböző praktikákkal detronizálni igyekeznek ezeket. De csak extrém előfeltételek esetén jön létre az a szituáció, amit Foucault evidensként alapul vesz, és amely szerint egy uralkodó tudományos megközelítés ill. fogalmi háló olyan elterjedtséget tud elérni, amelyet már csak tudományon kívüli partizánakciókkal lehet szétrobbantani. A '60-as években az amerikai tudományszociológus Warren O. Hagstrom **egy-egy tudományterület művelőinek szétszóródottságához köti azt, hogy a tudomány logikája, a cáfolásig érvényesség működni tudjon, és ez a szervezeti hierarchiák alacsony fokát engedi meg a tudományban.** Franciaország ehhez képest a leginkább centralizált struktúrákat fejlesztette ki minden szektorában, így a tudományos életében is, és ezzel a tudományhatalmi oligarchiák eluralkodására a legjobb előfeltételt biztosította. (Ennek plasztikus leírását adta Terry Clark a „patronus és a vazallus” viszonyának középpontba emelésével a francia tudománytörténetet elemezve Joseph Ben-Davis 1971).

Speciálisan francia viszonyokból ered Foucault-nak a tudományok hatalmi jellegének túlságosan erős hangsúlyozása is. Itt ugyanis nem ment végbe olyan tisztán a tudományoknak különösen a társadalomtudományoknak a kiszakadása az értelmiségi-szellemi közéletből, ahogy az a legtöbb nyugati országban megfigyelhető. Németországban vagy az Egyesült Államokban a tudományos kommunikáció csatornáit önálló tudósközösségekben különültek el a közéleti-értelmiségi publikációs csatornáktól, és e zártabb közösségeken belüli viták és forgalmi hálók csak sokszoros közvetítéssel és szelekcióval érik el a közéleti-politikai vitákat és csatornáikat. A politikai-hatalmi intézmények és a tudományos intézmények kommunikációi így eltérő világot jelentenek itt. Ezzel szemben Franciaországban az értelmiségi-politikai kommunikációk éppúgy a tömegműedumokban futnak, mint a társadalomtudományi kommunikációk tekintélyes része, és a centralizált, Párizs-központú tömegműedumok egyszerre tudják meghatározni a politikai életet és ezek tematikáit, illetve a versengő tudományos megközelítések közül - milliós példányszámú terjesztéssel - a domináns tudományos megközelítések kiemelését. Ez a monolit „média-tudomány-politika”-konglomerátum az, ami Foucault számára a tudás/hatalom egybefogását evidenssé teszi, és arra ösztönzi, hogy a tudományos intézményrendszerrel szemben a genealógia „partizánharcával” igyekezzen kiszabadítani az alternatív megközelítéseket.

Mindez persze azt is jelenti, hogy Foucault „genealógiáját” a speciálisan torzult francia tudományos struktúrák hibás általánosításából fakadó tematizálásnak fogjuk fel. Itt kell jelezni, hogy egy kettős beállítottság figyelhető meg nála a tudománnyal szemben. Ha a '60-as években írt tudománytörténeti könyveit vesszük alapul, akkor az archeológiával és a genealógiával egy minőségibb tudomány kialakítása szűrhető le álláspontjaként, a hatalmat kiszolgáló tudománnyal szemben. De bizonyos hangsúlyyaiból kiindulva úgy is interpretálhatjuk álláspontját - hasonlóan Paul Feyerabend-nek szintén a '70-es években kifejtett „anarchista” tudományelméletéhez” - hogy a tudományos tudás kiemeltségét a diszkvalifikált mindannyi tudáshoz képest szüntessük meg. Ezzel szemben ha Hagstrom tézisét vesszük alapul, akkor - a tudomány privilegizált szerepének megőrzésével a kognitív dimenzióban - inkább a francia és bármely más centralizált társadalom tudományos életének **oligarchikusságát kell támadni**, és ennek széttörésére és decentralizálására kell törekedni.

Mindenesetre megfigyelhető, hogy Foucault tudomány/hatalom tézisének és a privilegizált tudomány detronizálására irányuló felhívásának - Franciaországon kívül - elsősorban abban a tömegműedumok szélére telepedett értelmiségi rétegekben a legnagyobb, amely kevésbé az akadémiai-tudományos életen, hanem inkább az ideológiai-politikai élet határain megtelepedve fejti ki tevékenységét. Ez látható Foucault német hatásánál, de még inkább az Egyesült

Államok szellemi életében, és az én személyes benyomásaim Foucault magyar szellemi életben meginduló recepciójánál is ezt jelzik.

Fegyelmezés és hatalom

Foucault a „Felügyelet és büntetés” c. könyve bevezető oldalain egy 1600-as évek végén kivégzett ember kínhalálának - kivégzési jegyzőkönyve alapján rekonstruált - részletes leírásával és alig háromnegyed évszázaddal későbbi időtől származó börtön-napirend összehasonlításával indítja elemzését a fegyelmezés és a büntetés társadalomtörténetében az 1700-as években bekövetkező radikális változásról. Míg a középkorban az „ezer halállal” való büntetés - a nyilvános kínhalál - a fizikai fájdalom okozására alapuló büntetési rendszer legmagasabb fokát jelentette, addig a felvilágosodás és a nevelés erejébe vetett bizalom hatására a XVIII. századra a fizikai fájdalomra épülő büntetés és fegyelmezési rendszer helyére a különböző jogoktól való tervszerű megfosztása lépett: „A fizikai fájdalom, magának a testnek a fájdalma már nem alkotóeleme a büntetésnek. A bűnhődés a tűrhetetlen érzések művészetéből átment a felfüggesztett jogok ésszerű elrendezésébe” (Foucault 1990:19). E változás előfeltétele persze az az átfogó társadalomtörténeti folyamat volt, amelyben az egyes egyén - a korábbi ezernyi kötöttség oldódásával - többirányú szabadságot szerzett, és mint Foucault a szabadságelvonás főbüntetéssé válásának elemzésénél jelzi, ez csak a modern társadalmakban válhatott lehetségessé, ahol a szabadság a legtöbb jónak számít. Foucault alapvető tézise, hogy a középkori fegyelmezési és büntetési módszerek brutalitásának eltűrése, és ezek helyett finomabb és civilizáltabb formák létrejötte együttjárt a fegyelmezési és büntetési mechanizmusok működési területének óriási kitágulásával. Így a „börtön”-könyve legalább annyira a kaszárnya, a kórház, a modern gyár, az internátus, a kollégium etc. elemzését is jelenti. Mindezek intézmények éppen uralkodó formái mögött egy-egy korszakban a fegyelmezési módszerek közös alapjai állnak, és ez utóbbiak változásai határozzák meg a felületen egészen eltérő funkciókat ellátó intézmények működését. Alapvető változást jelent e téren az, hogy az emberi testre hatást felbontják az újkortól kezdve - a katonai kiképzéstől kezdve a manufaktúra üzemeken belüli munkafázis kialakításáig bezárólag, idézi Foucault erre a példákat - és az egész test helyett egy-egy pontjának készségeit igyekeznek speciális gyakorlatokkal kontrollálni: „Egyszóval felosztja a test hatalmát; egyrészt „alkalmasságot”, „képességet” csinál belőle, s arra törekszik, hogy ezeket megnövelje, másrészt megfordítja a belőlük nyerhető energiát és hatalmat, szigorú függőségi viszonyra alakítja át őket” (Foucault 1990:189). A fegyelmezés fejlődése mögött a mindenoldalú felosztás tendenciája húzódik meg. Nemcsak a testet és a test egyes részei fölötti kontrollt osztják fel mind kisebb egységekre - és építik ki a formalizált ellenőrzést e kis részecskékre - hanem az egyes embert mindinkább atomizálják, és csak formalizált-kontrollált csoportokban engedik meg létezni, amely csoportokba már beépített kontrollok egyénileg elkülöníthetően tudják az egyes egyént ellenőrizni, és szükség esetén fegyelmezni ill. büntetni: „Minden egyénnek megvan a maga helye; s minden helyen egy egyén van. Kerülni kell a csoportokra szakadást; fel kell számolni a kollektív képződményeket; meg kell vizsgálni a zavaros, feltűnő vagy bujkáló tömegességet. A fegyelmező tér hajlamos annyi parcellára oszlani, ahány megkülönböztethető test van benne. Meg kell semmisíteni a határozatlan felosztás következményeit, az egyének ellenőrizetlen elbujását, zavaros ide-oda mászkálását, hasznosíthatatlan és veszélyes tömörüléseit, szökésellenes, csavargásellenes, tömörülésellenes taktikát kell alkalmazni” (Foucault 1990:195). A börtön és a kaszárnya e felosztásokra és az atomizálásra törekvésre csak a legtisztább megnyilvánulási formákat jelentik, de a hivatal, az üzem, a kórház és az iskola alapvetően ugyanezen az elven alapulnak. Ellenőrizni és fegyelmezni csak akkor lehet hatékonyan, ha nem átfogó-diffúz tevékenységet vagyunk kénytelenek vagyunk ellátni, hanem

ezeket - időben és térben - a lehető legapróbb szeletekre tudjuk felosztani, és ezek formalizált sorozatba állításának mintegy technológiaként kell ezt követni a tevékenységet űzőknek. Csak ekkor válik lehetővé, hogy a gyakorlati ellenőrző szem akár ezer atomizált és technologizált cselekvéssor folytatóját is könnyen át tud fogni, és az eltérés észlelése könnyűvé válik. Építészeti szempontból ugyanazon az elven alapulnak a modern építésű börtönök, amelyben egyetlen központi teremből át láthatók az egymástól oldalról elszigetelt, de előlről csak rácsokkal bezárt cellák százai, és az üvegfalakkal elválasztott hivatali szobák a modern hivatalokban a főnök szobájából könnyen átláthatóan.

Foucault-nak ezek az elemzései egy sor addig különállóan elemzett jelenséget tudtak egységes képbe foglalni az egy-egy korszakban létező társadalmak különböző intézményei mögötti közös fegyelmezési és ellenőrzési mechanizmusok felkutatásával. Kritikával legfeljebb csak differenciálatlan hatalom-felfogásával szemben tudunk fellépni. Az általa jelzett testi, időbeli, készségfejlesztési etc. felosztások ugyanis az önkontrollt és a különböző közösségek nemes céljai szempontjából megvalósuló kritizáló kontrollokat és fegyelmezéseket is megvalósítják. Noha nem vitásan a totális hatalmak embert megalázó mechanizmusait is szolgálhatják. Foucault elemzései azonban inkább a „minden intézményben meglévő börtön” mozzanatait sugallják, sőt néha expliciten is állítják: „Miért is csodálkoznánk, hogy a börtön a gyárakra hasonlít, az iskolákra, kaszányákra (.....), s hogy ezek egytől egyik a börtönre hasonlítanak?” (Foucault 1990:309). Kissé kihegyezve azt lehet mondani, hogy Foucault elemzései mintha egy anarchista nézőpontjából vették volna végig aprólékos gondossággal az egyes intézmények fegyelmezési-ellenőrzési mechanizmusainak változásait, hogy kimutassák a tudás és a hatalom általános nyomasztó jellegét. Vele szemben differenciáltabb beállítódást talán Jürgen Habermas kommunikatív cselekvéseméletében találhattunk, aki **az egyre hatékonyabb, modern társadalmi gépezetek kifejlődésével a manipulatív-elnyomó jelleg mellett az ezekben kifejlődött önkontroll és közösségi kontrollt humánus potenciálját is meglátja.**

III. fejezet

Jean-Francois Lyotard és a posztmodern társadalom

A '80-as évek elejétől Franciaországban, az évtized második felétől a nyugati világ szellemi életének egészében nagy vitákat váltottak ki Jean-Francois Lyotard „posztmodern társadalomra” vonatkozó nézetei. A hatás kevésbé Lyotard részletes elemzéseire vezethető vissza, mint inkább a „posztmodern” társadalom kapcsán megfogalmazott alapötletére, amely - egy sor társadalmi szféra szakkutatója és az általuk feldolgozott empirikusabb anyag számára mintegy „megvilágosodást” kölcsönözve - egyre inkább túlment a Lyotard által eredetileg szem előtt tartott összefüggésen, és önálló életet élve mind újabb és újabb vitákat vált ki. (A magyar társadalomelméleti irodalomban elsősorban Pethő Bertalan dolgozta fel Lyotard és a „posztmodern társadalomelmélet” kérdéseit. Lásd: Pethő 1992; ezentúl a Replika 9-10. posztmodernnel foglalkozó tematikus száma - 1994 - emelhető ki.)

Az 1924-ben született Lyotard Párizsban a Sorbonne-on filozófiát végzett a II. világháború után, majd ezután 1950-52 között az akkori francia gyarmaton, Algériában tanított mint fiatal docens. A kezdődő algériai függetlenségi háború élményéből a radikális marxista politikai beállítódásig jutott el, amely aztán sok évre meghatározta elméleti orientálódását. A kommunistákhoz és pártjukhoz ugyan kritikus volt mindvégig, de egy hitszerű-rajongó marxista aktivistaként a „Socialisme ou Barbarisme” (Szocializmus vagy barbarizmus) című folyóirat közül szerveződő csoport tagja volt a '60-as évek közepéig. Még részt vett a '68-as diáklázadások körüli szellemi csatározásokban - Daniel Cohn-Bendit, a diákmegmozdulások egyik fő szervezőjének csoportjában - de a már akkor évek óta érzett csömöre „a forradalom szolgálatától” rögtön ezután az egész korábbi életével egy szakításban végződött (lásd Reese-Schäfer 1989:13). Elméleti orientálódása a '40-es évek végétől elsősorban Husserl fenomenológiáján alapult - egy akkor írt könyve „La Phénoménologie” címmel azóta is a francia egyetemek tanrendjében állandóan újra kiadott művet jelent - és ez a gondolati alap formálódott a későbbi marxista aktivista periódusában.

Nevét az 1979-es „La condition postmodern” (A posztmodern állapot) című könyve tette ismertté, amely eredetileg a (francia) kanadai Quebec kormányának egyetemi tanácsa felkérésére íródott szakvélemény volt a modern egyetemi és tudományos szféra főbb jellemzőiről, de Lyotard ebben a tudomány és a modern szellemi élet általános képét igyekezett felrajzolni. Gondolatmenetének lényegét úgy lehet összefoglalni, hogy **az átfogó és egységes világképek és kommunikációs formák érvényességének végét és ezek helyett a részleges érvényességű gondolkodási formák domináló helyzetbe kerülését állapítja meg**, amelyek közül egyik sem tudja feltolni magát a többi döntőbírájává. A társadalmi világ különböző szféráiban ennek megfelelően **a stabil-átfogó intézményeket és mechanizmusokat az ad hoc és szituációhoz kötött megoldások váltják fel - ebben áll a posztmodern társadalom és tudás lényege**. A posztmodern korszaknak e diszkontinuitásokat hangsúlyozó jellegénél érdemes kiemelni Lyotard és Foucault e téren felmerülő különbségét. Különbség nála Foucault-hoz képest, akit rendszerint szintén a posztmodern szerzők közé sorolnak be halála óta, hogy az utóbbi a helyes esztétörténeti kutatás módszerének tartja az egymásra következő „episztemék” és ezeken belüli szellemi termékek egységes gondolati vonalként feltűnésének kerülését, és e helyett az episztemék közötti diszkontinuitások feltárását hangsúlyozza. Így nála a diszkontinuitásokra törekvés nem valami új korszak sajátossága miatt merül fel, míg ezzel szemben Lyotard a szétszakadozott érvényességek létrejöttét ebben az értelemben fogja fel.

Ugyanezt az alapgondolatot viszi tovább Lyotard 1983-ban megjelent főművében, a „Le differend” (A nézeteltérés) c. könyvben. „Nézeteltérés”-ről akkor lehet beszélni, ha eltérő kulturális szférákhoz tartozó állítások vitájáról van szó, amely vita - mivel az állítások eltérő érvényességű területhez tartoznak - eldönthetetlen és feloldhatatlan természetűnek mondható. Pl. ideológiai jellegű vita jogvitaként tárgyalva és transzformálva kezelhető, de eltérő természete mindig ki fog bukkanni a látszólagos megoldás után is. (Lyotard példája erre a tőke és a munka közötti ellentét - vagyis a tőkések és a munkások közötti szembenállás - amely ugyan a bértarifa tárgyalás és más jogi útra tereléssel kezelhető, de az alapvetően más természetű ellentét mindig újra teremti a feszültséget). Ebben az összefüggésben a diszkontinuitások hangsúlyozása az egységes kultúra eltérő érvényességű területekre való felbomlását jelenti, mint ahogy mélyebb megokolással a funkcionalista rendszerelmélet is ezt állítja.

A Lyotard elemzései kapcsán fellángoló viták különösen három témakör közül csoportosíthatók.

1. Modern - posztmodern. A legnagyobb hatást az váltotta ki Lyotard elemzéseiből, hogy az addig elsősorban egyes művészeti ágakban, elsősorban az építészetben használatos „posztmodern” kifejezésnek egy átfogó társadalomelméleti értelmet adott. Ez „benne volt a levegőben” és pl. Franciaországban Michel Foucault diszkontinuitások felfedezésére törekvő beállítódása (a tudás archeológiája), vagy Németországban a funkcionalista rendszerelmélet „differenciálódó kulturális alrendszerek”-gondolatának hívei új oldalról vélték támogatást kapni. (Niklas Luhman többször is lelkesen hivatkozott a ‘80-as évek végétől Lyotard elemzésére!) Mindamellet a „posztmodern” kifejezés értelmessége sok vitát provokált ki. Ugyanis e kifejezés azt sugallja, hogy a „modern” kort követő új „posztmodern” korszakot tételez fel Lyotard, és ezért az utóbbi lényeges jellemzőinek valami újnak kell lenni az előbbi korszakéhoz képest. **A Lyotard által kimutatott differenciált kulturális formák, illetve az ad hoc-szituatív struktúrák léte azonban - a tradicionálisból kinövő modern társadalmaknak is sajátja.** Ezért pl. Habermas majd Richard Münch is mint értelmetlen kategóriát utasította el a „posztmodern” korszak feltételezését. Lyotard maga is hangsúlyozni igyekszik későbbi, kisebb írásaiban, hogy nem új korszak (modernitás utáni korszak) értelmében használja a „posztmodern” kifejezést, hanem **a „modernen belül” egy új hangsúly kiemelésére.** (l. egy magyar nyelvű fordításában: Lyotard 1988:424).

2. Posztmodern - a stabil struktúrák eltűnése. Lyotard nemcsak az egymásra visszavezethetetlen kulturális formák egymásmellettségét állítja, hanem az egyes „művek” létrehozását irányító szabályok és formák eltűnését is. Ez egyrészt bizonyos fokig tényleg kimutatható egy sor szellemi szférában, másrészt Lyotard radikális állítása - továbbgyűrűzve - e tendenciák túlhangsúlyozására is vezetett néhány szaktudományos jellegű területen. Ha ugyanis az egyes kulturális területeken korábban meglévő egységes-átfogó-stabil formákat vesszük szemügyre, tényleg kimutatható csaknem minden szellemi szférában ezek dominanciájának csökkenése, és helyettük részlegesebb érvényű és időben változóbb formák létrejötte. Pl. az **ideológiai szférában** a korábbi átfogó ideológiák helyett lazább fogalmi halmazok és politikai értékekre alapozott politikai támpontok elterjedése figyelhető meg. (Az amerikai Daniel Bell a ‘60-as évek elején az „ideológiák vége”-tézist állította fel e változásra); ugyanígy a **jogi szférában** az átfogóbb jogdogmatikai rendszerek már csak kevésbé tarthatóvá váltak, és ezek fellazulása mellett több ad hoc jellegű jogi konstrukció irányítja a naponta zajló egyedi jogi döntések ezreit egy-egy ország jogrendszerében; a **politikai életben** is a korábbi átfogó programmal rendelkező pártok mellett az ad hoc érdekkompromisszumok alkufolyamataira alapozott politikai rendszerek terjedtek el (ennek jelölésére szolgál a „neokorporativizmus” kifejezés); a **tudományban** is az egységes paradigmák és a zárt fogalmi hálót kínáló elméletek helyett a

rugalmasabb kiindulópontokra alapozott elméletek képesek csak autentikus módon átfogó elméleti igényével fellépni - és még sorolni lehetne a többi szellemi szférából is a példákat.

Lyotard „posztmodern” társadalmi tézise épp azért volt olyan hatásos, mert egy sor szférában már észlelt és részlegesen már megfogalmazott változásnak látszott egy egységes kifejezést adni. (Maga Lyotard is meg volt lepve a „posztmodern” fogalom kiáltalánosításával elért sikerétől, és egyik interjújában őszintén bevallotta, hogy a fogalmat csak véletlenül választotta, tüzetesebb elméleti körbejárás nélkül. Lásd Reese-Schäfer 1989:44).

Lyotard nyomán azonban lehet találni olyan teóriákat is, amelyek az egyes szférákban meglévő stabilitások és egységes értelmi összefüggések teljes eltűnését is, mint a „posztmodern” társadalom problémátlan fejlődését prognosztizálják. Erre példa a német Karl-Heinz Ladeur, aki Niklas Luhman rendszerelméleti autopoiezisre vonatkozó fejtegetéseiből egy „posztmodern” jogelméletet kívánt kidolgozni (Ladeur 1982). Luhmann ugyanis az autopoiezis rendszerelméleti alapjára helyezkedve egyre inkább kitolta szemszögéből a tartós struktúrák elemzését és e helyett pillanatnyi-eseményyszerű társadalmi világot rajzol fel. A jogi szférában ennek megfelelően a jogdogmatika nem talál helyet újabb jogelméleti írásaiban. Aki részletesen bedolgozta magát a modern jogrendszerek elemzésébe az tudja, hogy az egységes jogdogmatika dominanciájának oldódása után is alapvető szerepe van a (változó világban szükségszerűen rugalmasabb) jogdogmatikáknak. Ladeur ezzel szemben - Lyotard-ra támaszkodva - nem mint elméleti problémát, hanem mint „posztmodern” jogelméletet ünnepli Luhmann új jogelméleti műveiben megfigyelhető tendenciát a tartós jogdogmatikai konstrukciók eltűnéséről. Hasonló túlfeszítéseket lehet találni Lyotard nyomán feltehetően a többi szellemi szférát illetően is.

3. A posztmodern és a morális univerzalizmus. Lyotard szembekerült a részleges érvényű és egymásra visszavezethetetlen kulturális formák egymásmellettségét állítva Jürgen Habermas és a szintén német Karl-Otto Appel univerzális kommunikációs közösséget és ennek alapjaként egyetemes diszkurzus elveket eltervező elméleti törekvéseivel. Habermas 1992-es morálfilozófiai főművében („Faktizität und Geltung”, „Tényszerűség és érvényesség”) a kommunikatív hatalom és ennek hordozója, a civiltársadalom - átfogó és egymásból hézagmentesen levezethető alapelveken felépülve - a politikát, a jogot, a közvéleményt és az összes szellemi szféra diszkurzusait magában foglalja, és meghatározza ezeket. Lyotard „posztmodern” társadalom tézise ennek legnyilvánvalóbb tagadását jelenti, és az előbbi pontoknál jelzett és minden szférában megfigyelhető **ad hoc-szituatív döntési mechanizmusok kialakulása nemcsak azt mutatja, hogy az egyes kulturális formák szétszakadnak, hanem azt is, hogy még e szétszakadozott formákon belül sem tarthatják meg a stabil-átfogó értelmi összefüggéseket intézményesítő mechanizmusok a korábbi domináns helyüket.** Habermas ezzel szemben univerzális kommunikációs praxisra vonatkozó tézisében a szétszakadozott kulturális formák egységes elvekre visszavezethetőségét is megfogalmazza. (l. Habermas 1992; magyar nyelvű elemzésében: Pokol 1993).

Érdekesnek tűnik kitérni Zygmunt Baumann (eredetileg lengyel, de 1968 után Izraelbe áttelepült szociológus) „posztmodern szociológia” tézisére, amely a Lyotard által elkezdett gondolati vonal terjedő és különböző célokra felhasználását példázhatja. Baumann egy 1988-as tanulmányában a posztmodern lényegét a korábbi abszolutumokra, univerzális érvényű igazságokra és kulturális mintákra törekvés megroppanásában és a különböző szellemi szférákban a relativizmus uralomra jutásában látja. Ezzel úgy fokozza tovább pl. a Foucault-nak egy-egy epiztemén belüli érvényességre vonatkozó kiemelését, hogy teljesen eltünteti az objektív igazság lehetőségét - legalábbis a társadalomtudományokon belül. Érvelését a hermeneutikai elméletekre alapítja, és azt mondja, hogy minden tárgy és fogalom csak az

adott életvilág keretein belül értelmezhető, és ennek következtében egyrészt általánosan érvényes megállapításokat tenni az ezt szem előtt tartó társadalomtudományokban nem lehet, másrészt minden kulturális formát egyenlőnek kell tekinteni. Ez a posztmodern szociológia, amely hermeneutikai szociológia illetve a multikulturális eszmék barátja, szemben a hagyományos szociológiával, amely empirikus felmérésekre és absztrakt logikai munkára alapozva a tudományosan megállapított tények univerzális igazságát állítja, továbbá szemben a hagyományos etnológiával, amely a különböző vizsgált kultúrákat egy általános mércén kívánja mérni. Ennek háttéréből érthető meg, hogy Baumann „az univerzális mércék haszontalanságának a posztmodernitással beköszöntő felismeréséről” beszél, és ehhez kapcsolódik az a követelése is, hogy „a szociológusnak tolmáccsá kell válni, hogy a kutatott tárgy életvilágba beágyazottságát fel tudja tárni.” (Baumann 1992: 16).

IV. fejezet

Alaine Touraine akcionalista szociológiaelmélete

A szélesebb értelmiségi-szellemi szférába belefutó szociológiai viták egyik fő alakja Alaine Touraine Párizs szellemi légkörében, de tényleges szakmai munkássága is szükségessé teszi, hogy kitérjünk rá a modern francia szociológiaelmélet elemzése közben. Az 1925-ben született Touraine történészként végzett az École Normale Supérieure-n a '40-es évek végén, majd az '50-es években egyrészt munkaszociológiai és iparszociológiai empirikus elemzéseket folytat, másrészt ennek fogalmi keretére támaszkodva egy általános cselekvéseméletet igyekszik kidolgozni. A két gondolati fonal összekötése számára már csak azért sem okozott gondot, mert - az „École” szellemi légkörében szocializáltan - szilárd marxista elméleti alapokról szemlélte a társadalom szerveződését, és a munka világának kutatása a munkásság forradalmi szerepének és az osztálytársadalmi konfliktusoknak a kutatásával kötődött össze gondolkodásában. A '60-as években a korábbi empirikus iparszociológiai kutatásokkal szakítva egyre inkább elméleti síkra tolódtak el az írásai, és az általános cselekvéseméletnek egy sajátos verzióját az **akcionalista szociológiát** dolgozta ki ezekben, majd ennek következtében - mintegy elmélete gyakorlati konzekvenciájaként - a társadalmi mozgalmakat kezdte el tanulmányozni. E középső korszakából három elméleti összegzése származik: az 1965-ben kiadott „Sociologie de l' action” (A cselekvés szociológiája), az 1969-es „La société post-industrielle” (A poszt-indusztriális társadalom) és az e korszakát legigényesebben összefoglaló 1973-ban publikált „Production de la société” (A társadalom termelése). Ettől az időtől kezdve egy akcentuseltolódás figyelhető meg elemzéseiben és a korábbi teoretikus elemzés helyett egy, a társadalmi mozgalmak terápiáját előtérbe helyező „szociológiai intervencionalista” módszert és ennek elméletét igyekszik kidolgozni. Ennek első jelentkezése az 1974-es „Pour la sociologie” (A szociológiáért) c. könyvében található, majd 1984-ben a „La retour de l'acteur” (A cselekvő visszatérése) c. könyvében teljesítette ezt az gondolati irányát ki.

Touraine életművében a '60-as években kiteljesedő akcionalista szociológia érdemel figyelmet. Tulajdonképpen ennek csak felvezetője volt az '50-es évekbeli empirikus munkaszociológiai kutatása, de ugyanígy az '70-es-'80-as évek szociológiai intervencionalizmusa is ideköthető, hisz ez pedig mint gyakorlati következmény eredt akcionalista elméletének premisszáiból. Komolyabb elméleti újítás azonban ez utóbbi korszakából nem található, vagy legalábbis a vitatásra érdemes szintet ezek nem érik el.

Touraine elemzéseit kiemeli a francia marxisták munkái közül az, hogy ő szembesült az amerikai Talcott Parsons életművével és annak általános cselekvés elméleti kategóriáit, illetve az ő elmélettechnikai megoldásait felhasználva igyekezett egy korszerűbb marxista társadalomelméletet létrehozni. Alapvető kritikája Parsons strukturalista-funkcionalista elméletével szemben, hogy a társadalmat csak mint objektív mechanizmusok összességét kutatja, de a társadalmi változás erőit és a társadalmi harcok résztvevő csoportjait kitolja a szemszögéből. Touraine a strukturalista és a funkcionalista szemszög mellett az **akcionalista nézőpont beemelésére teszi a hangsúlyt**, és a társadalom feszültségeit, küzdelmeit és ebből következő változásait kívánja megfogalmazni akcionalista szociológiájában. „A jelrendszerek és a viselkedésrendszerek mellett - úgy tűnik - a rendszerezésnek egy harmadik módja és az elemzésnek egy harmadik típusa is létezik. Ezt a strukturalista és a funkcionalista eljárást kiegészítő harmadik eljárást neveznénk akcionalista szociológiának” (Touraine 1971:346). Ezt a kiemelést máskor kiegészíti azzal a pontosítással, hogy míg a funkcionalista elemzés egy

fennálló rendszer statikussága törekvését és egyensúlyának feltételeit vizsgálja, addig az akcionalista elemzés a változásra törekvő erőcsoportok dinamikájára helyezi a fő súlyt. (Touraine 1971:360).

Touraine akcionalista szociológiája a következő főbb kategóriákkal dolgozik.

1. Historicitás (l'historicité). Tulajdonképpen ez alatt a rövid távú - fennálló társadalmi állapot - partikuláris szemléletmódja mellett az átfogó történeti dimenzióba helyezett szemléletmódot és ennek kategóriáit, témaköreit érti. Vagyis a fennálló társadalomra szűkített nézőpont kitágítását adja „hisztoricitás” fogalma, amely a **történelmi dinamikájában szemlélt össztársadalom** fogalmát jelenti itt. „Végül is a „hisztoricitás” realizálódik mindenkor a történelmi cselekvés rendszerében, (.....) egy intézményi rendszerben és a társadalom szervezésének rendszerében...” (Dourand 1990:150).

2. A történelmi cselekvés rendszere (le système d' action historique). Ez az a rendszer, amely a működő társadalom mechanizmusainak és struktúráira a historicitás kategóriáit érvényesíti, illetve kinyitja ezeket részben a historicitás követelményei felé. A marxista Touraine számára nem kérdéses, hogy a társadalom uralkodó és alávetett osztályokra bomlik, és az sem, hogy a történelmi cselekvés rendszerét az uralkodó osztály nézőpontja határozza meg. Hagyományos fogalmakra lefordítva itt nagyjából az ideológiai szféráról van szó. Touraine-re azonban már hatottak Talcott Parsons kategóriái is, és behozza ide a társadalom és a kultúra különválasztását, és azt, hogy **a működő társadalmi struktúrák felett a történelmi cselekvés rendszere mint kulturális rendszer gyakorol ellenőrzést**, és - vissza a marxizmushoz - az uralkodó osztály úgy tudja uralni a társadalom működését, hogy e kulturális rendszer meghatározásán keresztül is kézben tudja azt tartani.

3. A társadalmi mozgalmak. Ezeket tekinti Touraine a történeti dinamikában szemlélt társadalmak változtatási motorjának, így ezek állnak az akcionalista szociológiája középpontjában. A különféle lehetséges szerveződések közül csak azokat tekinti „társadalmi mozgalmaknak”, amelyek a történelmi cselekvés rendszerének szintjén szerveződnek meg és céljuk ennek kontrollálása. Ezért ezek az adott társadalom alapvető osztályainak konfliktusait fejezik ki - mint pl. a munkásmozgalom tette ezt.

4. A társadalmi változás. Az egész akcionalista szociológia a változásban lévő társadalom erőit igyekszik megragadni, de ezentúl Touraine külön is kitér a társadalmi változás problémájára. Kétféle társadalmi változási modellt különböztet meg: **a szakítást**, amely a történelmi cselekvés egész rendszerét elragadja az uralkodó osztálytól, és amely forradalmi kritikai cselekvésben megy végbe - forradalmi elit vezérletével - és **a belső transzformáción alapuló társadalmi változást**, amely a fennálló struktúrák folyamatos innovációjával megy végbe.

Touraine a jelenkort a posztindusztriális (vagy programozott) társadalomban korszakának tekinti - meghaladva az **ipari**, előtte a **kereskedelmi**, még előtte az **agrári** társadalom szakaszait - és jelzi, hogy ebben a sorban egyre inkább erősödik a társadalom hisztoricitásra alapozódása. Ennek menetében pedig a külső és erőszakos változások helyett egyre inkább a belső, innovatív változások válnak dominálóvá.

Ezt az akcionalista szociológiát vitte el Touraine a '70-es évek közepétől a **szociológiai intervencionalizmus** felé. A szociológus feladata - mondja ekkor már Touraine - hogy elméleti felkészültsége és elemző kategóriái segítségével bekapcsolódjon a szerveződő társadalmi mozgalmakba, és ezek aktivistáit összegyűjtve - és segítségükkel ön-analíziseket készítve a mozgalomról - feltárja-tudatossá tegye elképzeléseiket, majd szigorúbb elméleti

keretbe illesztve ezeket, erősítse tudatosságukat, amely alapján aztán magasabb szintre léphet szerveződésük (lásd Dourand 1990:160-162).

Itt a freudi pszichoanalízis átfogó szociológiai módszerré transzformálása éppúgy felismerhető, mint Lenin és Lukács György tételének újjáéledése a „kívülről bevitt osztálytudat” megneemesítő hatásáról. Touraine e fordulata után gyakorlatilag eltűnt a tudományos igényű szociológiaelmélet szférájából, és „szociológiai intervencionalizmusának” megfelelően főként mint politikai aktor tűnik fel a párizsi értelmiségi-szellemi vitákban. E vitákban ugyan sok szociológus és társadalomtudós részt vesz Franciaországban illetve azokban az országokban, ahol az értelmiségi-politikai élet összefonódva maradt a társadalomtudományi szférával, de Touraine ezzel a fordulatával elvileg is feladni látszik a tudós és az értelmiségi aktivista elkülönített szerepeinek érvényességét.

V. fejezet

Michel Crozier és a bürokratikus társadalom elmélete

Az 1922-ben született Michel Crozier a II. Világháború utáni évekre már befejezte szellemi szocializációjának egyetemi fázisát, és az akkor dominánssá váló baloldali-kommunista szellemi légkör már nem igazán tudta formálni. Ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy kívül maradt a párizsi entellektüel csoportokon és harcaikon, és erősebben a szociológiai szakmai tevékenységnek szentelte figyelmét. Ez a szakma felé fordulásra azonban Crozier-nél - pl. szemben Raymond Boudon beállítottságával, aki szinte minden tevékenységét és kapcsolatát szigorúan csak az akadémiai-egyetemi élet keretei között alakította az elmúlt évtizedekben - az akadémiai berkeken túl, a központi közigazgatás társadalomtervezői intézeteivel együttműködve alakult ki. Ebből következik az, hogy néhány rendszeres szociológiai elméleti monográfia mellett nagy számmal írt olyan tanulmányokat és könyveket, amelyek az aktuális francia társadalmi problémák megismerését és megoldási javaslatok kidolgozását célozták. (Ez utóbbiakra példának lehet hozni „L' état modeste est l' état moderne” (Szerény állam - modern állam) c. könyvét 1987-ből, amelyben - rendszeres szociológiai szempontból újat nem mondva, a túltengő francia állami szerepvállalás csökkentésért száll síkra). Átfogó igényű rendszeres szociológiaelméleti munkának két monográfiája tekinthető. Az első az 1963-ban megjelent „Le phenomene bureaucratique” (A bürokrácia jelensége), amely 1981-ben magyar nyelven is megjelent, illetve az 1977-ben megjelent „L'acteur et le système” (A cselekvő és a rendszer) mely utóbbit Erhard Friedberg német szociológussal együttműködve írt meg.

Általános elméleti pozícióját illetően fontos kiemelni, hogy egyrészt a rendszerelmélet másrészt a funkcionalizmus különböző irányzatai hatottak legerősebben rá, ám ezek közül is elsősorban a szervezeti rendszerekkel foglalkozó művek. Így pl. Talcott Parsons általános elmélete - noha néhány kisebb jelentőségű parsonsi meglátást idéz Crozier - nem túlzottan érintette meg, és ennek révén az átfogóbb elméleti, nyelvelméleti, filozófiai etc. kérdések kívül maradtak gondolkozásán. Így aki Parsons, Luhmann, Richard Münch és Habermas művei alapján már végig ment a funkcionalista rendszerelmélet tematikáin és ezek kritikáin, bizonyos fokig laposnak és egyszerűsítettnek fogja találni Crozier, elsősorban szervezeti rendszereket szem előtt tartó elemzését. Egy sor aspektust, amelyeket a társadalmi élet szerveződésének vizsgálatánál a franciák közül Pierre Bourdieu tárgyal - a rendszerelmélettől való éles elkülönülésben - azt a németeknél Luhmann, Habermas és Parsons német híveinek nyomán a funkcionalista rendszerelmélet művei is feldolgozzák. Crozier munkáitól azonban ezek teljesen idegenek, és mivel a Párizs-központú francia szellemi életben egy-egy központi alak művei összefonódnak egy-egy elméleti paradigmával, a szervezeti rendszerekre szűkített rendszerelmélet csak mint elutasítandó jelenhetett meg Pierre Bourdieu és követői számára anélkül, hogy érdemben elemezték volna valaha is az általános rendszerelmélet szociológiaelméleti variánsait.

E probléma jelzése mellett is azonban Crozier bürokráciára vonatkozó elemzései figyelemre méltóak. „A bürokrácia jelensége” c. könyve a francia társadalom szerveződésének arra a sajátosságára igyekszik választ keresni, hogy egyrészt itt nagy mértékben hiányoznak a horizontális szerveződési formák, a kisközösségek egyesületi és más formában való szerveződése, illetve amennyiben léteznek is ezek, jelentéktelen szerepet töltenek be a társadalom szerveződésében, másrészt a társadalom legapróbb részlet problémáinak megoldására az állam és absztrakt jogi szabályai lépnek be. Crozier arra keresi a választ e monográfiájában, hogy mi

hozza ezt a sajátosságot létre, illetve milyen következményei vannak e szerveződésnek és a konfliktusmegoldás e módjának.

Az egyéni autonómiára törekvés következményei

Crozier a legfontosabb oknak a francia bürokratikus társadalom létrejöttében az **erős egyenlőségre való törekvést** jelöli meg, amely kulturálisan beivódott az elmúlt évszázadokban a franciák generációiba. Ez az alapbeállítódás a francia társadalom egy sor sajátosságát is megmagyarázza. Az egyik ilyen a **kisközösség szintjén való szerveződéstől idegenkedés és e helyett az absztrakt - személytelen távoli államban és szabályozásában való bizalom**. A kisközösség szintjén ugyanis a szemtől-szemben való kapcsolatok menthetetlenül a természetes különbségek alapján határozzák meg a viszonyokat, és domináló illetve alárendelt pozíciókat alakítanak ki a résztvevők között. Az ettől való idegenkedés a franciáknál soha nem engedte meg, hogy az egyesületi élet magas szintre fejlődjön, és hogy ezek a formák aktívabban bekapcsolódjanak a társadalom funkcionális életének megszerveződésébe. Míg pl. az Egyesült Államokban az élet szerveződése döntő mértékben ilyen helyi egyesületekben nyugszik, és ezek erőviszonyain nyugvó helyi választások (iskolai bizottságok, adóülnökök, városi előljárók, serifek etc. választása) építik fel a helyi élet megszerveződését, addig a francia egyenlőségre törekvés irtózik attól, hogy az élet mindennapi szituációit olyan csoportok erőviszonyai döntsék el, amelyekben a személyesség és a természetes egyenlőtlenség uralkodik. A távoli állami központ absztrakt-személytelen szabályozása ennek a beállítottnak elfogadhatóbb (lásd Crozier 1981:321-348). Ugyanígy eltérő a francia társadalomban elterjedt szabadság-felfogás az amerikaitól. Míg az utóbbiban az **államtól való szabadság** a központi jelentőségű, és e helyett az élet szervezését szívesebben bízzák a kisközösségeket és csoportjaikat megjelenítő egyesületekre, addig a franciáknál az **egyéni autonómia az elsődleges**, és ezt inkább veszélyeztetve látják a személyközele kisközösségek egyesületeitől, mintsem a személytelen-távoli államtól. Az amerikaiaknál az egyén valóban erősebben alávetetté válik a kisközösségeknek, hisz azok - közel az egyénhez - sokszoros kontrollt, szankciót és jutalmazást tudnak megvalósítani, és ez nagyobb valószínűséggel hozza létre a konformista típust, míg ezzel szemben a személytelen-távoli államnak alávetett francia állampolgár egyéni autonómiája erősebb maradhat.

Ez a francia alapbeállítódás hozta létre Crozier szerint a francia társadalomban megfigyelhető azt a jelenséget, hogy a társadalom egyes rétegei nagymértékben zártak egymással szemben, és nem közvetlen kommunikációjuk oldja meg a közöttük felmerülő problémákat, hanem - ezt kikerülve - feltolják a megoldás feladatát a központi állam szerveire és szabályozására, és a szembenálló társadalmi rétegek absztrakt-személytelen szabályokhoz kölcsönösen alkalmazkodva élnek - a közvetlen érintkezést tekintve egymástól elzárva.

A fenti elemzés jól alátámasztható Crozier könyvéből vett hosszabb idézettel:

„E sajátosságok - ha jól belegondolunk -, szorosan összefüggnek a rétegek elszigetelődésének általunk is elemzett rendszerének működésével. Ebben a rendszerben az egyén elégséges védelemre talál abban a formális és absztrakt csoportban - rétegben, vagy hierarchikus kategóriában -, amelyhez tartozik. A szenioritás elve megtiltja a felettes hatóságoknak, hogy beleavatkozzanak a beosztottak interperszonális problémáiba, és szigorú egyenlőséget honosít meg az azonos rangú tagok között. Hogy az egyénnek nemcsak hogy nincs szüksége az informális csoport védelmére, hanem - gyakran saját kárán - azt is megtanulja, hogy minden olyan erőfeszítése, amely arra irányul, hogy külön informális tevékenységet hozzon létre, valószínűleg veszélyeztetné annak formális kategóriának a kohézióját, amelyhez sorsa kap-

csolódik, és hogy lehetetlen szembeszegülnie azokkal a pressziókkal, amelyeket ez a formális kategória gyakorol rá az ilyenfajta akciók megakadályozása végett. Ebből a szempontból különösen elítélendő a kategóriák tagjait egyesítő klikkek és csoportok, mivel protekciózással, ami ebben a rendszerben továbbra is fő bűn marad.

Egy olyan világban, ahol a konformitás a mindenkire egyformán érvényes személytelen előírások egymást erősítő hatásából, valamint abból a csoportnyomásból fakad, ami az egyes kategóriákon belül az egyensúlyt fenntartja, természetes, hogy az informális csoporttal szemben a formális csoportnak van elsőbbsége, és az egyén elszigetelt marad. (...) A szokásos modell helyett tehát - amely szerint a beosztottak azért hoznak informális csoportokat létre, hogy ellenállhassanak a felettesek nyomásának - egy attól teljesen eltérő modellel van dolgunk, amely szerint - mivel az alá- és fölérendeltség, valamint az ellenőrzés rendszere nem engedi meg, hogy a legcsekélyebb mértékben is különbséget tegyenek, mivelhogy túlságosan formalizált - az egyének továbbra is elszigeteltek maradnak, és egymást ellenőrzik, hogy ily módon tartsák fenn a formalizmust, amelyről tudják, hogy megvédi őket.

A formális csoport primátusa az informálissal szemben, az egyes kategóriáknak tagjaik felett gyakorolt szűk ellenőrzése - mint tudjuk az egyes kategóriák elszigetelődésével - azzal, hogy szinte lehetetlen az egyik kategóriából a másikba való átjutás - a kategóriák közötti kommunikáció nehézségeivel és a szertartásosság kialakulásával függ össze. Eddig ezeket a vonásokat az egyes rétegek elszigeteltségének közvetlen következményeként, illetőleg az egyéneknek az önkény és a függőségi viszonyok elleni harcának közvetett következményeként értelmeztük. De ez a viszony meg is fordítható. Azt is gondolhatjuk, hogy az olyan kulturális vonások, mint amilyenek az egyén elszigeteltsége és az informális tevékenységek hiánya, erős ösztönző erők lehetnek az ilyen bürokratikus szervezeti rendszer továbbfejlődésében. Mindenesetre ezek igen fontos tények azok számára, akik meg akarják érteni azt, hogy sajátos kulturális kontextusban mi az oka némely szervezeti modell sikerének.

Márpedig ezek a vonások Franciaországban nagymértékben kialakult kulturális vonásokként jelennek meg. Természetesen nem rendelkezünk e témáról tudományos összehasonlító tesztekkel, mert még egyetlen empirikus vizsgálat sem próbálta meg azt felderíteni. Meg kell tehát elégednünk számos kutató megfigyelésével, akik arra utaltak, hogy Franciaországban milyen csekély jelentősége van az önkéntes csoporttevékenységnek, és hogy informális szervezeti keretek között a franciák milyen nehezen működnek együtt.

A legkomolyabb etnológiai vizsgálatok is ezzel egybehangzó és jelentős eredményekre jutottak e témában. Lucien Bernot és René Blancard egy Párizs melletti körzet falujáról szóló tanulmányukban például ezt írják: „Már a gyerekeknél is megtalálható Nouville egyik jellemző aspektusa: a csoportok hiánya. A községben nem létezik egyetlen gyerekklikk, egyetlen gyerekcsoport sem.” Leírják, hogy ugyanez a jelenség érvényesül a felnőtteknél is, sőt a szomszédos üzem munkásainál is, akik - úgy tűnik - nem képesek tartósabb kapcsolatokat kialakítani egymás között, pedig - vagy talán éppen azért, mert - ugyanabban a negyedben élnek. A faluban egyetlen fiatalokból álló társaság létezik, amelynek a lakosság többi rétegéhez viszonyítva kicsit magasabb a státusa; ezek a fiatalok gyakran vannak együtt. Ennek a csoportnak sincs vezetője, és sem nem túl aktív, sem nem nagyon stabil. Ha a pap és a tanító nem lennének „Az a kevés kollektív élet, a szervezett szabadidő is elsüllyedne az ifjúság apátiájában, amely nem mer szembenézni a felelősség kockázatával ...”

Így a politikai életben - úgy tűnik - ugyanez a jelenség uralkodik, vagyis a szervezett csoportok hiánya, az elszigeteltség és az apátia, ami nem akadályozza meg, hogy a nemzetgyűlés választásain a szavazók igen nagy része ne a szélsőbalra szavazzon.

Bizonyosan sokkal több tevékenységet tapasztalt Vaucluse napos községében Laurence Wylie, de a szerző éles meglátásai nyomán ott is hasonló helyzetet találunk. Az emberek ragaszkodnak függetlenségükhöz és elkülönültségükhöz. Ugyanilyen nehezen hajlandók egymással alkotó módon együttműködni. Minden szervezett tevékenység beleütközik abba a közakaratra, hogy ne törjék meg a különböző családok közötti elméleti egyenlőséget. Aki mégis megteszi, ezzel kezdeményezőkézséget tanúsít, és így azonnal megvádolják, hogy parancsolgatni akar.

A szervezett alkotó tevékenység ugyanilyen hiányát mutatta ki egy harmadik kutató, amikor egy falusi közösség korábbi életvitelének teljes átalakulása előtti reakcióit tanulmányozta. Csak a legvégső esetben merül fel a kezdeményezés és az irányítás, és akkor is azért, mert azt átmeneti helyzetnek tekintették, és a kitűzött célokat negatívnak tartották.

A történelemben számos bizonyítékot találunk arra, hogy miért maradhattak fenn az effajta beállítottságok több évszázadon át. Egyik sem olyan ékesszóló azonban, mint Turgot-nak, minisztersége idején tett megvető kijelentése: „Az egyházközség kunyhókból és a kunyhóknál nem kevésbé passzív lakosok gyülekezetéből áll.”

Ezeket a kérdéseket a legmélyrehatóbban gondolkodott Tocqueville. Igen helytálló magyarázatot ad arra, hogy a XVII. és XVIII. századi abszolút monarchia községi politikája, különösen pedig pénzügyi politikája hogyan fojtotta meg végérvényesen minden kezdeményező nekibuzdulást és - elsősorban az alsóbb szinteken - a szervezett tevékenység minden lehetőségét. „Ebben az adórendszerben minden adóalanynak valójában az volt a közvetlen és állandó érdeke, hogy leskelődjön a szomszédja után, és jelentse az adószedőknek, hogyan gyarapodik a szomszéd vagyona; mindenkit arra uszítottak, hogy a többieket irigyelje, besúgja és gyűlölje.” Nagyon jól érzékeli egyfelől az egyén elszigetelődését és az együtt működés szellemének hiányát, másfelől a különböző társadalmi kategóriák elszigeteltsége és álelőjogaikért folytatott állandó harcuk közötti logikus kapcsolatot. „Ezeket a különböző testületeket néhány csekély kiváltság választja el egymástól... Mindazonáltal állandó harc folyik közöttük az elsőbbségért. A felügyelőt és a bíróságokat elkábítja vizsályaik zaja. »Végül úgy döntöttek, hogy a szenteltvizet az alsóbb fokú büntető bíróságnak adják, és csak azután a városi testületnek. A parlament még habozott; a király azonban az ügyet saját tanácsán belül tárgyalta, és egyedül döntött. Éppen ideje volt; ez az ügy forrongásba hozta az egész várost.« Ha ugyanis megengedik, hogy az egyik testület a másik fölé kerekedjen az előkelőségek közgyűlésén, akkor ez utóbbi testület többé nem jelenik meg a közgyűlésen; inkább lemond a közügyekről, mintsem hogy - mint mondja - tekintélyét megtépázzák...”

Természetesen a vezető csoportok is csak úgy tudtak megújulni, illetőleg a kooperatív, az alkotó és a szabad tevékenységek csak akkor tudtak kibontakozni, ha sikerült olyan csoportoknak létrejönniük, amelyek nem tisztelték sem a rangot, sem a formális kategóriákat. Éppen ezt igyekezett már régóta megelőzni a királyi közigazgatás, mert inkább a bukást választotta, semmint a konkurencia kockázatát. „A legkisebb önálló testület, amely a közigazgatás részvétele nélkül szándékozik megalakulni, félelemmel tölti el; a legkisebb szabad társulás, bármi legyen is a célja, zavarja; csak azok maradhatnak fenn, amelyeket ő hozott létre önkényesen, és amelyeket ő irányít. A nagy ipari társaságokat sem látja szívesen; egyszóval nem akarja, hogy az állampolgárok így vagy úgy beleavatkozzanak saját ügyeik intézésébe; a konkurenciával szemben a terméketlenséget részesíti előnyben.”

Hiába tűntek el a régi rend kiváltságai és a partikularizmus, a társadalmi cselekvésnek ugyanez a modellje él tovább, sőt nyomait mind a mai napig megtaláljuk minden területen.

Az egyes rétegek elszigeteltségének továbbélését különösen jól elemezte a XX. század elején a burzsoázia egyik kitűnő megfigyelője, a filozófus Edmond Goblot. Goblot szerint a francia polgári életben két nagy elv uralkodik, amelyeket ő korlátnak és szintnek nevez. A korlátok azok a tapasztalható, bár gyakran közvetett akadályok, amelyeket azért állítanak, hogy a közönséges embert megakadályozzák abban, hogy a burzsoá státust elérje. A szint az az elméleti egyenlőség, amely - ha már az embernek sikerült áthatolni a korláton - e burzsoá státushoz való tartozás biztosít. Goblot pontosan kimutatta azokat az akadályokat és ürügyeket, amelyeket a felsőbb osztályok keresnek, hogy minden kontaktustól védjék magukat, mint amilyen az érettségi szankció, később a felsőbb szintű tanulmányok, közvetetten a művészeti ízlés és a divat; mindezt folyamatosan oly módon alakították, hogy egyszerre legyen korlátozó azok számára, akiket ebből kizártak, és egalitárius azok számára, akiket befogadtak. Goblot ezzel nyilvánvalóvá tette az általunk is többször hangsúlyozott lényeges összefüggést az egalitarizmus és a rétegződés között. Utalva végül Tocqueville-ra, Goblot azt állítja, hogy a korlát társadalmi, nem pedig családi és öröklődő jellegű. Nem azért tűnik el, mert átléphető, hanem ellenkezőleg, attól csak még nagyobb akadállyá válik.

Az egyén elszigetelődését, illetőleg tartózkodását attól, hogy szervezett alkotó tevékenységbe fogjon, újabban egy amerikai szociológus, J.R. Pitts vizsgálta, aki az ilyen típusú viselkedésnek új és előremutató értelmezését nyújtotta. Szerinte az informális tevékenységek egyáltalán nem hiányoznak a francia életmódból sem, de általában negatívak, többé-kevésbé rejtve maradnak és nem nagyon stabilak. Pitts jellemzésükre a „bűnöző közösségek” kifejezést javasolja, amelyet először gyerekek iskolai tevékenységeinek elemzésénél használt. Ezen a kifejezésen az azonos munkakörben dolgozók (kollégák) között kialakuló egyfajta implicit szolidaritást ért, amelyet mindenki igénybe vehet, ha problémái vannak. Ez a szolidaritás csak az ellenállás perspektívájában létezik; a felettesek, a konkurens csoportok és egy vagy több tag azon törekvése ellen irányul, hogy saját vezetését másokra kényszerítse. A „bűnöző közösség” a franciák számára minden olyan kollektív tevékenység implicit modelljét nyújtja, amelyben a későbbiek során majd részt vehet. Pitts - egy újabb írásában a következőképpen foglalja össze a bűnöző közösség szerepét és jelentőségét: „az iskolai párcsoport a Franciaországban található szolidáris csoportok prototípusa, kivéve a nukleáris családot és a tágabb családi klikkeket. Ezeket a csoportokat elsősorban az jellemzi, hogy tagjaik között féltékeny egyenlőség uralkodik, hogy nagyon tartózkodóak az újonnan jöttekkel szemben....és egyfajta néma konspiráció a felsőbb hatalommal szemben. De azért nem utasítanak el mindenfajta hatalmat. Sőt ellenkezőleg, valójában a felsőbb hatalom direktíváin kívül nem képesek még a legcsekélyebb kezdeményezésre sem. Csak arra törekszenek - és ezt a felülről jövő direktívák irrealitása teszi lehetővé -, hogy tagjaik számára az autonómia és az alkotás lehetőségeinek teret biztosítsanak és azt megőrizzék.”

Ez az elemzés, amit Pitts különben „a francia állampolgár előkészítő iskolájának” nevez, némileg kapcsolódik a könyvelési iroda alkalmazottairól és alsóbb szintű kádereiről, valamint a monopólium termelőmunkásairól és karbantartó munkásairól szerzett tapasztalatainkhoz. Mindkét esetben egyfajta titkos védelmi szerveződésen alapuló bűnöző közösséget találunk, amelyhez a formális csoportok minden tagja csatlakozik: amikor a csoport egyik tagja a többi csoporttagtól segítséget kér, hogy védjék meg függetlenségét és biztosítsák tevékenységéhez a mozgásteret - bármilyen érzelmeket is táplálnak irányában és bármilyen értéket jelent is az általa képviselt eset -, mindenkinek kötelessége segíteni neki.(.....)

A Pitts által leírt „bűnöző közösségre” jellemző cselekvésmódok, a Bernot - Blancard és Wylie írásaiban megjelenő elszigeteltség és a kezdeményezés hiánya, a társadalmi réteg Goblot által elemzett védelmi szerepe a Tocqueville és Taine által hangsúlyozott apátia huzamosabb ideig fennmaradó hagyománya a közügyek terén - úgy tűnik - tökéletesen meg-

felelnek az interperszonális és a csoportközi viszonyok - a két esetben felvázolt sémáinak. Ugyanakkor mindezek az egy irányba tartó vonások ugyanabból az alapvető problémából származnak, nevezetesen a konfliktusokkal való szembenézés és az elsődleges csoportok szintjén is elfogadható „vezetési” típus létrehozásának problémájából. Vizsgálatuk végeredményben a hatalomgyakorlás módja és koncepciói „kulturális” jellegének kérdését veti fel.

Ez az értelmezés az idézett esetek mindegyikére érvényes. A bűnöző közösség elsősorban minden kívülről jövő hatalom - legyen az a professzor, a főnök vagy az államhatalom - elleni védekező eszköz, ugyanakkor közvetett és legalábbis nagyon hatékony eszköz annak megakadályozására, hogy a csoport bármelyik tagja magát mint vezetőt tüntesse fel. Az utóbbi tényező hatása érvényesül Bernot - Blancard és Wylie által elemzett apátia esetében is; a vizsgált közösségek tagjai a társadalmi cselekvés terén tartózkodnak minden kezdeményezéstől, mivel tisztában vannak azzal, hogy amennyiben előtérbe akarnak helyezni magukat, ezzel társaik ellenszenvét hívnák ki maguk ellen, és a csoport kizárná, illetőleg megalázná őket, mivel nem veszi jó néven, ha valaki parancsolni akar. A részvétel elutasítása - mint már az előző fejezeten is taglaltuk - racionális válasznak is tekinthető, amennyiben az egyének által támogatott cél elsősorban abban áll, hogy kiküszöböljék a konfliktushelyzeteket és elutasítsanak mindenfajta függőségi viszont. A rétegek elszigeteltsége, a rang és a státus jelentősége, az a tény, hogy nem képesek fenntartani a különböző kategóriák közötti személyes érintkezést, mindezek a vonások ugyanazon problémához kapcsolódnak.

Mit állapíthatunk meg? Mindkét esetben és több szinten ismétlődik ugyanaz a jelenség. A szervezet tagjai, amennyire lehetséges, kerülnek a közvetlen hatalmi viszonyokat. Nyílt konfliktusok csak azok között az egyének, illetőleg csoportok között robbannak ki, amelyek nincsenek közvetlenül kapcsolatban egymással. Az egyes résztvevők a maguk módján a Wylie által leírt gyerekekhez vagy Marcel Pagnol népi hőseihez hasonlítanak, akik ugyan hevesen szidják egymást, de csak akkor, ha biztosak benne, hogy nem keverednek fizikai összetűzésbe. A hatalmat nagymértékben személytelen előírásokká alakítják át, és a tagok biztonsága érdekében a szervezet struktúráit is úgy rendezik el, hogy elég nagy legyen a távolság azok között az emberek között, akik a döntéseket hozzák, illetőleg akikre ezek a döntések vonatkoznak.

A következő értelmezést javasoljuk: Az emberi viszonyoknak ez a modellje a modern szervezetek működése által felvetett problémákra - mint láttuk - elfogadható választ ad, ugyanakkor azonban sajátosan francia. A közvetlen hatalmi viszonyok francia kulturális környezetben rendkívül nehezen elviselhetők. A hatalom továbbra is érvényes felfogása mindazonáltal még mindig egyetemes és abszolút; megőrzött valamit az abszolút monarchia politikai tradíciójából, vagyis azt, ahogyan abban a racionalitás és az önkényuralom keveredett. Első látásra a két jelenség ellentétesnek látszik, de ez az ellentét feloldható a bürokratikus rendszer keretén belül, mivel a személytelen előírások és a centralizáció egyszerre teszik lehetővé a hatalom abszolutista felfogásának megőrzését, illetőleg a közvetlen függőségi viszonyok kiküszöbölését. Más szóval: a francia bürokratikus szervezeti rendszer a lehető legjobb megoldását nyújtja mindazoknak az ellentmondásoknak, amelyekről a franciák a hatalom terén szenvednek. Mivelhogy nem tudják elviselni az egyetemes és abszolút hatalom megerősödését, amit máskülönben nélkülözhetetlennek tartanak mindenfajta sikeres kooperatív tevékenységhez, a személytelen és centralizált szervezeti rendszerre kell magukat bízniuk. Ha pedig történelmileg vizsgáljuk a kérdést, azt mondhatjuk, hogy ezeket az ellentmondásokat a tekintélyuralmi és a centralizált közigazgatás hosszan tartó hagyománya őrizte meg, illetőleg folytatta tovább, amely az egész francia társadalom számára olyan hatékony modellt tudott nyújtani, amely képes volt a következő két ellentétes igényt

kielégíteni: garantálni az egyének függetlenségét, ugyanakkor biztosítani a kollektív tevékenység racionalitását és sikerét.

A formális szervezet törvénye az önkényuralom. A hatalmat továbbra is minden szinten abszolút hatalomnak fogják fel. Irtóznak az egyensúly játékatól, és nem tulajdonítanak olyan jelentőséget a legális formák tiszteletben tartásának, mint az angolszász országokban. A beosztottakat ugyan nem védik túlságosan a törvényes eljárások, így ebből a szempontból kénytelenek elviselni az önkényt, viszont másfajta védelemben ők is részesülnek, amit annak az azonos rangúaknak álló csoportnak a jelentékeny ellenálló ereje biztosít számukra, amelyhez tartoznak, valamint az, hogy a felsőbb hatóságok nem bonthatják meg a beosztottak közötti egyenlőséget azáltal, hogy beleavatkoznak ügyeikbe. Az önkényuralom mindazonáltal mégsem teljesen csak képzeletbeli. Kifejeződik a hierarchikus rendszer szimbólumaiban és kellékeiben; meghatározza természetesen az anyagi jutalmakat és a rangokkal együtt járó presztízsellentértéket, végül válságidőszakban közvetlen emberi viszonyokban konkretizálódik, együttműködhetnek, mert enélkül a szervezet nem tudna fennmaradni.

Egyrészt az egyének, másrészt a kategóriák elszigeteltsége még a legalacsonyabb hierarchikus szintek számára is lehetővé teszi, hogy bizonyos adag „önkényuralommal” rendelkezzenek. Ez az önkényuralom mindenekelőtt negatív módon nyilvánul meg. A középszintű vezetőket elsősorban a felettesek beavatkozásai ellen védi; amit tesznek, saját akaratukból teszik, munkájukat mindenfajta közvetlen kényszer nélkül végezhetik. Igyekeznek bebizonyítani, hogy nem azért dolgoznak, mert erre kényszerítik őket, hanem azért, mert ők ezt választották. A felettesekkel szembeni szabadság, az egyének a munkájában tanúsított autonómiája a hatalom abszolutista felfogásához kötődik. A másik emberrel együtt csinálni valamit, kiegyezni, alkalmazkodni - ezek nem sokra becsült módszerek; ennél többet ér, ha az egyének meghúzzák magukat, viszont teljesen szabadok maradnak azokon a határokon belül, amelyeket a maguk számára megszabtak, illetőleg elfogadták, hogy számukra mások megszabjanak.

Az egyéni autonómiához való ragaszkodás nem újkeletű Franciaországban; ez volt, sőt ma is ez a hagyományos parasztság értékrendszerének egyik legfőbb eleme. Jellemzőek erre azok a fogalmak, amelyekkel - annyi más szerző között - Tocqueville ezt az érzést ábrázolja: „A kis földbirtokos csak önmagából nyerhet erőt, világa szűk, de szabadon mozoghat benne, míg az, akinek van egy kis ingó vagyona, majdnem mindig, többé vagy kevésbé, egy másik ember szeszélyeitől függ; vagy egy egyesület szabályainak, vagy egy ember kívánságainak kell engedelmeskednie.” Ennek a modellnek a továbbélése lehetővé teszi, hogy a bonyolult szervezet keretén belül is megőrződjön valami abból az önállóságból, amit egykor az önálló kisárutermelők éveztek. ők is engedelmeskednek szabályoknak, de más emberek kívánságainak nem. Az így szerzett előnyök azonban pusztán negatív előnyök. e modellből semmiféle pozitív előny nem származik. Még annyit jegyezzünk meg csupán, hogy egy csoport minden tagja jogi hatalommal rendelkezik, ha bíraskodhat az alacsonyabb csoport tagjai fölött. Ha pedig valamiért a kérdéses csoport nem tud elég erőteljesen fellépni velük szemben, funkciója akkor is teljes mértékben megmarad és tiszteletet kelt.

Az egyéni kiváltságok, a csoportkiváltságok és az ezekből fakadó jogtalan befolyások - mint láttuk - annak a következménye, hogy minden szervezet szükségszerűen elszigetelt a világ többi részétől. ezek a különben tökéletesen racionális - szervezeti rendszer sötét foltjai. A diszfunkciók azonban - mint már hangsúlyoztuk - erősítik is a rendszert. Rövid távon egyfajta dinamizmust biztosítanak számára. A szervezet tagjainak törekvései között az egyenlőségért folytatott harc és a protekciózás elleni küzdelem újra és újra előtérbe kerül, mert a kiváltságok továbbra is fennmaradnak, illetőleg alighogy az egyik területen eltűnnek, a másik területen

újra előbukkannak. Ebből a szempontból például a francia közigazgatás nem tekinthető statikus szervezetnek. Állandóan arra törekszik ugyanis, hogy egyre nagyobb mértékben racionalizáljon, hogy kiküszöbölhesse az abnormális helyzeteket, a rejtett beavatkozásokat, az egyenlőtlen versenyt, mindenekelőtt pedig, hogy megszüntesse a kiváltságokat.

Végső következtetésként levonhatjuk, hogy vitára bocsátott hipotézisünket így lehetne összefoglalni: a francia bürokratikus rendszer látszik a lehető legjobb megoldásnak ahhoz, hogy elősegítsük a legtöbb állampolgár hozzájárulását az önkényuralom létrehozta értékhez és cselekvési stílushoz; kialakulása úgy értelmezhető, mint a szabályzatnak megfelelő előírásoknak és a szükséges garanciáknak egyre szélesebb rétegekre való fokozatos kiterjesztése, hogy majd azok tagjai is részt vehessenek a játszmában.”

(Michel Crozier: A bürokrácia jelensége. 324-335 p.)

A változóképeség problémái

A francia bürokratikus modell tehát a francia társadalom kulturális sajátosságai által kikényszerített és nem egy véletlen torzulás, illetve Crozier nem felejt el kihangsúlyozni ennek előnyeit, az **egyéni autonómia magasabb fokát az amerikai, kisközösségekben konformitásra kényszerített emberek tömegeivel szemben**. Jelzi azonban azt is, hogy az absztrakt-távoli szabályozási módnak ára van, és ez a szabályozási mód csak vonakodva és csökevényesen tud alkalmazkodni az élet által kikényszerített változásokhoz. A helyi élet gondjaitól a döntési centrumok távol vannak, és egy sor közvetítő szűrőn képesek csak érezni a gondokról az információkat. Ugyanígy, ha végül mégiscsak elérte a központot a változtatási igény, a kidolgozott terápiák az absztrakt szabályokba ültetve csak hosszas folyamat után érik el a helyi gondokat.

Crozier leírásában mint a környezetet állandóan késlekedve észlelő „modern dinoszaurusz” jelenik meg a francia bürokratikus modell:

„A francia közigazgatás vezetőinek elméletileg nagy hatalmuk van. Sőt, esetleg még nagyobb hatalmuk is lehetne, mint a vállalatvezetőknek. Formális hatalmuk azonban nem sok segítséget nyújt számukra, mivel csak személytelenül cselekedhetnek, és nincs valóságos beavatkozási lehetőségük a nekik alárendelt csoportok esetében; tehát egyáltalán nem játszhatják el a vezető, a szervező és a főnök szerepét, a szó „karizmatikus” értelmében. Ha valamilyen változást akarnak bevezetni, akkor először is az kell, hogy ez a változás sürgős szükségletet elégítsen ki, másodszor pedig vállalniuk kell, hogy kiveszik részüket a változással együtt járó válság megpróbáltatásaiból, ami mind számukra, mind a rájuk bízott szervezet számára nagy erőpróbát jelent. Ily módon a hierarchia csúcsán betöltött hely nyújtotta látszólagos mindenhatóságuk ellenére valójában megbénítja őket az alárendeltek általános ellenállása, így befolyásukat csak teljesen kivételes esetben érvényesíthetik.

Ez a helyzet (....) a merev, szinten katonai hierarchia a gyengülés és megosztottság irányába hat, aminek egyetlen funkciója, hogy a rendszert jelenlegi állapotában fenntartsa. Ennek az irányvonalnak, amely képtelen káderei között a legcsekélyebb megkülönböztetést is tenni, eszköze sincs arra, hogy változtatást javasoljon. A változtatásnak magasabbról, a minisztérium felelős vezetésétől kell kiindulnia: a vezetés azonban annyira messze került a megoldandó problémáktól, hogy cselekvési lehetőségei valójában rendkívül korlátozottak, és nagy tervei ritkán valósulnak meg a gyakorlatban.(....)

Ezek a helyzetek csak válságokban oldódhatnak meg, és ha a múltba tekintünk, láthatjuk, hogy valóban a válságok az alapjai azoknak a legfontosabb intézményeknek, amelyekhez ezek a szervezetek is eljutottak. A válságok természetesen elsősorban az olyan védett szektorokra jellemzőek, amelyekben a bürokrácia felé mutató tendenciák könnyebben fejlődhetnek ki. Azt is mondhatjuk, azonban, hogy ezek a vonások mind a politikai, mind pedig a gazdasági szektorban a francia szervezetek életének számos más területén is megtalálhatók. Szinte már közhely, hogy Franciaország túlcentralizált politikai-közigazgatási rendszerében az utóbbi ötven évben egyedül a rendszeres kormányválságok szolgáltak eszközül a felmerülő problémák megoldásához; a legfontosabb dolgok összehangolásához a rendszerben szükség volt a válságokra.

Az elemzésnek ezen a pontján akár egy parsonsi stílusú értelmezést is kidolgozhatnánk a rendszer egészéről, akkor is hasonló végeredményre jutnánk. Való igaz, hogy a francia társadalom nem fogadja el a változást, és nem tulajdonít a változásnak ugyanolyan értéket, mint az angolszász társadalmak, valamint, hogy azok a merev szervezeti modellek, amelyekhez részben még mindig kötődik, ennek az általános ellenállásnak a tükröződése. Ha azonban gondosan megvizsgáljuk a gazdasági mutatókat, akkor már nem állíthatjuk, hogy a francia munkateljesítmények jelentős mértékben alacsonyabban lennének szomszédainál. Ha az egy főre eső termelékenységet vesszük alapul - és ez tűnik a legcélszerűbbnek, akkor Franciaország némely periódusban lemaradt ugyan, de a rákövetkező időszakban mindig kiegyenlítette ezt a lemaradást, hosszú távon pedig az összes nyugat-európai ország hasonló, évenként átlagosan 2-3 %-os növekedést ért el. A fennálló különbségek csekélyek és racionálisan nem felelnek meg mély értékkülönbségeknek.

Úgy tűnik, itt nem is annyira a változás jelentőségéről, mint inkább arról a módról van szó, ahogyan ez a változási modelljét meghatározó értékek a biztonság, a harmónia és a függetlenség értékei, irtózás a nyílt konfliktusoktól és a függőségi viszonyoktól, az, hogy nehezen tűrik a kétértelmű helyzeteket, végül pedig az „önkényuralom” eszméje, valamint az, hogy tökéletesen uralják a környezetet. Ha elfogadjuk ezt a hipotézist, akkor a franciákat már nem úgy tekintjük, mint akik ellenségesek a változással szemben, hanem úgy, mint akik félnek a zűrzavartól, a konfliktusoktól és a feszültséggel teli viszonyoktól, mindentől, ami kétértelmű és ellenőrizhetetlen helyzetet hozhat létre. Mint amikor kudarc esetén a játékosok teljesen leblokkolnak, vagy mint az ellenfél az állóharcban, ugyanúgy egyszerre várják is és rettegenek is a változástól, és amikor az - leggyakrabban kívülről előidézve - mégis bekövetkezik, együttesen és egyszerre mind megváltoznak, és ezáltal - most már más alapokon - vagy egy új kudarchelyzetet, vagy egy új stabil frontot hoznak létre. Valójában tehát nem a változástól, hanem attól a kockázattól félnek, amit akkor kellene vállalniuk, ha az őket egyszerre védelmező és korlátozó blokádtól eltűnne.

Hiába károsak ezek az értékek a társadalom előrehaladása szempontjából, a bürokratikus változás francia modelljének mégis vannak előnyei. Nem akadályozza meg, sőt talán még ösztönzi is az egyéni törekvéseket, másrészt látványos sikereket érhet el, ha koherens, racionális és személytelen rendszer szolgál a felvetődött probléma legjobb megoldásaként. Mint majd a későbbiek során látni fogjuk, a francia társadalom sikerei a cselekvési formák két lehetséges végletében voltak mindig is a leggyakoribbak, egyfelől a tudomány és a technika terén az egyéni kalandokban és kutatásokban, ahol az egyén teljesen ura maradhat erőfeszítéseinek, másfelől pedig a legrutinosabb tevékenységeken, ahol az olyan bürokratikus szervezeti rendszer, amely az egyént teljesen megvédi mindenfajta önkénnytől, a rugalmasabb és versengőbb rendszereknél valószínűleg hatékonyabb.”

(Michel Crozier: A bürokrácia jelensége. 336-339 p.)

A sztrájkok központi szerepe a konfliktusmegoldásban

A társadalmi rétegek hagyományos zártsága Franciaországban eltérően alakította itt ki a szakszervezetek és a munkaadók közötti kapcsolatokat is. Más nyugati országokban, ahol kollektív tárgyalások és más keretek között folyamatos és intenzív kontaktusban vannak a munka világának különböző szektoraiban a munkavállalók szakszervezeti és érdekképviselői szervezetei a munkaadókkal és ezek érdekképviselői szerveivel, a sztrájk csak végső eszköz arra, hogy a csődöt mondott előbbi tárgyalási formák után a nyers erőbevetés révén próbálják meg kiharcolni követeléseiket. Franciaországban ezzel szemben csak csenevészeken fejlődtek ki a különböző társadalmi csoportok érdekképviselői szervei közötti tárgyalási formák, és a viszonyuk rendezését mindegyik fél az állam központi szabályozásától várja. Ebből pedig több következménye adódott az elmúlt évtizedekben. Az egyik az, hogy így az érdekképviselői szervek kénytelenek az állam központi politikai testületei felé fordulni, és azokat befolyásolni a nekik megfelelő szabályozási mód elérése érdekében. Ebből következik továbbá az, hogy míg a legtöbb nyugati országban jórészt depolitizálódtak a szakszervezetek és a többi érdekképviselői szerv, addig a franciáknál fennmaradt ezek direkt politikai beállítottsága és egy-egy közeleső párthoz kötődésük. Egy másik következmény, hogy az állam révén való konfliktus megoldás meghosszabbítja a konfliktusokat (lásd az előbbi részben leírtakat.) És végül az átpolitizáltság és a szembenálló társadalmi csoportok egymás felé zártsága nagyobb gyakorisággal okozta az elmúlt évtizedekben a sztrájkokhoz - mint végső fegyverhez - folyamodást, mint az a többi nyugati társadalomban megfigyelhető. Ráadásul az „engesztelhetetlenség” - amely a harcos átpolitizáltságból kényszerűen ered a sztrájkokban összecsapó mindkét oldalon - a sztrájkok elnyúlását hozza állandóan létre, hisz elveiben kell árulónak lenni annak, aki enged, és ez már csak a végső kimerülés állapotában megbocsátható. A konfliktus megoldásnak ez a költsége módja - az élet kényelmetlensége mellett - a francia társadalom teljesítőkéességét nagy mértékben csökkenti a többi nyugati társadalommal folytatott versenyben.

Nézzünk erre Crozier-től egy hosszabb idézetet:

„A munkáltatók és a munkások közötti viszonyok háromféle modelljét különböztethetjük meg. Az elsőben teljesen különválnak egymástól a partnerek; a munkáltatók esetleg figyelembe veszik a munkások reakcióit, és a munkások is reagálnak a munkáltatók által hozott döntésekre, de soha nincs közöttük vita; a munkáltató magának tartja fenn az abszolút uralkodó valamennyi előjogát, a munkásmozgalom pedig minden jogot megtagad a munkáltatóktól. A másodikban, az intézményesített kollektív tárgyalások modelljében, mindkét fél elismeri a másik fél jogát arra, hogy legalábbis bizonyos döntéseket megvitassanak, és közvetlen kommunikáció jön létre közöttük egy szerződéses viszony keretén belül amely mindkét fél számára kötelezettségeket tartalmaz. Végül a harmadik modellben, amely csupán a második elmélyítése, a viták már nem korlátozódnak a hierarchia csúcsára, és nem csupán a kollektív szerződés felújításakor bontakoznak ki, hanem egyre inkább állandósulnak, és terjednek ki a hierarchia minden szintjére; a hangsúlyt a követelések paritásos megoldási módjára helyezik, amely végeredményben számos döntés során a dolgozók korlátozott, de sokkal közvetlenebb részvételét teszi lehetővé.

Míg a második modell általában Nyugat-Európában érvényesül, addig a harmadik modell elsősorban az USA-ban alakult ki. Franciaország ebből a szempontból, teljesen egyedi esetet képvisel, mivel nagymértékben hű maradt az első modellhez. Mindazok a kérdések, amelyeket Amerikában paritásos alapon, a hierarchia csúcsán és az alján egyaránt a két partner közti állandó kommunikációval oldanak meg, nem ismeretlenek Franciaországban, de az állam beavatkozása következtében teljesen más kontextusban vitatják és oldják meg őket. Ha tehát

pontosan akarnánk lenni, a három klasszikus modellhez negyedikként a francia modellt is hozzá kellene sorolnunk.

A tárgyalások centralizációja, az állam beavatkozása és a személytelen előírások egyre részletesebb kidolgozása a francia válasz döntő elemei a munkáltatók és a munkások közötti kommunikáció problémájára, vagy angolszász kifejezéssel élve, az ipari viszonyok problémáira. Ezek a módszerek számos félreértést okoznak. A francia munkásosztály hatalma egyáltalán nem elhanyagolható, mint ahogy azt némely csalódott szemtanú állítja. A francia munkásosztály helyezte legalábbis hasonló a szomszédos országok munkásosztályainak helyzetéhez, és jelentős súlya van a társadalmi-politikai mozgásban. Igaz, ez nem jelenik meg olyan világosan mint Angliában, de közvetetten mégis mérhető például abban, hogy a munkások a munkáltatókkal szemben milyen mértékű védelemben részesülnek, azokban az óvintézkedésekben, amelyeket minden kormány tenni kényszerül, amikor hivatalos képviselőikkel tárgyal, vagy abban a közvetetten megnyilvánuló tiszteletben, amely minden politikai csoport ideológiai szókincsében kifejezésre jut. Ahelyett azonban, hogy a francia munkásosztály közvetlenül tárgyalna a munkáltatókkal, többnyire az államra gyakorol nyomást, hogy azután az állam kényszerítse ki a munkáltatótól a munkásosztály által követelt reformokat. Így ezek a reformok kötelező a személytelen előírások, nem pedig az érdekelt felek közötti közvetlenül megvitatott kompromisszumok formáját öltik.

Ez az eljárás világossá teszi számunkra, hogy a szakszervezetek - a gazdaság és a helyi szempontokkal szemben - gyakran részesítik előnyben a nemzeti és a politikai szempontokat, és hogy az általános politikai vitákban otthonosabban mozognak a hierarchia csúcsán, mint a helyi kollektív tárgyalásokon. Ebből a szemszögből nézve a politikai pártoknak a szakszervezetek feletti uralma már nem véletlen vagy ideológiai választás eredménye, hanem olyan viszonyrendszer logikus és szükségszerű következménye, amelyben mindenki tudja, hogy a legtöbb probléma kulcsát a központosított állam tartja a kezében. (.....)

Ez a viszonyrendszer azonban nem maradhatna fenn, ha nem felelne meg a munkáltatók és a dolgozók hagyományos cselekvési modelljeinek és társadalmi értékeinek. Valójában mind az egyik, mind a másik számára lényeges előnyöket tartalmaz. A munkáltatók a viszonyrendszer miatt nem kényszerülnek arra, hogy meghátráljanak beosztottaik előtt; megőrizhetik előjogaikat; a szakszervezetek szintén semmilyen módon nem zavarják és nem korlátozzák őket azzal, hogy beleavatkozzanak ügyeikbe. Bár elvileg a munkáltatók esetében csupán formális elégedettségről van szó, mivel ennek fejében alá kell rendelniük magukat az állam által rájuk kényszerített személytelen előírásoknak. Amennyiben a mindenkire érvényes kötelező személytelen előírásokat a közvetlen kapcsolatokból származó kockázatokkal szemben előnyben részesítik, úgy elégedettségükért lehet, hogy nagy árat kell fizetniük. A dolgozók viszont még a munkáltatókénál is elméletibb hatalommal rendelkeznek; könnyebben maradnak ugyanis az elmélet és a racionalitás világában, és ily módon könnyebben megőrzik forradalmi integritásukat. Ezenkívül - ha elfogadjuk kezdeti hipotézisünket a részvételtől - természetesen olyan megoldást részesítenek előnyben, amely számukra egyfajta negatív függetlenséget biztosít, anyagi érdekeik megőrzését garantálja, és megtakarítja számukra az olyan munkáltatóval való közvetlen kontaktusból adódó érzelmi nehézségeket, aki nem ismeri el partnerként őket.”

(Michel Crozier: A bürokrácia jelensége. 358-362 p.)

A francia oktatási rendszer bürokratikusága

Ha egyszer egy társadalomban kulturálisan rögzítődtek meghatározott beállítódások, akkor azok az adott társadalom minden szférájának működésében hatást fejtenek ki. Crozier a francia oktatási rendszerben is kimutatja a jelzett, bürokratikus-személytelen megoldásokra irányuló tendenciákat. Centralizált az a rendszer, mégpedig olyan extrém módon, hogy a szintén centralizáltságra hajlamos valamikori porosz iskolai rendszer liberális anarchiának tűnik Crozier példái nyomán. Pl. a múlt század végi szabályok szerint egy-egy iskolai könyvtár számára a pontosan előírt 1500 kötet tartása mellett akár egy további könyvet is csak külön miniszteri engedéllyel szerezhettek be az iskolák, és percnyi pontossággal be volt osztva, hogy melyikből mikor kell egy-egy részletet idézni az órákat szabályozó tanterv szerint.

E tanterv mindenható jellege továbbá a személytelenséget biztosította az állami szabályozó központ és a tantestületek között. Totális alávetés a tantervnek, de ezentúl a tanár és a tantestület védettsége a központi hatalom személyes beavatkozásától. Ugyanez a személytelenség jellemzi a francia oktatási rendszert a tanárok és a diákok közötti kapcsolatban már a középiskolai szinten is, és ez teljessé válik a felsőfokú oktatás szintjén. Ez a merev tanterven nyugvó tananyag csak úgy lehet stabil, ha a gyakorlati élettel és ezek változékonyságával nincs kapcsolatban, és ez a tananyag absztraktságát és deduktív-logikai jellegét hozta létre. Végül a francia oktatási rendszer jellemzője, hogy az oktatás kárára inkább a szűk elit kiválasztására koncentrál. Ugyanis a hierarchikusan egymás alatt elhelyezkedő és egymás felé zárt társadalmi rétegek szervezete csak akkor biztosítja az össztársadalomban folyamatos stabilitását, **ha a következő generációk nem lazítják fel a kialakult hierarchiát, és a vezető elit rétegeiből származó gyerekekből jön létre a következő korszak elitje is döntő mértékben.** Ez pedig csak rejtetten mehet végbe, az egyenlőség látszatának fenntartása mellett. Erre szolgál a többszintű iskolarendszer Franciaországon, amely felfelé haladva rejtett szűrőkkel kirotálja az alacsonyabb társadalmi rétegből származókat, és a legmagasabb diplomák birtoklásához nagyobb arányban csak a felsőbb társadalmi rétegből származókat engedi.

Nézzük meg a fenti jellemzők részletes kifejtését Crozier művében:

„A társadalom oktatási rendszere a társadalmi rendszer tükrözi, ugyanakkor e rendszer továbbélésének is legfőbb eszköze. Bizonyos szempontból a társadalmi ellenőrzés legfőbb apparátusának - amelynek az egyének kötelesek alávetni magukat-, valamint a felnőttkorban is egyik legmélyebben nyomot hagyó vonatkoztatási modellnek tekinthető. Amennyiben hipotéziseink helytállóak, úgy a francia oktatási rendszerben a bürokratikus rendszerrel jellemző elemeket kellene találnunk, mivel ezek az elemek a társadalmi ellenőrzés kérdése körül szerveződnek, és csak úgy maradhatnak fenn, ha az oktatás továbbítja, illetőleg megerősíti őket.

A francia oktatási rendszer csakugyan bürokratikusnak nevezhető. Először is - ami a legvilágosabb -, szervezeti aspektusában bürokratikus, mivel maximális centralizáció és személytelenség jellemzi. Másodszor, bürokratikus pedagógiájában, sőt az oktatásban is, amelyet a tanár és a diák közötti szakadék jellemez, ami pedig a bürokratikus rendszer rétegzettségét tükrözi. Ezenkívül bürokratikus absztrakt tartalmában, mert nincs semmilyen kapcsolata a gyakorlati élet problémáival, illetőleg a diák magánéletével. Végül bürokratikus abban a vonatkozásban is, hogy - a többi diák képzésének kárára - olyan nagy jelentőséget tulajdonít egy szűk elit kiválasztásának.

A francia oktatási rendszer centralizáltsága jól ismert. Hippolyte Taine már hetven éve pontos leírását adta, jellemzése - az egymás után következő reformok ellenére - még ma is érvényes: „A felülről hozott rendelet számos és pontos utasításával sehol máshol nem foglalja magában és nem irányítja az egész életet olyan mértékben, mint az egyetem igazgatásában. Az iskolai életet egyetlen szigorú terv határozza meg és határolja körül, amely a birodalom minden kollégiuma és gimnáziuma számára ugyanaz. Ez a kötelező és minden részletre kiterjedő terv a legapróbb részletekig mindent előír, így a szellemi és a testi munkát illetően a pihenést, a tananyagot és a tanítási módszereket, a tankönyveket, hogy mely részeket kell lefordítani, illetően idézni, a könyvtárak számára előírt 1500 kötetet - megtiltván, hogy a miniszter engedélye nélkül akárcsak eggyel is gyarapítsák -, az órarendet, az óra időtartamát és az órák megtartását, a tanulmányi időt, a szüneteket, a sétákat, vagyis mindez a tanároknál, de még inkább a diákoknál a születő kíváncsiság, a spontán kutatás vágya, a találékonyság és eredetiség szándékos elfojtása...”

Tizenkét évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a gimnáziumi oktatás, amely ennek az egész rendszernek a sarkköve, veszítsen a császár által rákényszerített katonai merevségéből. A második császárság alatt, a nevelésügyi miniszter még mindig azzal dicsekedhetett, hogy órájára pillantva pontosan meg tudja mondani, Vergilius melyik művének hányadik oldalán melyik retorikáját elemzik.

Hiába zúzta össze a Falloux törvény a császári egyetem monopóliumát, a vallásos intézmények konkurenciája - amely intézmények rendszerint alacsonyabb színvonalúak voltak - nem sok újat hozott a gimnáziumok és kollégiumok gyakorlatában. Sőt, ellenkezőleg, amíg a centralizáció egyidőben az ingyenességgel hamarosan kiterjedt az összes általános iskolára, addig a felsőoktatás a gyakorlatban továbbra is megőrizte monopóliumát, hogy a különböző egyetemek - több okból is - egyetlen hatalmas állami szervezet különálló részeinek tekinthetők.

Persze azért lényeges változások következtek be, például a tanrendek elveszítették szertartásos jellegüket, a tanárok nagyobb függetlenségre, az intézmények pedig nagyobb autonómiára tettek szert. Mindent egybevetve, a francia oktatás továbbra is nehézkes gépezet, amely a bürokratikus szervezeti modell valamennyi jellemző vonását tükrözi. Az oktatás elveszítette ugyan önkényes protektorait, napóleoni „minisztereit”, és nem nehezedett rá politikai nyomás sem, de ez is csak azt a célt szolgálta, hogy a hatalom által hozott személytelen előírások, illetően a hatalmi gépezet tökéletesedése révén meggyengült mindenható hatalom modelljét elfogadják. Ezt a konzervativizmust, a nehézkes gyakorlatot erősítették egyfelől az iskolák között, másfelől a szülők és az iskolák képviselői közötti kapcsolatok hiánya. Az egyetem és a külvilág közötti szakadék a külvilágtól való elszigetelődés tette az egyetem számára lehetővé a bürokratikus viselkedési modelljeinek megőrzését, és azt, hogy megvédje magát egy állandóan átalakulóban levő társadalom pressziójától.

A centralizáció - ismerjük el - előnyökkel is járt. Elsősorban a magas szintű ismeretek továbbfejlesztését, illetően megőrzését segítette elő. Úgy tűnik, most új és váratlan következmények merülnek fel, így többek között - a szakemberek harcának természetes eredményeként a zsúfolt tantervek, amelyek a testület érdekeit hivatottak védeni olyan bürokratikus rendszeren belül, amely a számára idegen területen viszonylag gyenge.

Meg kell jegyeznünk, hogy ezzel szemben ez a rendszer nagyon is jól megvédelmezi tagjait. A francia pedagógusok számára elsőnek biztosítottak - mindenfajta önkényeskedés ellen - státusukat védő törvényes garanciákat. Habár általában még mindig szigorúan tartaniuk kell magukat a tantervhez, másfelől viszont ők rendelkeznek ma a legnagyobb függetlenséggel.

A francia oktatási rendszer másik sajátos vonása az oktatás emberi aspektusa, az iskolai osztály által alkotott és eredeti formában található prímér csoport. Sajnos mind ez ideig nem rendelkezünk a francia általános iskolai és gimnáziumi osztályok interperszonális kapcsolataival foglalkozó komoly szociálpszichológiai vizsgálattal, viszont avatatlanok beszámolóí és megfigyelései megerősítik Pitts és Wylie szociológiai elemzéseit, akik tulajdonképpen Taine-nek bizonyos francia oktatási módszerek elleni tiltakozását fejezi ki a modern társadalomtudomány fogalmaival. Míg az egyik oldalon az egymással versenyezni kénytelen gyerekek közti erős rivalizálás található, addig másik oldalon a hatalmat megtestesítő tanító vagy tanár, valamint - aki messze hallgatósága felett lebegve kategorikusan kinyilatkoztatja az igazságot, miközben a diákok nem tehetnek ellene semmit, és nem is kérdezhetnek a diákok „bűnöző közössége” áll, akik ezzel a rettenetes nyomással csak úgy képesek szembeszállni, ha az implicit negatív szolidaritás, olykor pedig az anarchikus lázadások, a rendetlenkedés eszközához folyamodnak.

A viszonyok ritmusa jól beilleszthető bürokratikus sémánkba, amelynek egyébként tökéletesen megfelel. Itt is megtalálhatók az elszigetelt egyének, akik nem képesek az alkotó együttműködés érdekében szövetkezni, a beosztottak (a diákok) közötti közvetlen kapcsolatok csekély jelentősége, a túlságosan is tartózkodó hatalom (a tanár), a személytelen eljárások alkalmazása (vizsgák, felvételi vizsgák), hogy az egyéneket ez által megkülönböztessék, illetőleg, hogy teljesítményüket mérjék.

Ezt erősítik meg továbbá a tanterv absztrakt tartalma - ami csak megnehezíti a tanár - diák viszonyt -, a tanárok különleges státusa és nagy ambíciói - akik, legalábbis az esetek többségében úgy érzik, hogy szerepük csekély -, végül az oktatási módszerek is, amelyek arra töreksenek, hogy a sikeres előmenetelt vagy egy feladat elegáns megoldását értékeljék, és nem veszik figyelembe, sőt lebecsülik az egész oktatást összegezõ tanulóévek fáradtságos munkáját.

Ez az elemzés elsősorban a gimnáziumi oktatásra vonatkozik. De legalábbis részben - érvényes az általános iskolai oktatásra is. Végül a felsőoktatásban még mélyebb szakadék húzódik a professzor és diákjai között, mert a professzorok kevesebben vannak, státusuk igen magas, és mivel hiányoznak az oktatói-tanárságé vagy protektori közvetítő szerepek. Az egyetemen még inkább, mint a gimnáziumban - az elszigeteltség és a névtelenség légköre uralkodik, itt már nem létezik közvetlen kontaktus, továbbá a jutalmazás és büntetés feladata is egy teljesen személytelen rendszerre hárul. A diákok nem sok segítséget várhatnak sem az őket elhanyagoló bürokratikus adminisztrációtól, sem a túlterhelt vagy tőlük túlságosan is eltávolodott professzoroktól, akiknek sokkal inkább az a szerepük, hogy tudásukkal a diákokat elkápráztassák, semhogy őket oktassák. Cserében viszont - minthogy a gimnáziumban szokásos közvetlen fegyelmezés és presszió megszűnt a diákok nagyobb függetlenséget élveznek; ugyanis most már a rendszer egyik szakmai kategóriáinak számítanak, és így a rendszer védelmezi őket.

Sok diák és tanuló képes különbséget tenni a vizsgák és a felvételi vizsgák világa, illetőleg a szellemi szabadság és a kutatás kiváltásos területei között. De még a legjobbak esetében is az oktatás nem más, mint egyedi felkészítés az uralkodásra, ahelyett, hogy a tudás világában való fokozatos és kollektív művelődést jelentené. Az oktatás tökéletesen megfelel a bürokratikus rendszerben tapasztalt rutin-válság váltakozásának, valamint a tekintélyuralmi, önkényeskedő reformátornak tulajdonított érdek fennmaradásának.

A francia oktatási rendszer harmadik megkülönböztető jegye a tanrendek és az oktatás absztrakt jellege. Nem akarunk e közismert aspektusnál hosszabban időzni. Számos szemtanú észrevette, hogy a francia oktatás nagy jelentőséget tulajdonít a tudományos módszer elveinek

és a deduktív szempontjainak, hogy előtérbe helyezi az olyan anyagokat, amelyek világosságot és pontosságot kívánnak, és hogy elveti a kétértelmű vagy a vitát kiváltó témákat. Nem akarjuk itt az effajta orientáció előnyeit, illetőleg hátrányait taglalni, csupán annyit kívánunk megjegyezni, hogy az teljesen megfelel a rend, a pontosság és a világosság alapvetően bürokratikus értékeinek, és hogy fennmaradása - legalábbis részben- az egyetemi apparátus centralizált jellegének köszönhető, amely apparátusnak szüksége van - a szabványosítás és az ellenőrzés céljai érdekében - olyan absztrakt tantervekre, amelyek nem váltanak ki vitákat. Még megjegyezzük, hogy ugyanakkor ez az orientáció tovább erősíti a tanári testület elszigeteltségét és függetlenségét is, amelyet az általa előadott témák érvényessége és absztrakt jellege megvéd attól, hogy mások beleavatkozassanak szakmája gyakorlásába.

Az oktatási rendszer utolsó megkülönböztető jegye, amelyet vizsgálni kívánunk az, hogy a tanulás funkciói helyett a szelekció funkcióinak tulajdonítanak elsőséget, illetőleg fontosságot. Az iskolai és az egyetemi évek során letett vizsgák révén elért hely, a tanulmányi bizonyítványok presztízse, a bizonyítványok révén kialakuló társadalmi szakadék a legszegényebb rétegeknél és a felsőfokú felvételi vizsgák eredményeinek döntő és visszafordíthatatlan jellege a felsőbb osztályok tagjainak továbbtanulása és karrierje szempontjából, mindmégannyi bizonyítéka az oktatásunkat jellemző szelekciós rögeszmének. Ezt leginkább a „magasabb iskolák” felvételi vizsgáinál követhetjük nyomon, amely iskolák végzett hallgatói monopolizálják a közigazgatási, az oktatási és az orvosi pálya felsőbb szintű állásait, ezen túlmenően pedig döntő előnnyel indulnak több szakmában és az iparban is. A legtöbb diáknak a tanulmányi évek inkább a majdani felvételi vizsgákon való megfeleléshez, semmint a fegyelem, a tudomány vagy akár a szakma elsajátításához jelentenek eszközt.

A francia oktatási rendszernek ezek a jegyei a bürokratikus modellel egyfajta funkcionális kölcsönhatásban alakultak ki. A két rendszer viszonyát a következőképpen foglalhatjuk össze: a francia bürokratikus modell igen magas színvonalú oktatást igényel, mivel három ellentétes követelménynek kell egyszerre eleget tennie: megadni a fiataloknak a szükséges képesítést, hogy a modern ipari társadalom által rájuk kényszerített bonyolult és nehéz szerepeket be tudják tölteni; végrehajtani közöttük a szükséges szelekciót, hogy teljesen személytelen eszközökkel segítsék elő a magasabb rétegekbe való bejutásukat; ugyanakkor pedig oly módon fenntartani a status quót, hogy megakadályozzák a túl gyors társadalmi mobilitást; ezeket biztosítják az absztrakt tanterv, a szigorú normák és a szándékos szelekció, mivel lehetővé teszik a személytelenség követelménye és az osztályelölítélet összebékítését.

Ez a megoldás - ha az ismeretszerzés szempontjából nézzük - azonban számos eredménytelenség és diszfunkció kiváltó oka. Ha a tantervek túl absztraktak, az oktatási módszerek pedig túl nagy hangsúlyt helyeznek a versenyre, akkor a tanulás nem olyan hatékony, és ahhoz, hogy mégis eredményt érjünk el, növelni kellene a szabványok számát, és erősíteni a diákokra nehezedő nyomást. Így a francia oktatási rendszer a diák szempontjából nagyon nehézkes és elnyomó rendszer. Csak az emberi kapcsolatok révén válik hatékonná, ott viszont a professzorok manipulálhatják a diákokat a közöttük dúló verseny révén. Az emberi viszonyoknak ez a rendszere azonban a diákokat elszigeteltségre kárhoztatja, és agressziót vált ki belőle a tanárral szemben. A centralizált bürokratikus rendszer keretén belül a tanárok ezeket a problémákat úgy oldják meg, hogy a rendszer személytelen előírásaira támaszkodva kerülnek a diákokkal való közvetlen kapcsolatokat. Így alakul ki és mélyül el a tanár és a diák, valamint a tanár és a bűnöző közösség modellje között a szakadék, és ezt interiorizálják a majdani állampolgárok.”

(Michel Crozier: A bürokrácia jelensége. 351-357 p.)

VI. fejezet

Raymond Boudon és a módszertani individualizmus

A '80-as évektől kezdve egyre inkább elismertté vált a francia szociológus körökben - de átfogóbb nemzetközi szinten is - hogy Pierre Bourdieu mellett Raymond Boudon (1934-) művei jelentik az igazán komoly eredményt a mai francia szociológia elméletben. A két szociológus között azonban - mint ahogy elméleti kiinduló pontjaik között is - a legélesebb ellentét figyelhető meg. Noha Boudon is az Ecole Normale Supérieure-n végzett néhány évvel Bourdieu után, de őt a marxizmus érzelmileg teljes mértékben hidegen hagyta, és csak mint egy elméletet a többi között sajátította el az ide vonatkozó alpműveket. Feltehetőleg ebből fakad az a sajátosság Boudon-nál, hogy - egyedüli kivételként a nevet szerzett mai francia szociológusok közül - teljes mértékben kívül maradt az elmúlt évtizedekben a párizsi entellektüel világán, és az akadémiai-egyetemi berkeken belül fejt ki csak tevékenységet. (A bevezető fejezetben persze láttuk, hogy a kommunista-libertárius hegemonia mellett egy nem marxista legfeljebb csak mint marginalizálódott alak vegetálhat a párizsi szellemi világ szélesebb fórumain, így Boudon akadémiai világba zártsága ebből is következhetett.) Jelezni kell persze, hogy Bourdieu is csak félig-meddig vesz részt a párizsi entellektüel nyilvános vitáiban - a nagy nevet jelentő szociológusok közül igazán Touraine és részben Crozier esetében jelenti ez a fő megjelenési fórumot - de Boudon még Bourdieu-hoz képest is jobban visszahúzódik az akadémiai világ fórumaira. Ebből a szempontból inkább az fokozza a két tudós különbségét, hogy még Bourdieu műveit Franciaországon kívül a szakmai körökön túli értelmiségi-ideológiai harcok résztvevői is óriási mértékben felhasználják, addig Boudon művei a nemzetközi szakmai körökön túl gyakorlatilag ismeretlenek és felhasználhatatlanok maradtak.

Boudon szellemi fejlődése

Boudon a '60-as évek második felétől kezdte el könyveit megjelentetni, és egy hangsúlyeltolódás figyelhető meg nála a korai munkák módszertani, matematikai szociológiai érdeklődésétől a szociológiaelméleti kérdések felé. Az első könyve „L'analyse mathématique des faits sociaux” (A társadalmi tények matematikai elemzése) jelzi kezdeti érdeklődését, és 1969-ben még egy módszertani könyvet megjelentet „Les méthodes en sociologie” (Módszerek a szociológiában) címmel. Közben azonban megjelenik egy könyve a strukturalista szociológiaelmélet ellen 1968-ban „A quoi sert la notion de structure?” (Mire szolgál a struktúra fogalmának használata?) címmel, és a későbbiekben egyre inkább ez a vonal, a holista-strukturalista elméletek támadása és a módszertani individualizmus elméleti kifejtése válik írásai középpontjává. Ezt szolgálja 1973-as könyve „L'inégalité des chances (Az esélyek egyenlőtlensége), amely a módszertani individualista szemléletet az oktatási szféra elemzésében viszi végig. Az 1979-ben megjelent „Effets pervers et ordre social” (A perverz effektusok és a társadalmi rend) c. könyv már egy sor hasonló módszertani individualista beállítottságú elmélet szintézisét igyekszik elvégezni. Ugyanezt folytatja a szintén ebben az évben megjelent „La logique du social” (A társadalmiság logikája) ill. az 1984-ben megjelent „La place du désordre” (A rendetlenség helye) c. könyveiben. Ezután 1986-ban „L'idéologie ou l'origine des idées reçues” (Az ideológia és az elsajátított esszék eredete) címmel ír monográfiát, majd ugyanezt a témát az 1990-es „L'art de se persuader des idées fragiles, douteuses ou fausses” (A hamis és kétséges eszmékről meggyőződés művészete) című könyvében folytatja, és eddigi legutolsó művében, az 1995-ben megjelent „Le juste et le vrai” (Az

igazságos és az igaz) c. könyvében a normák az értékek és a megismerés objektivitásának kérdéseit járja körül.

A módszertani individualizmus kategóriái

Boudon alaptézise, hogy minden társadalmi jelenség és képződmény a benne résztvevők egyéni motivációi által hajtott cselekvéseiből jön létre, és ezért úgy is kell tudományosan megmagyarázni-megérteni, hogy az egyes egyéni cselekvéseket és motivációkat vizsgáljuk meg, és megnézzük, hogyan **összegződött ezekből** az átfogó társadalmi jelenség. Ez a módszertani individualizmus kiinduló pontja és ezzel szemben állnak a holista (vagy más néven: kollektivisták) elméletek, amelyek egy-egy jelenséget az átfogó társadalomban strukturális kényszerei, funkcionális szükségletei által vélnek megmagyarázhatónak. Boudon fő támadásai így a marxizmus, a strukturalizmus, a funkcionalizmus és a rendszerelméletek ellen irányulnak.

Ebből a kiinduló pontból két további - egymást kiegészítő - fogalom lép be Boudon elemzéseiben a társadalmi képződmények megértéséhez. Az egyik az **aggregálódás** fogalma, amely azt jelöli, hogy az egyéni motivációk mellett létrehozott cselekvések összegződhetnek bizonyos feltételek mellett, és az így létrejött kummulálódó hatás révén senki által nem célzott társadalmi jelenségek, képződmények és hatások jönnek létre. Ezt a fogalmat az **emergencia** fogalma egészíti ki, amely azt kívánja jelölni, hogy az átfogó társadalmi jelenségek-képződmények **utólagosan „felmerülnek”, „kiemelkednek” az egyes cselekvések szintjéről**, ezek által létrehozva. Hogy rögtön szembeállítsuk a funkcionalista és a strukturalista elméletekkel ezt a látásmódot, az emergenciam fogalma azt hangsúlyozza, hogy az **átfogó képződmények utólagosak az egyéni cselekvésekhez képest, és nem fordított a helyzet, vagyis nem az átfogó képződmények határozzák meg, formálják ki az egyes cselekvéseket önmaguk újratermelésére.**

Boudon így fogalmaz: „Az aggregáció fogalma a szociológia egy alapvető kérdésére vonatkozik, vagyis az egyéni cselekvések és preferenciák illetve az általuk létrehozott kollektív hatások közötti viszonyra. És az individualizmuson orientálódó szociológia egyik fő posztulátuma, hogy a szociológusok által kutatott társadalmi struktúrákat, amennyiben lehetséges, egyéni cselekvések aggregálódásaként kell megmagyarázni” (Boudon/Bourricaud 1982:23). E megfogalmazás azt a követelményt mondja ki, hogy a társadalmi jelenségeket nem mint egy önmozgó egységet kell elemezni, hanem sok-sok cselekvés összegződéseként, és egy jelenségre a teljes magyarázatot csak úgy adhatjuk meg, ha azt vissza tudjuk vezetni az egyéni cselekvésekre, ezeket mozgató célokra és motívumokra, amiből az felépült. Ezzel szemben egy ‘holista’ vagy ‘szociologista’ - mondja Boudon - egy társadalmi jelenség magyarázatánál megelégszik azzal, ha azt egy másik aggregálódott (összegződött) társadalmi jelenségre vissza tudja vezetni. Nézzünk meg két példát Boudontól a két megközelítés különbségére. Tegyük fel, hogy a bűnözést akarjuk vizsgálni, és látjuk, hogy különböző országokban vagy országrészekben eltérő a bűnözés nagysága. A holista erre felállítja azt a hipotézisét, hogy minél nagyobb egy területen városiasodás, annál nagyobbak a bűnözési mutatók. Ekkor egy jelenség eltérését - nagyobb vagy kisebb bűnözési arányok - egy másik jelenségre - nagyobb vagy kisebb városiasodás - vezeti vissza. E tézisének bizonyításához meg kell néznie egy városiasodott területen a bűnözési mutatókat majd egy tradicionális falusi környezetben, és magyarázata teljes lesz, ha többszöri hasonló vizsgálat után is korreláció áll fenn a két jelenség között. De jöhet egy másik holista, és ő pedig azt a tézist fogja felállítani, hogy az alacsonyabb vagy magasabb bűnözési mutatók különbsége attól függ, hogy milyen szigorú vagy ezzel szemben enyhe a különböző területeken a bírói ítélkezési gyakorlat. Szigorúbb

ítélkezési gyakorlat, kevesebb bűnözést hoz létre, ezzel szemben enyhébb ítélkezési gyakorlatnál emelkednek a bűnözési mutató számok. A holista ezt úgy fogja bizonyítani, hogy bemegy a bírósági irattárakba és megnézi a kiszabott büntetési tételek átlagát, majd a másik helyen ugyanezt megteszi, és a ha magasabb büntetési átlagoknál az adott országrészben kisebb bűnelkövetést, enyhébb büntetési átlagoknál pedig nagyobb számú bűnözést fog megállapítani, a tétel bizonyított számára. Boudon ezeket a magyarázatokat elégtelennek véli a módszertani individualizmus álláspontjáról, és csak azzal látná e jelenséget megmagyarázotttnak, ha a kriminalitásban érintett cselekvők egyéni motívumaira és cselekvéseire visszavezetett magyarázat áll rendelkezésre.

A módszertani individualizmus és a holista magyarázatok egy másik különbsége jól látható a magatartási normák létrejöttére adott eltérő magyarázatokból. Amikor egy norma létrejön - mondja Boudon - akkor az nem szerepel az azt kialakító emberek tudatában. Mindenki csak cselekedett egy szituációban, és sok hasonló cselekedet után kialakul az az érzés, hogy ez a magatartás kötelező az adott szituációban. Vagyis a cselekvések összegződése (aggregálódása) után nem szándékoltnak történt meg a norma létrehozása. Ezzel szemben egy strukturalista vagy funkcionista egy normát vizsgálva azt nézi, hogy az milyen funkciót tölt be - vagy töltött be létrehozása idején - a közösség fennállásában, és számára a norma létrejötte a funkció megtalálásával megmagyarázódott: ti. a közösség egészét vizsgálva ő azt látja, hogy e nélkül a közösség nem vagy konfliktusok mellett tudott volna csak létezni. Vagyis míg a módszertani individualista számára az ilyen norma egyéni-szándékolatlan cselekvések véletlen terméke, addig a holista számára szükségszerű volt a norma létrejötte, a funkcionális hatásait tekintetbe véve. (Az egyéni-véletlen létrejövés és a tartós stabilizálódásban megfigyelhető funkcionális hatások szerepének különbségtételének szükségességére még visszatérek Boudon értékelésénél!)

(Morális individualizmus és módszertani individualizmus) A módszertani individualizmust Boudon alapvetően a közgazdaságtani elméletek egyik irányzatától vette át - itt Carl Menger és a határhaszon elmélete említhető első sorban - továbbá a játékelmélet kiinduló pontjai formálták gondolkodását, de ugyanígy a módszertani individualizmus látásmódját általános társadalomtudományos módszerré kitágítani igyekvő Friedrich von Hayek ill. Karl Popper írásai is hatottak elemzéseire. Ezentúl Boudon mindig hangsúlyozza Max Weber egy magánlevelének egyik mondatát, amely szerint Weber is a módszertani individualizmust tekintette saját elmélete alapjának. Ez utóbbit azonban inkább csak elméleti legitimációs érvnek lehet tekinteni, mivel Weber tényleges elméleti elemzései csak egészen kis mértékben rokoníthatók Boudon hangsúlyaival. (Szellemi előfutárként idézi és elemzi sokszor Boudon Rousseau „Társadalmi szerződés” c. monográfiáját és Tocqueville műveit is.) A módszertani individualizmusnak van azonban egy másik irányzata, amely a közös kiindulópont után Boudon-éhoz képest teljesen eltérő irányba mutató társadalomképhez jut el. Ez a morális individualizmus társadalomképe, és erre azért kell itt kitérni, mert jó néhány szociológusnál, filozófusnál és politológusnál - az eltérő mögöttes társadalomkép ellenére - a közös kiindulópont miatt mindkét irányzathoz való vonzódást meg lehet figyelni. A morális individualizmust - a mai szerzőket tekintve - elsősorban az amerikai John Rawls és Ronald Dworkin nevéhez lehet kötni. E nézőpont lényege, hogy egy olyan társadalomképből indulnak ki, ahol a morálisan helyesen viselkedő egyéneket tekintik a középpontnak, és azt kérdezik, hogy milyen ideális viszonyok között és elvek alapján kell felépülni a közösségnek (és a társadalmi képződményeknek) ahhoz, hogy a morálisan helyesen viselkedő emberek együtt tudjanak élni. Ez a kiindulópont éppúgy eltekint a kényszerítő társadalmi mechanizmusok és az alternatív intézményi megoldások kutatásától, hatásaik elemzésétől mint a másik fajta individualizmus, csak míg az az egyéni cselekvőkre megy át és abból empirikus részle-

tességgel elemzi az aggregálódások folyamatait, addig a morális individualista morális alapelvek, posztulátumok logikai összefüggéseire, ezekből megkonstruálható elvrendszerekre, és az ezek keretei köz illesztett emberekre figyel. Pl. egy 'holista' (funkcionalista, vagy strukturalista), aki fontosnak tekinti a morális elvek minél nagyobb fokú érvényesülését a társadalom életében, azt igyekszik megnézni, hogy az egyes társadalmi szférákban milyen alternatív modellek működnek, ezek milyen eltérő utakon tudnak összekapcsolódni a különböző társadalmakban, és ezek közül melyek azok, amelyek a legoptimálisabb úton teszik lehetővé tömegesen a morálisan helyes viselkedést. A morális individualista erre azt mondja, hogy ez 'szociológizmus', és hogy a morális elvek abszolútak, így eleve elvetendő az optimális megvalósítás utáni törekvés. (A megértést talán segíteni fogja annak a vitának az ismertetése, amit egy ilyen morális individualistával folytattam néhány évvel ezelőtt. Egy cikket írt „Az ügyész a mi barátunk” címmel egy lapban, és különböző posztulátumok és morálfilozófiai elvek alapján konstruálta meg, hogyan kell felépíteni illetve működtetni az ügyészséget. Mivel nem sokkal korábban egy külön tanulmányban elemeztem az ügyészség eltérő modelljeit a különböző jogrendszerekben és az eltérések kialakulásának történeti útjait, illetve a különböző modellek hatásait jeleztem aggályaimat vitánk értelmességével kapcsolatban azt látva, hogy a reális ügyészségek működéséről legfeljebb mint egy átlagértelmiségi rendelkezik információkkal, mire meglepetten válaszolt, hogy őt mint morálfilozófust egyáltalán nem a reális ügyészségek érdeklik, és ő a 'helyes' ügyészség működését igyekezett vázolni, és kritizálni az ettől eltérő mai magyar ügyészséget....)

Nézzünk meg először néhány elemzést Boudon tanulmányaiból a módszertani individualista kiinduló pont gyümölcsöztetésére, majd ezután próbáljuk meg ütköztetni fő ellenfele, a funkcionalista nézőpont kiinduló pontjával. Erre a célra talán a „perverz effektusok” elmélete körébe eső elemzések a legmegfelelőbbek.

A perverz effektusok elmélete

Ha tartalmilag és nem szó szerint fordítanánk le azt, amit Boudon a „perverz effektusok” alatt ért, akkor „nem kívánt hatások”-nak is fordíthatnánk, de ha ő ezt választotta - a „perverz” franciául is romlottat, eltévelyedettet jelent - akkor maradjunk ennél a kifejezésnél. Boudon a „perverz effektusok” elmélete címszó alatt kifejtett elemzéseivel - legteljesebben az ezt címként is viselő 1979-es könyvében - egy sor olyan részelemzést kívánt egy egységes elméletté szintetizálni, amelyet a módszertani individualizmus álláspontjáról előtte már mások kifejtettek, és amelyek mögött mindig az áll, hogy az egyes emberek egyéni motivációiból kiinduló cselekvésekből olyan átfogó társadalmi jelenségek és képződmények szilárdulnak meg, amelyeket egyik résztvevő sem tűzött ki célként, sőt bizonyos esetekben épp az ellenkezőben érdekeltek.

Talán mélyebb bepillantást enged meg Boudon elképzeléseibe, ha **ezeket összevetjük Marx valamikori híres szlogenjével: „nem tudják, de teszik”**. Ezzel Marx azt a holista álláspontot akarta kifejezni, hogy az egyes emberek tevékenységét átfogó és kényszerítő társadalmi törvények irányítják, amit az egyes emberek, noha nem látják tudatosan át, cselekvéseikkel mégis megvalósítanak. Boudon az „aggregálódás” (összegződés) és az „emergencia” (utólagos létrejövés) kategóriákkal épp az átfogó törvényszerűségek létét kívánja tagadni. (Később kritikailag visszatérünk még az itteni problémákra.)

A „perverz effektusok” egyik a esetének tekinti Boudon a Mancur Olson által kifejtette **kollektív cselekvések logikáját** is. A holista elméletek hajlamosak az embercsoportok tevékenységeit úgy felfogni, mint egy „csoport-személy” tevékenységét, ám ha az egyéni motivációk és meghatározók szintjéről szemléljük a csoportos cselekvés létrejöttét, akkor

kiderül, hogy az esetleges közös érdek ellenére szükségszerűen elmaradhat a csoport összegződő cselekvéséből a kívánt hatás. (Tehát ez esetben nem egyszerűen egy nem kívánt hatás áll be, hanem egy kifejezetten kívánt hatás poláris ellentéte - és ez az egyéni motivációt „perverz” aggregálódásából szükségszerűen történik meg). Pl. ha egy átfogó személyi kör közös cselekvése esetén valamilyen adót vagy pénzbeli terhet bizonyosan el tudna törölnetni, és a közös cselekvésben részvétel költségei - időben, pénzben, energiában - megérné ezt a közös cselekvést létrehozni, az egyéni motivációk mégis arra fogják ösztönözni az érintetteket, hogy ne vegyenek részt benne. Ugyanis az egyén szempontjából ez a jótékony hatás akkor is beáll, ha ő nem vesz részt csak a többiek, és ekkor úgy fogja élvezni a jótékony hatást és az elért kisebb adóterhet, hogy a maga részéről nem kellett ennek költségeihez hozzájárulni. Az ő saját helyzetét tekintve irracionális lenne csökkenteni a jótékony hatást azzal, hogy ennek létrehozására maga még költségeket is ad ki. Mivel a racionálisan gondolkodó összes többi résztvevőnek is így kell kalkulálnia, ezért minden előny és közös érdek ellenére nem fog ez a kollektív cselekvés létrejönni.

Boudon jelzi, hogy a holista elméleti kiinduló pont „csoport-személy” felfogása esetén ez a hatás - amelyet pedig gyakran megfigyelhetünk - racionálisan nem magyarázható meg. Jelzi persze azt is, hogy ez a típusú logika pl. a vallási csoportok megértésére nem alkalmazható, ti. itt nem haszonelvű cselekvési motiváció, hanem a közösség egésze számára irányadó etikai meggyőződések az irányadók. Innen lehet indítani Olson elméletének átfogóbb kritikáját is. Ugyanis e példa kapcsán merül fel, hogy ahol a pusztá haszonelvűség mellett más motivációk is folyamatosan mozgatják az emberek cselekvéseit, beleszólva-korrigálva a haszonelvű motivációkba, ott szintén csak korlátozott lehet a fenti logika. **Tiszta haszonelvű cselekvés pedig csak a piac kényszereit alatt hivatásosan tevékenykedő kereskedő és a vállalkozó esetén létezik a valóságban.** Az atomizált nagyvárosi életben ugyan szintén terjed a mindennapi életben is a pusztá haszonelvűségre redukálódott cselekvések területe, de itt pedig olyan korrekciók jönnek létre, mint mozgalmak, egyesületek, társaságok és ezek haszonelvűség fölé emelkedő és átfogóbb szempontokat kézhez tartó ideológiái. És az atomizálódott világban - mintegy munkamegosztásként - az etikai értékek által jobban fűtött emberek sokasága létezik, akik „alig várják, hogy ügyük legyen”, amiért síkra lehet szállni, és mozgalmat szervezve felrázni a sok szempontból tényleg partikuláris haszonelvűségre redukálódott embertársaikat a közös ügyért. Összegezve tehát a kritikát, Boudon túlzottan engedékeny Olsonnal szemben azzal, hogy csak a vallásos csoportok esetében látja ezen elmélet alkalmazhatóságának hatásait. A piac kényszerei alatt hivatásosan tevékenykedőkön kívül tisztán sehol nem folyik így le az emberek cselekvése. Máshol jelzi persze azt is, hogy a haszonelvűségre redukálás csak módszertani jellegű és nem a realitás feltételezése, de épp a vallási csoportok esetében tett explicit kiemelése mutatja, hogy öntudatlanul e felhízás ellenére is a realitás feltételezése adja ezen elemzés érdekességét. (Csak kitekintésképpen kell említeni, hogy Talcott Parsons is hasonlóan következetlen volt a „csak analitikai alrendszerek” feltevéséhez, és tényleges elemzéseiben minduntalan átcsúszott a reális-empirikus alrendszerek felfogásához, amikor történetileg elemezte ezek funkcionális differenciálódásának folyamatát!) Mint cselekvési tendencia bizonyos fokig persze formálja a modern atomizálódott társadalmak embereinek motivációját az Olson által jelzett logika, és ennek növekvő hatása is elismerhető egy szintig. Egy „kalmárlelkű” nép esetén elképzelhető ennek nagyobb tömegessége is, ám ez pedig **önálló társadalmat alkotva** képtelen lenne így stabilan fennmaradnia. Az utilitarista (haszonelvű) cselekvés - a piacon túl - tehát csak mint ideáltipikus eltúlzás fogható fel, és nem mint a társadalmi képződmények valóságos magyarázata.

A perverz effektusok elmélete alá vonható **Thomas Schelling gettósodásra** vonatkozó elemzése is. A holista beállítottságú elméletek itt inkább arra teszik a hangsúlyt, hogy a különböző népcsoportok közötti ellenséges érzések és a kirekesztés hozza létre a gettósodást, míg a módszertani individualista állásponton e közkeletű nézettel szemben meghökkentő magyarázatot ad Schelling. Ennek lényege, hogy minden ellenséges érzés és kirekesztési törekvés nélkül is létrejön egy-egy nemzeti vagy faji kisebbség gettóba záródása. Ebben a folyamatban elég csak annyi, hogy az egyes ember nem érzi jól magát olyan lakókörnyezetben, ahol kisebbségben van szokásaival, ruházatával etc. Egy költözködési gyakoriságot elért társadalomban - az átlag amerikai életében hatszor cserél lakóhelyet a statisztikák szerint - így az ilyen kisebbség helyzetből megindul a költözködés olyan városnegyedbe, ahol ez a kisebbségi helyzet megszűnik. A többségbe került népcsoport tagjai számára az már elegendő is lenne, ám az így ott kisebbségbe került népcsoport(ok) tagjai is ugyanilyen motivációk alapján áramlanak el innen, és végül, noha tulajdonképpen esetleg pszichikai beállítottság szintjén nem lehet kimutatni ellenséges érzést egy népcsoporttal szemben, de összegződés-képpen százszázalékos gettók jöhetnek így létre. Népcsoportok kollektív személyként felfogásával ezt a jelenséget nem lehetne megmagyarázni, illetve akkor magyarázatként szükségszerűen a rasszizmus és a kirekesztés feltételezése adódna. (Ami persze egy sor népcsoport között persze igaz is, de ez túl van a Schelling által felvetett problémán.)

Egy harmadik alkalmazási területet a „perverz effektusok” elméletének **Albert O. Hirschmann „dezertálás vagy protestálás”** alternatívájának továbbvitelében látja Boudon. Hirschmann elemzésének középpontjában a politikai pártok szavazói állnak, és azt kérdezi, hogy egy párttal való elégedetlenség esetén mikor hagyják ott ezt a pártot szavazói, vagy ezzel szemben ottmaradva inkább protestálnak a pártjuk tevékenységének megváltoztatásáért. Még az is feltűnik neki, hogy a közgazdászok az árucserét és a cserélhető árukat szem előtt tartva elégedetlenség esetén általában a - másik áru felé tartó - „dezertálást” tartják fő szabálynak, még a politológusok a politikai életet vizsgálva a protestálást. Hirschmann szerint le kellene bontani a két tudományág féloldalasságát, és kissé följebb emelkedve azt kellene megnézni, milyen feltételek között dezertálnak inkább az emberek választásukban egyik dologtól egy másik irányába, vagy e mellett kitartva inkább protestálnak? Hirschmann válasza erre az, hogy a protestálás akkor lép előtérbe, ha nincs hová dezertálni, vagyis monopolhelyzet van az adott területen. Pl. ha többpártrendszer van egy adott ország politikai rendszerében, akkor inkább a dezertálás lesz a fő válasz (a szavazók könnyen otthagynak egyik pártot egy másikért - a nagy választék miatt) ezzel szemben két párt váltógazdasága esetén jobban felerősödik elégedetlenség szituációiban a protestálás.

Boudon ezt a tételt kitágítja és tovább viszi: **ha nem lehet valami elől menekülni, akkor lépnek be az adott területen - mintegy összegződött perverz hatásként - a protestálás-szerű reakciók.** Meglátása szerint teljesebben lehet így magyarázni a pl. környezetvédelmi mozgalmak jelentését. Itt ugyanis van egy láthatatlanabb előfázis, amikor a társadalom közép- és felsőosztályainak tagjai egy ideig dezertálnak a környezeti károk elől, és csak amikor már a levegő, a víz, a zaj etc. az elitebb városrészeket, területeket is érinti, és nincs hová elmenekülni, indul meg a protestálás. A környezetvédelmi mozgalmak aktivistáinak örökérvényű érveinek, univerzális etikai elveinek hangoztatása alatt-előtt ott van a dezertálási alternatíva lehetetlensége a felsőbb osztályok tagjai számára. (A környezetszennyezés - technológiai, szemete etc. - exportja a szegényebb országok felé más oldalról is alátámasztja Boudonnak ezt a hipotézisét!) Ugyanígy a fogyasztóvédelem mozgalmainak és intézményeinek létrejöttét is a dezertálás lehetőségének csökkenésével magyarázza Boudon. Amíg az összefogyasztásban egy országban a tartós fogyasztási cikkek csak kis arányban vannak jelen, nem jön létre hatékony protestálás a fogyasztók oldaláról. Ekkor az egyszeri elfogyasztással szükségessé

váló új terméke esetében más termék után néz az elégedetlen. Tartós fogyasztási cikk esetén azonban az „aggregálódó elégedetlenség” spontán módon fogyasztóvédelmi protestálásba csap át. A bűnözés elleni protestálást is e logika szerint magyarázza Boudon. Amíg a közép- és a felsőbb osztályok tagjai dezertálni tudnak zárt-védett lakónegyedekbe, addig politikailag nem aggregálódik egy protestáló mozgalom. Ám ha a bűnözés elől már itt sem lehet biztonságban élni, akkor a dezertálást a protestálás kezdi felcserélni. A büntetéselméletek örökérvényű érvei a bűnözők megneveléséről vagy ezzel szemben a megtorlásról, a bűnözők emberi méltóságáról vagy ezzel szemben a súlyos büntetések követeléséről, a mélyben attól függően hatásosak, hogy a politikailag mérvadó rétegek tagjai egyéni dezertálási esélyei a bűnözés elől hogy állnak. A mindennapi tapasztalat itt is alátámasztja Boudon érveit: a bűnözők emberi jogi védelmét, toleranciát velük szemben azok a társadalmi rétegek tagjai hajlandók átvenni, akik tisztas távolságban és védettségben élnek tőlük, ezzel szemben aki nem tud „dezertálni” a bűnöző városnegyedekből, kevésbé érzékeny a bűnözők emberi jogaira.

A perverz effektusok elmélete alá vonja Boudon a relatív depriváció néhány fajtáját is. Csoport-személyként, kollektív entitásként felfogva a társadalmat nem lehet megmagyarázni azt, hogy növekvő javak mellett - sőt épp ez által kiváltva - fokozottan nőhet egy társadalomban a javak szűkössége miatt érzett elégedetlenség. Pl. ennek egyik empirikusan kimutatott esete, hogy az állami támogatások körének szélesedése és egyre több ember ezekből való részesedése bizonyos feltételek mellett nem hogy csökkentené a támogatások rendszerével való elégedetlenséget, hanem éppen növeli azt. Hogyan lehet ez? Boudon úgy érvel, hogy ha a támogatások olyan szűkkörűek, hogy szélesebb körben szinte egyáltalán nincs esély ezek megszerzésére, akkor a társadalom nagy része nem is foglalkozik ezzel a lehetőséggel. Ám ha bővíteni kezdik a támogatások körét, és ezzel nagyon széles körben válik reálissá az ezekből való részesedés, akkor a támogatások megszerzésére mobilizálódott széles társadalmi körből sokkal több lesz, aki nem tudja megszerezni az esélyként pedig felmerült támogatást, és így az elégedetlenek szintje sokkal nagyobb lesz, mint a szűkkörű támogatási rendszerben. (Lásd Boudon 1977: 150-153). Vagyis az egyéni stratégiára figyelés logikusnak mutatja azt (itt: a lehetővé vált támogatások elérésére törekvések összegződésekképpen keletkező nagyobb elégedetlenséget), amit az össztársadalmi szinten tervező abszurdnak fog találni. (Tocquille a múlt században a francia forradalom okait elemezve - teoretikus általánosítás nélkül - épp ilyen okfejtéssel jelezte, hogy a növekvő jólét mellett és ez által létrehozva a növekvő elégedetlenség volt a robbanás fő oka!)

Boudon nézőpontjának értékelése

Az eddigiekben elsősorban ismertettük Boudon elemzéseit, illetve néhány esetben megpróbáltuk továbbgondolni meglátásainak alkalmazhatóságát. Most arra kívánunk rákérdezni, hogy milyen előnyök és esetleg látványok származnak a módszertani individualizmus kiinduló pontjából?

A legfontosabb ezek közül annak a kérdésnek a kissé részletesebb körüljárása, hogy **az átfogóbb társadalmi képződmények és jelenségek valóban csak az egyéni cselekvések összefüggő (aggregálódó) jelleggel határozódnak meg, illetve szilárdulnak meg, vagy ezzel szemben - ahogy a holista elméletek radikálisabb irányzatai mondják - az átfogó társadalmi szint is realitásként létezik, amely funkcionális követelményeit ráerőlteti az egyéni cselekvésre, és ez formálja ki a tartós társadalmi képződményeket?** Erre a kérdésre Niklas Luhmann evolúciós elmélete nyomán a következő **közvetítő álláspontot** lehet adni. Az egyes cselekvésekből mindig egy sor társadalmi képződmény létrejön, és mindeközben az átfogó társadalom egy sor feszültség mellett keretet ad az egyes cselekvéseknek és belőlük

létrejövő képződményeknek. Egy-egy ilyen képződmény feszültségeket csökkenthet vagy növelhet, és ezek a hatások az adott képződmény eltüntetésében, vagy ezzel szemben éppen hogy átvételéhez és kiterjesztett alkalmazásához vezethet más emberi cselekvésekben is. Bizonyos elementáris társadalmi funkciók megoldatlansága a feszültségek magas fokához vezethetnek - több társadalom és civilizáció el is pusztult a történelem folyamán ilyen meg nem oldott feszültségek nyomán - míg egy-egy sikeres feszültséget eltüntető képződmény gyors elterjedése stabilizálni tudja az adott képződményt. Vagyis az átfogó társadalmi képződmények spontán módon aggregálódnak az egyéni cselekvésektől (nem szándékoltan „perverz effektusként”) ám az utólagos emergencia mellett **a sok-sok emergens képződmény közül az tud stabilizálódni és elterjedni, amelyek a társadalom elementáris funkciói által gerjesztett feszültségek megoldásához hozzá tudnak járulni.** Luhmann evolúciós mechanizmusai közül így a „variety pool” és az így létrejött alternatívákból az „utólagos szelekció” illetve az így szelektáltak stabilizálása össze tudja békíteni a módszertani individualizmus „utólagos aggregálódást” szem előtt tartó nézőpontját a holista elméletek átfogó struktúrák és funkciók formáló erejét kiemelő szemszögét.

Hadd hozzak fel egy konkrét példát a két véglet, a módszertani individualizmus és másik oldalról az egyes eseményeket a strukturális kényszerekkel magyarázás közötti középút eljárásának megértéséhez. Az esemény jól ismert mindenki előtt: 1989 őszére megbukott az egypártrendszer Magyarországon, és egy plurális pártrendszer és társadalmi berendezkedés jött létre. Egy strukturális-funkcionalista ennek magyarázatához gond nélkül elővezetheti azt a tézist, hogy az egyes funkcionális társadalmi alrendszerek logikája a sztálinizmus miatt nem tudott működni Kelet-Európában, és a katonai ill. az ennek alapot adó gazdasági versenyben nem tudott ez a rendszer elegendő forrásokra és teljesítményekre támaszkodni a Nyugattal szemben, ahol pedig több száz év alatt végbement a funkcionális differenciálódás, és ez teljesítményorientált, hatékony társadalmi gépezetet jelentett, így e verseny kényszerei alatt egyre inkább eladósodtak a kelet-európai országok pénzügyileg, illetve végletekig ki kellett szipolyozni a lakosságot a katonai erő fenntartására a szegényes gazdasági bázison, amelynek hatására korrodálódni kezdtek e társadalmak mechanizmusai és végén szükségszerűen elbuktak. Boudon módszertani individualizmusa alapján ezzel szemben - elvetve a funkcionális kényszerek és az itteni hiányosságból fakadó átfogó hatásokat - ezernyi eseményt és egyéni cselekvést kellene aggregálódásuk menetében megfigyelni, amelyek a '80-as évek második felében történtek Magyarországon, és sok kötetes tablókban állna előttünk az átmenet története. E magyarázatokkal szemben az egyedi események okozati hatásaira illetve a funkcionális kényszerek szelektáló felerősítő (vagy éppen ezek által elgyengítő) hatásokra figyelő szintetizáló megoldás a '89-es változásokra a következő magyarázatot adhatja. Tagadni fogja a funkcionalistával szemben, hogy '89-ben szükségszerűen össze kellett omlani a pártállami társadalmi gépezetnek a Nyugattal folyó verseny kudarca miatt, mert nem voltak tömeges megbuktatási tervek és erők illetve az eladósodás még több évig problémátlanul mehetett volna előre, hisz a Nyugat nagybankjai hajlandók voltak további hitelekre. Hogy egy pont után egyszer valamilyen formában el kellett e versenyképtelen, alacsonyabb hatékonyságú és megújulás képtelen rendszernek bukni, azt előre lehetett látni a funkcionalista rendszerelmélet premisszái alapján, de ez nem magyarázza meg '89-es véget. Ha egyedi-konkrét eseményeket veszünk szemügyre, amelyek okozatilag kifejezetten a '89-es bukási időpontot hozták létre, akkor a több évtizedig legfőbb vezetőként stabilizálódott Kádár János 1988 májusi - alapvetően öregkora és betegsége által lehetővé tett - leváltását kell kiemelni, és azt, hogy ezzel megingott a hosszú évek alatt kiegyensúlyozódott hatalmi stabilitás. Mi állt azonban egy új hatalmi stabilitás kialakítása előtt, hisz ez többször végbement már a pártállami társadalmakban? Két egymással szembenálló és hatalmi patthelyzetben levő tábor

vezetői határozták meg ettől az időponttól kezdve a legfelső vezetést, de egyik sem akarta az alig néhány hónap múlva bekövetkező többpártrendszer létrehozását ekkor, és egyetlen kicsit is jelentős politikai erő sem tűzte ki célként ezt. Tényszerűen azt lehet mondani visszatekintve, hogy 1988 őszétől halk hangon, majd fokozatosan erősödve és folyamatosan kezdte sürgetni egy-két napilap és rádióadás a többpártrendszerre áttérést, és alig néhány hónap alatt - a politikailag aktivizálódó ellenzék legnagyobb meglepetésére - a hivatalos állami vezetés is áttért ennek elismerésére. Ez gyakorlatilag a rendszer önkéntes feladását jelentette, így magyarázatot követel: mi vezetett ide?! Ha a vizsgálódó az események radikalizálódását előrehajtó tömegmédiákat nézi meg '88 őszétől, akkor látja, hogy ez csak úgy vált lehetségessé, hogy a centralizált és egy politikai bizottsági tag mindenkor kézivezérlésére bízott médiák felügyeletével a reformer Pozsgay Imrét bízták meg, aki - harcolva a legfőbb vezető táborban az ellentábor vezetőivel - egyszerűen bedobta a gyeplőt, és nem élt az évtizedek alatt e poszton bevett felügyeleti és büntetési jogaival a médiák felett. Néhány szerkesztő a szokásos „falak tapogatása” közbeni akciójánál megérezte ezt, radikalizálni kezdte a nyilvánosság előtti vitát, és mivel elmaradt az ilyenkor szokásos adminisztratív odacsapás, a többiek is gyorsan átvették ezt. Alig néhány hónap alatt '89 elejére már lehetetlenné vált ennek révén a pártállam fenntartásának védelme és a többpártrendszer most már szélesebb körű követelésének visszametszése. Ha reformer Pozsgay a médiák felügyelete helyett egy hatalmilag magasabb terület (pl. hadsereg, rendőrség) ellenőrzését kapta volna meg, és a médiák felett egy szokásos konzervatív politikai bizottsági tag látta volna el a felügyeletet - és a főszerkesztők zokszó nélkül fogadták el ezt - akkor egyszerűen elmaradhatott volna a '89-es fordulat. A többi kelet-európai államban bekövetkezett fordulat pedig kimutathatóan a magyar erjedés hatására indult be és végül jutott el a Szovjetunió felbomlásáig. Pozsgay véletlen főcenzorrá válása, és cenzori jogaitól való tudatos tartózkodása robbantotta fel Magyarországon a pártállamot okozatilag, de ez az esemény csak az által tudott felerősödni erre a szintre, mert a strukturális és funkcionális kényszerek - a Nyugattal való verseny nyomása alatt - eladósodáshoz vezetett, és így a funkcionális hiányok egyre feszítőbben jelentek meg már évek óta a politikai döntők előtt és a mindennapokban. Összegezve tehát a funkcionális kényszerek felerősítő-szelektáló hatása és az egyedi véletlen esemény (Pozsgay főcenzori kinevezésének) ez által kibontakozó hatása közösen tudta csak véghez vinni a mindenkit - Pozsgayt magát is - meglepő rendszerváltozást. Önmagában a módszertani individualizmus éppúgy elégtelen lenne a funkcionális hiányok feszítő ereje és kényszerei nélkül megmagyarázni a rendszerváltozást, mint ahogy erőltetett pusztán a funkcionális szükségszerűséggel magyarázni ezt.

Boudon a szociológiaelmélet paradigmáiról

Deklaratív „kemény” módszertani individualizmusa mellett azonban egy sor olyan elemzés is található Boudon írásai között, amelyekben felbukkannak az egyéni cselekvések és események struktúrák és átfogó társadalmi alrendszerek általi meghatározásai is. Elfogulatlanul olvasva Boudon elemzéseinek szélesebb skáláját így enyhítettebb a módszertani individualizmus követelményeihez ragaszkodása, mint az sok helyen felbukkanó programatikus kijelentéseiből következne. (Lásd ennek konstatacióját: Durand/Weil 1990: 125). Ez az árnyalt álláspont bukkan elő Boudon szociológiaelméleti megközelítésekkel foglalkozó elemzéseiből is (Boudon 1977: 140-185). Két alapvető paradigmát különít el a szociológiában aszerint, hogy egy társadalmi cselekvést **előzetes külső okokkal** magyaráznak-e meg, vagy inkább a cselekvő célkitűzéseiből és motívumaiból. Az előbbi a determinista, az utóbbi az interakcionista paradigma, és ez megfelel a már jelzett módszertani kollektívizmus (holizmus) és a módszertani individualizmus alternatívájának. A továbbiakban belső irányzatokat különít el

e két paradigma családon belül, és ezek részletes elemzései mutatják, hogy noha döntően a módszertani individualizmus - itt: interakcionalizmus - paradigmáját tartja gyümölcsözőnek, de a külső struktúrák, szerepek etc. meghatározó erejét is fontosnak látja elemezni.

Az interakcionista paradigmán belül először is különválasztja a mindennapi élet (vagy a felvilágosodás filozófiájának nyelvezetében: a természetes állapot) keretei közötti szituációkra figyelő tocquevillei elméleti verziót, és a szervezetek (vagy ugyanonnan kölcsönzött kifejezéssel: szerződési kötelékek) közötti szituációkra figyelő mertoni verziót. A tocquevillei szemléletmódban a cselekvő teljesen szabad célkitűzéssel és másokra tekintet nélkül cselekszik, és így jönnek létre összegződött hatásképpen átfogó társadalmi jelenségek. Merton szemszögében ezzel szemben az egymáshoz valamilyen módon kötött a cselekvéseik másokra kihatásaira figyelő résztvevők állnak az elemzett szituációkban. Míg az előbbiben csak a létfeltételek által korlátozott szabad döntések és cselekvésformálások a jellemzők, itt szerepek is formálják a cselekvők döntéseit és tevékenységét. Egy következő típusnak tartja Boudon az interakcionista paradigmán belül a weberi megközelítést, ahol már egy sor külső hatás is bejön a cselekvés magyarázatába, de e meghatározók keretei között mindig jelen vannak a cselekvő céljaira és motivációira figyelés is.

A determinista paradigmán belül az előbbi megközelítések redukált változataiként különít el három szemléletmódot Boudon: a hiperfunkcionalizmust, a hiperkulturalizmust és a totalitárius realizmust. Az első nézőpont a mertoni verzió redukált változata, amely a szerepek általi cselekvés-meghatározást nem keretnek fogja fel, hanem az egyéni célokat és motivációkat kizárva a cselekvés fő meghatározóinak. A hiperkulturalizmus verziója a weberi szemléletmód redukált változata, ahol a szokások, az attitűdök, az ízlések, a társadalmi osztályból származás etc. nemcsak keretet ad a cselekvők döntéseinek megértéséhez, de - kirekesztve az egyéni célkitűzést, motivációkat - erre viszi át a konkrét cselekvésének megértésének súlyát. A totalitárius realizmus pedig a tocquevillei szemléletmód átfordítása, és itt az általában vett létfeltételek nem egyszerűen behatárolják a cselekvési választási lehetőségeket, hanem döntő mértékben meghatározzák azt.

A fenti elemzésből kitűnik, hogy a két eltérő paradigma belső irányzatai néhány szempontból egy skálán elhelyezhetők a teljes szabad döntéstől (tocquevillei verzió) a mertoni és a weberi verzióon keresztül a cselekvés-meghatározásban a külső tényezők felé a súlyt átbillentő determinista paradigma irányzataihoz. Boudon árnyalt állásfoglalása mutatja azt, hogy jelzi a szituációk eltérő beágyazottsága esetén eltérő elméleti verziók tudják jobban megragadni a cselekvés meghatározását. Pl. a szervezeti és más összekötések melletti cselekvők szituációiban a mertoni szerepelmélet a megfelelő nem a tocquevillei verzió.)

Boudon jelzi, hogy az interakcionista paradigmán belüli megközelítéseket tartja megfelelőnek a társadalmi jelenségek vizsgálatához, és jelzi azt is, hogy a szociológiában ezzel szemben a determinista irányzatok dominálnak. Ennek okai között hozza fel magyarázatként, hogy a szociológia a múlt század elején a felvilágosodás individualista szemléletével szemben keletkezett Franciaországban, és a tradíciók illetve a társadalmi kötelékek hangsúlyozása jellemezte a kezdetektől. Ezentúl is ebbe az irányba hatott, hogy a természettudományos mintákat igyekeztek átvenni, és ez a szubjektív elemek kizárásával az objektív társadalmi folyamatok túlhangsúlyozásához vezetett.

Módszertani kritikája mellett fő kifogása a holista elméletekkel szemben, hogy túlságosan gyorsan hajlandók általánosítani, az esetleg szűkkörűen még megalapozott állításokból. Mindenesetre ő bármit vizsgálat alá von - ideológiai szférától kezdve az oktatásig és egy sor további területig - a jelenségek rész összetevőit minuciózusan és türelmesen körbe járja, és csak óvatos hipotézisek felállításával halad a vizsgálatban. Persze ennek hátránya, hogy így

erősebben kötve marad az éppen fennálló fogalmi keretekhez, amelyek pedig sokszor évszázados spontán gondolati folyamatok révén ülepedtek le. Egy további lehetséges kritika Boudon felé: a módszertani individualizmusa miatt egy sor átfogó képződményt és ennek hatásait nem tudja érzékelni, és főként nincs ösztönzés nála ilyenek feltárása felé törekedni.

VII. fejezet

Pierre Bourdieu szellemi fejlődése

Pierre Bourdieu 1930-ban született, és 1957-ben elkezdett szociológiai munkássága fokozatosan a legnagyobb hatással bíró francia szociológussá avatta már a '80-as évek végére. Ebben a fejezetben részletesen végighaladok kutatásainak súlyponteltolódásain illetve az ezeket jelző főbb publikációin, és legalább jelzésszerűen felvillantom az egyes műveinek rövid mondanivalóját, továbbá az így nyomon követhető álláspontváltozásait.

Hogy megkönnyítsem a Bourdieu szellemi pályájának részletesebb megértését, már a kiindulópontban jelezni kell röviden, hogy Bourdieu az elmúlt majd 40 év alatt - a kezdeti etnológiai kutatások után - négy nagyobb területet vont be kutatásai közé, amelyek között többéves periódusokban hol az egyik, hol a másik került elemzése középpontjába, de kisebb tanulmányokban mind a négy terület folyamatosan jelen van a gondolkodásában. E súlyponteltolódásokra figyelve el lehet mondani, hogy a '60-as években döntően az **oktatás-szociológia** különböző területeit kutatta, majd a '70-es években eltolódott az elemzése egyszerre a **művészetszociológia** és a **nyelvészociológia** felé, míg a '80-as években a korábbi kisebb tanulmányok mellett az **akadémiai-tudományos szféra** is rendszeres monografikus elemzéssel került be a kutatásai közé. E négy terület mellett persze kisebb tanulmányokkal egy sor további területet is közbejárt elemzéseiben - így több kisebb írásban foglalkozott a sportszféra szerződésével, de a jogi szféráról is írt egy tanulmányt - ám gondolatvilága alapvetően az említett négy terület elemzéséből épült fel. Jelezni kell még a kiindulópontnál azt a Bourdieu gondolkodástechnikájából fakadó jellegzetességet, hogy szemben a modern szociológiaelmélet más nagyjaival - így Parsonssal, Luhmannal vagy Habermassal - Bourdieu egy sor elemzésével kiterjedt empirikus felméréseket is végzett (nagyobb team-ek bevonásával) és az ezekből levonható elsőfokú elméleti következtetések után absztrahálta tovább ezeket az eredményeket, és ezen a szinten, mintegy „keresztben megtermékenyítve” a különböző szférákon belül felbukkant meglátásokat, építette ki fokozatosan átfogó társadalomelméletének kategóriáit. Vagyis azt lehet mondani, hogy **az említett négy nagy kutatási területe fokozatosan egy átfogó társadalomelméleti kutatás részévé integrálódott, és az említett kisebb kutatásai az így létrejövő elméleti keret további leellenőrzésére is szolgáltak.**

Bourdieu gondolatvilágánál így jól látszik az a követelmény, ami több-kevesebb fokban a modern szociológiaelméletet általában is jellemzi a régebbi társadalomfilozófiákkal szemben. Ez pedig **a részletesebb empirikusabb ismeretek és az absztrakt elméletképzés közötti folyamatos „ide-oda pillantásokkal” haladó gondolkodást jelenti**, és többé nem az absztrakt szinten fogalmakról-fogalmakra haladó logikai konstruálás kizárólagossága jellemzi ma már ezt.

E bevezető után nézzük meg részletesebben Bourdieu kutatásainak és átfogó elméletének súlyponteltolódásait és kialakításának menetét.

Bourdieu korai etnológiai munkái

Bourdieu pályája 1957-től indult, amikor kinevezték az akkor még Franciaországhoz tartozó Algéria fővárosi egyetemére egyetemi oktatónak, és a helynek megfelelően Algéria társadalmának szerkezetét igyekezett tanulmányozni. A már fellelhető leírásokra támaszkodva egy éves munka után 1958-ban jelentette meg első könyvét „Sociologie de l'Algérie” (Algéria

szociológiája) címmel, amelyet az egyre mélyülő elemzés menetében több tanulmány és könyv követett egészen 1964-ig. Központi kérdésként ezeknél az elemzéseknél a gyarmatosított algériai törzsi társadalmak és kultúrájuk, illetve a fölöttük domináló francia társadalomszerkezeti megoldások és kulturális minták összeütközése állt. Ezentúl azonban egy sor olyan anyagot is összegyűjtött Bourdieu e kutatásai során, amelyek később mindvégig jó összehasonlítási lehetőséget biztosítottak számára a modern francia társadalom jelenségeinek kutatásainál, és így a kontrasztolás tette lehetővé később sokszor számára, hogy új oldalról tudjon közeledni a vizsgált jelenségekhez. Pl. a '70-es évek elején egy átfogó munka keretében a „szimbolikus tőke” fogalmát az algériai empirikus kutatások anyagából általánosította ki, amely fogalom ekkor még az archaikus társadalmakban megfigyelhető, ajándékozásból létrejövő lekötelezettségek rendszerét és az ebből az ajándékozó oldalán létrejövő „presztizstőkét” jelenti. Ennek lényege, hogy a termelési folyamat egy pontján a létrejövő feleslegeknek a szokások által szabályozott elajándékozása után a lekötelezettségek révén egy „szimbolikus tőke” keletkezik az elajándékozó oldalán, amelyet az, a termelési folyamat más pontján, egyszerűen „lehívhat”, és ezzel visszaalakítja termelési tőkévé - a lekötelezettek munkaerejének etc. felhasználásával.

Hasonlóan átfogó elméleti következtetésekre jut Bourdieu a bizonyos arab törzseknél megfigyelhető, kifinomult szabályozású „hozomány” intézményének vizsgálatánál.

Ezek a szabályok a fennálló társadalomszerkezet stabilitását és leánygyermeknek a későbbi rájuk váró szerepekre való szisztematikus belenevelését szolgálják. Bourdieu számára jó összehasonlítást lehetőséget nyújtott e kutatásai közben a **kabil** törzsi társadalom íratlan és gyakorlati rutinokba ágyazott szabályozottsága, és a **mozabita** iszlám törzsek szigorú Koránra alapozott, illetve végletekig szabályozott társadalomszerveződésének összehasonlítása. Algériai tárgyú még az 1964-ben megjelent „**Le Déracinement**” (Gyökerestől kitépés) c. kötete, amely az iparosítás hatásait vizsgálja meg a törzsi viszonyok között. Mint kimutatja, a városokba került tömegek a törzsi hagyományokból csak kis részben tudnak az ipari munka által megkövetelt modern értékekben alkalmazkodni, és ez a marginalizálódás mellett sokszor a tömeges militáns magatartást hozza létre bennük az egész iparosítási folyamattal szemben.

Bourdieu 1960-tól hazatelepült Franciaországba, és első kutatása - mintegy folytatva az algériai etnológiai kutatásokat - dél-franciaországi Béarn körzetének (szülőhelyének) paraszti házassági szokásaira irányult. E kutatásnál a központi kérdés a nőtlenség szociológiai okaira vonatkozott, és itt - akár az algériai hozományrendszereknél - a fennálló társadalmi szerkezet stabilitási szükségleteire vezeti vissza a nőtlenséget előidéző szociológiai okokat. A béarni paraszti társadalomban a házasság, szilárd szokásjogi szabályok által irányított keretben, a házasuló felek szülei közötti tárgyalás útján jön létre, amelybe az érintett fiataloknak, legalábbis a kutatás idején még, nem volt beleszólása. A házasság szabályozásánál a központi kérdés a családi örökség egy egységként való tovább szállása és ennek révén e rendszerben az idősebb és a fiatalabb testvérek között egy éles disztinkció létezik. A fiatalabb testvérek ebben a házassági rendszerben eleve nőtlenségre egy hajadonságra vannak ítélve, ami alól kivételt csak az jelenthet, ha magasabb társadalmi hierarchiájú családból - fiatalabb születési pozícióból - alacsonyabb pozíciójú családba „benősült” a fiatalabbnak született gyerek. Ezek a szabályok és az ebből következő leágazó hatások döntő mértékben meghatározzák már születéskor a gyerek jövő sorsát, illetve az eltérő státusszal rendelkező családba beházasodás után az ilyen fél pozícióját. De e szabályok hatása volt az is, hogy a nőtlenségre (hajadonságra) ítélt tömegek közül került ki korábban az Amerikába kivándoroltak nagy része is. Bourdieu az 1962-ben lefolytatott empirikus kutatásai alapján 1964-ben publikálta a „**Célibat et condition paysanne**” (Nőtlenség és a paraszti életfeltétel) című tanulmányát.

Bourdieu oktatásszociológiai kutatásai

Ezek a kezdeti etnológiai kutatások folyamatosan átnőttek az iskolaszociológiai problémák kutatásaiba a '60-as évek elején, miközben Bourdieu párhuzamosan még tovább dolgozott az algériai empirikus anyagok tanulmányba öntésén és ezek publikálásán. Bourdieu kezdeti érdeklődését az oktatásszociológia iránt az a tény keltette fel, hogy a munkás családokból származó egyetemi hallgatók tanulmányi sikeressége jelentősen gyengébb volt a francia egyetemen, mint a polgári és a magasabb társadalmi csoportokból származó hallgatók esetében. A különbség tömegessége nyilvánvalóvá tette, hogy itt nem a személyi képességek eltéréséről van szó, és így Bourdieu azokat a társadalmi okokat kívánta feltárni, amelyek az egyéni képességtől függetlenül meghatározzák a jobb és a gyengébb teljesítmények valószínűségét az eltérő származású hallgatóknál. Egy sor francia egyetemen kérdőíves felmérések alapján térképezték fel a hallgatók kulturális intézményeket igénybevevő szokásait (múzeumok, színházak látogatása újságolvasás etc.) és a családi előéletet ebből a szempontból. De ezentúl a különböző rétegekből származó egyetemi hallgatók létfenntartási eszközeinek biztosított-ságát vagy ennek hiányában a pótlási stratégiákat is elemezte. E kutatások alapján Bourdieu arra a belátásra jutott, hogy az egyetemek nem tudják behozni az alacsonyabb társadalmi rétegekből származók kulturális hátrányait, mert az egyetemek tanrendje evidensnek és tudottnak vesz olyan ismereteket, illetve készségeket meglétét, amelyek csak a felsőbb rétegekből származó hallgatók **családi** szocializációja révén elérték. Így az eleve kezdő hátránnyal induló diákok esetében még csak növekszik az egyetemen nyújtott ismeretek és készségesek elsajátítási foka azokhoz képest, akiknek testére szabták az egyetemi tanrendeket és oktatási módszereket. Bourdieu ekkor egy reform pedagógia révén látta elérhetőnek az egyetemi esélyegyenlőség biztosítását - és a francia egyetemi oktatási rendszer éles kritikáját adta a „**Les Héritiers**” (Az örökösök) című könyvében.

Ezt az oktatásszociológiai kutatást folytatta Bourdieu a '60-as évek második felében is, ám átfogóbb összefüggésekbe ágyazva most már úgy látja, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek iskolai egyenlőtlenséggé, majd innen a diplomák, licenciák révén eltérő karrier-eséllyel felruházva, ismét társadalmi egyenlőtlenséggé visszaalakításának folyamata ez, és ez nem egyszerűen diszfunkcionális működés. E gondolati út bejárása után már szkeptikusabban viszonyult egy reformpedagógia realizálásának esélyeit illetően. Ekkori meglátása szerint már az **iskola és az iskolai vizsgarendszereken, bizonyítványokon, okleveleken, diplomákon nyugvó társadalmi előmeneteli rendszer nem más, mint a modern kornak jobban megfelelő legitimáló rendszer a társadalmi egyenlőtlenségi viszonyok fenntartásához.** Ezzel pedig nem tesz mást az iskolai rendszer - az egyenlő esélyek demokratikus látszata alatt - mint az egyenlőtlen társadalmi struktúrák stabilitásának fenntartását. (Gyakorlatilag ugyanez volt Bourdieu magyarázata mind az algériai törzseknél megfigyelhető „hozomány” intézményének, mind a béarni paraszti társadalom házassági szokásaiból eredő nőtlenség jelenségének vizsgálatánál.)

E következtetése miatt Bourdieu az újabb oktatásszociológiai monográfiájában, a „**La Reproduction**” („Az újratermelés”) c. kötetében 1970-ben már szkeptikusabb a reformpedagógia realizálhatóságát illetően. Másrészt - mint a Bourdieu életművéről írt könyvében Derek Robbins jelzi - Bourdieu ennek révén elkezdett ráébredni a szociológiai kutatások direkt politikai alkalmazásainak veszélyeire, mivel ezek egyrészt eleve egy rögzített politikai cél által befolyásoltan folynak le, másrészt - és éppen ezért - veszélyesen leegyszerűsítik a talált eredmények magyarázatait.

Bourdieu művészetszociológiai kutatásai

A '60-as évek második felében, miközben folyamatosan jelentek meg publikációi a korábbi oktatásszociológiai kutatások eredményeiről, Bourdieu **művészetszociológiai** tárgyú kutatásokat is beemelt vizsgálati tárgyai közé. A fényképezés, mint formálódóban lévő új művészeti ág elemzésénél elsősorban a különböző művészeti ágak társadalmi elismertségének szociológiai meghatározásaira helyezte a hangsúlyt. Bourdieu meglátása e téren: egy művészeti ág annál nagyobb társadalmi elismertséget ér el, minél inkább létrejönnek benne olyan - mindennapi ítéletektől és evidens véleményektől eltérő - speciális normák, nézőpontok, vélemények az adott művek alkotására és értelmezésére, amelyeket csak komoly erőfeszítésekkel és iskolázottsággal lehet elsajátítani. Ha ez létrejött, akkor már alkalmas az adott művészeti ág, hogy a felsőbb társadalmi rétegek a speciális értelmezési normákat, véleményeket elsajátítsák, és az ebből kirekesztett rétegekkel szemben a kulturális magasabbrendűségük demonstrálására újabb terepként használják. (Mint majd látni fogjuk a '70-es évek végén a különböző társadalmi rétegek művészeti ízléseinek elemzése is e munkára nyúlik vissza Bourdieu gondolatvilágában!) E gondolatokat Bourdieu az 1966-ban megjelent „**Un art moyen**” (Egy közép szintű művészeti ág) című könyvében fejtette ki.

Két további művészetszociológiai tárgyú tanulmány található még szerzőnkél, amelyek későbbi átfogó elméleti fejlődésében központi jelentőségű meglátásokat tartalmaznak. Jelezni kell még, hogy ezek voltak Bourdieu munkásságában az első tanulmányok, amelyek nem egy előzetes empirikus felmérésre épültek, hanem kifejezetten elméleti alapproblémákat tárgyaltak. Az egyik tanulmányt Bourdieu „Utószava” jelentette a művészettörténész Erwin Panofsky „Gótikus építészet és skolasztikus gondolkodás” című könyvéhez, amelyet maga Bourdieu fordított le franciára. Számára fontos eredményt ebből a műből a „habitus” fogalma jelentette, amely azt jelzi Panofsky-nál, hogy a skolasztikus gondolkodáson való iskolázottság a kortársaknál spontán módon vonta maga után az építészetben a gótikus stílusjegyeket. Bourdieu ezt a meglátást általánosította ki a habitus fogalmában, és úgy fogta ezt fel, mint az egyéni cselekvőnek azokat a jellemzőit, amelyek a társadalmi létfeltételei által meghatározottak. Így eltérő társadalmi réteg létfeltételei eltérő habitust hoznak létre, és a különböző rétegekhez tartozó egyének ezért rendelkeznek eltérő gondolkodásmóddal, stílusérzéssel etc. Bourdieu a habitus fogalommal mintegy közvetítő közeget talált az egyéni cselekvő (tudata, gondolkodása) és a társadalmi struktúrák általi meghatározási kényszerek között. (Egy 1970-ben német nyelven megjelent átdolgozásnál Bourdieu „A habitus mint közvetítő a struktúra és a gyakorlat között” címet adta e tanulmányának.) Az struktúrák csak a habitust alakítják, de az egyén a habitus által meghatározott keretek között egy sor egyéni szint vihet be magatartásába, gondolkodásába.

Az említett másik művészetszociológiai tanulmányt a „**Champ intellectuel et projet creature**” (Az értelmiségi mező és a szerzői alkotás) c. cikk jelentette 1966-ból. Ebben Bourdieu a művész belső szubjektivitása és a társadalmi tevékenységszféra (vagy Bourdieu kifejezésével; mező) strukturális kényszerei, szabályozói közötti arányokat elemzi a műalkotások keletkezésében. Egy-egy művészeti ág, mint egy társadalmi mező fogható fel, és az ezen belüli alkotásokat három szempontból lehet vizsgálni Bourdieu szerint. Egyik szempont, hogy az adott művészeti mező milyen fokú autonómiát ért el más társadalmi mezőktől, különösen a „hatalmi mezőtől”. Másik kérdés, hogy a művész milyen pozíciót foglal el az őt meghatározó művészeti mezőben, és végül harmadik kérdés a jelenlegi műélvező társadalmi mezőkben elfoglalt pozíciójára vonatkozik. Bourdieu e kérdések megválaszolására külön tanulmányban elemzett Flaubert írói munkássága és társadalmi pozíciói közötti összefüggéseket, de 1975-ben a német filozófus Martin Heidegger gondolatvilága és az akkori német társadalomban betöltött társadalmi pozíciói közötti viszony elemzése is

ugyanerre a gondolati szála került rá Bourdieu elemzéseiben. Fontos még megjegyezni Bourdieu mező-elemzéseinek bemutatásánál, hogy a mező fogalom a '60-as években eleinte az egyenlőtlen kulturális örökség és az iskolai rendszer ezt továbbörökítő jellemzője szempontjából áll Bourdieu érdeklődésének középpontjában - vagyis a különböző mezőkön belül létrejött speciális normák, vélemények, gondolkodásmódok iskolai tananyagba begyűrése és ezek egyenlőtlen továbbadása a következő nemzedéknek, ezzel az egyenlőtlen fenntartása jelentette Bourdieu mező-elemzéseinek fókuszát - ám a '70-es évektől az iskolai rendszer fontossága háttérbe szorul gondolatvilágában, és az oktatás mint az egyik mező süllyed le a többi mező közé.

Bourdieu módszertani munkái

A '60-as évek végének másik nagy vállalkozását jelenti Bourdieu számára - időközben, 1967-ben igazgatói kinevezéssel egy „Oktatási és Kulturális Központ”-ot tudott alapítani a párizsi „Centre de Sociologie Européenne” (Európai Szociológiai Központja) intézetben - a „**Le métier de sociologue**” (A szociológus mestersége) c. eredetileg három kötetre tervezett mű kiadása. Ebben a szociológia gondolkodás és kutatás kódexét kívánta megalkotni, mint ahogy a múlt század végén Durkheim is egy szociológiai módszertanban összegezte társadalomelméletét. Végül is csak az első kötet készült el, amihez az is hozzájárult, hogy az írás közben olyan gondolati fejlődés ment végbe nála, amely végül a kiinduló alapgondolatok újrafogalmazását tették számára szükségessé. Már itt jelzem, hogy ez az újragondolás jelent meg az 1972-es „**Esquisse d'une théorie de la pratique**” (A gyakorlat elméletének vázlata) című könyvében, amely néhány éves érlelés után 1980-ban a „**Le sens pratique**” (A gyakorlati érzék) című eddigi utolsó összefoglaló módszertani művében érte el a mostanáig érvényes nyugópontot. Nézzük meg e három könyv néhány fontosabb gondolatát, és Bourdieu társadalomképzésének eltolódásait e könyvek alapján.

„A szociológus mestersége” című kötet alapgondolata a mindennapi naiv tényészlelés és a tudományos szociológiai feldolgozás közötti minőségi ugrás kiemelése. Ez „az episztemológiai éberség” különösen a humán tudományok esetében helyénvaló, itt ugyanis a közönséges vélekedés és a tudományos értekezés nyelvezte közötti határvonal ingadozóbb, mint másutt....Az észlelés és a tudomány közötti határvonalat a szociológusnak annál is nehezebb megnézni, mivel elméleti örökségében nem talál olyan eszközöket, amelyek lehetővé tennék, hogy radikálisan kirekessze a hétköznapi nyelvhasználatot és fogalmakat. „(Az idézetek „A szociológus mestersége” c. kötet magyarul megjelent részletéből valók. Lásd 1983:155). Egy másik veszélyt e műben a szociológusok felé Bourdieu a „prófétizmus kísértésében” látja.” A kutatás tárgyával azonosuló szociológus mindig közel áll ahhoz, hogy cinkos előzékenységgel elégitse ki a művelt nagyközönség eszkatalógus igényeit....A szociológiai nyelvet még a legellenőrzöttebb alkalmazásaiban is mindig a hétköznapi szókinszből merít (bár az így szerzett kifejezését pontos és rendszerezett felfogásban alkalmazza.) Ebből következik, hogy amint megszűnik csak a szakemberekhez szólni, elveszíti egyértelműségét, és minden másnál alkalmasabbnak bizonyul tisztességtelen felhasználásra. Minden szociológusnak le kell küzdenie a benne rejtőző szociális profétát...”(156 p.). Bourdieu az „episztemológiai éberség”, a mindennapi evidenciákkal szakítás példázására saját, korábbi, algériai tárgyú, empirikus munkáiból igyekezett megfelelő anyagot felmutatni, ám az írás közben vált evidenssé számára, hogy önmagában a mindennapi evidenciáktól való távolságtéremtés, még csak **egy objektivista** tudást hoz létre, de ez még nem elégséges a tényleges tudományos megismeréshez. E felismerés eredménye az „Esquisse....” c. említett 1972-es kötete. Röviden úgy lehet összefoglalni Bourdieu új álláspontját, hogy az objektivista állás-

pont a mindennapi ismeretek számára egyedi jelenségek halmazai mögött irányító szabályokat és ezek által alkotott struktúrákat keres. Ez azonban csak a külső megfigyelő segédeszköze, mivel maguk a résztvevő-cselekvők nem szabályokat követnek, hanem átfogóbb, kontextusba ágyazott stratégiákat - céljaik elérésére. Bourdieu példája a külső megfigyelő és a résztvevő cselekvő különbségére egy idegen városban levő utazó térképpel orientálódása és a helyi lakos város ismerete közötti különbséget emeli ki. Ugyanígy viselkedik az antropológus is, amikor megfigyelve a bennszülöttek viselkedését, bizonyos szabályokat követő cselekvésként értelmezi azokat. Bourdieu arra a következtetésre jut, hogy a „harmadik típusú” tudáshoz - ezt **praxeológiai tudásnak** nevezi - az első típusú tudás spontán jellegével és a második típusú tudás objektivista jellegével szemben, a megfigyelő pozíciói is megfigyelés alá kerülnek, és e pozíciók eltérését a résztvevői pozíciójával összevetve veszi figyelembe ezen a szinten az elemző. Az 1980-as „Le sens pratique” (A gyakorlati érzék) című munkában ez a gondolat kap végleges okokat, amikor a diffúzabb stratégiakövetés középpontba emelése mellett a cselekvők habitus általi irányítottsága is bekerül a nézőpontba, amely, mint már jeleztük, eredetileg más kutatások eredményeiből általánosodott ki Bourdieu gondolkodásában a '70-es években.

Jelezni kell, hogy ezekkel a gondolatokkal Bourdieu a szociológia - de tágabban az összes társadalomtudomány - helyes módszertanának kidolgozásában néhány szempontból egy „anarchista” tudományelmélet felé közeledett, úgy, ahogy azt néhány évvel korábban Paul Feyerabend is kidolgozta. Ugyanis, ha az elemző társadalmi pozíciói ily mértékben meghatározzák valóság-rekonstrukcióját, akkor ez végső soron a „másodfokú” elemző (az objektivista elemző pozícióját is befogó elemző) esetében is fennáll. Így pedig nem lehetséges egy privilegizált - objektív - valóság-rekonstrukció, csak egymással egyenrangú elemzések sokasága. Ebből a pozícióból pedig következett Bourdieu elbizonytalanodása is **saját** tudományos elemzésének lehetséges objektivitását illetően. Korábban az egyre tudatosabb módszertani szigorúsággal az objektív realitás visszaadásához közeledést evidensnek vélte, és sokszor önkínzó fegyellemmel nézte át újra meg újra korábbi empirikus felméréseiből levont következtetéseket, és állította új felismerései fényében új hadrendbe ezeket. (Pl. az algériai empirikus felméréseinek anyagát az 1958-64 közötti könyvei után az 1972-es „Esquisse...”-ben (Vázlat a gyakorlat elméletéhez) a módszertani szigorodás fényében teljesen új keretben értelmezte). A '70-es évek végének belátásai szerint azonban a társadalmi pozíciói által befolyásolt elemző objektív valóság-rekonstrukciójának relativitásáig jutott el Bourdieu. És akkor miért lenne ő ebben kivétel? - vonta le magának könyörtelenül a következtetést. (Bourdieu-tól eltérően Paul Feyerabend nem vonta le saját elemzéseit illetően ezt a következtetést, de - ha hinni lehet az információknak - polgárpukkasztó öltözékeivel nyilvános előadásai során és a tudós fellépéseinek szabályaival való tudatos szakításai révén „metakommunikálta” ezt az üzenetet). Bourdieu a '70-es évek végétől oly módon kezdte alkalmazni magára ezeket az elemzéseit, hogy egyre kevésbé mint „objektív tudós” kezdett fellépni a nyilvánosság előtt - ami reputációja növekedésével egyre szaporodott - hanem, mint annak a társadalmi csoportnak az egyik szószólója, amelynek tagjai hasonló habitussal rendelkeznek (Robbins 1992:144). Ugyanezen szemléletváltása következtében egyre inkább úgy kezdte magát és műveit szemlélni, mint egy szimbolikus tőkével rendelkező személyt a tudományos mezőben, aki megfelelő stratégiával küzd a tőkéje növeléséért és profitja maximalizálásáért. (Erre még kitérünk a későbbiekben az akadémiai-tudományos mező elemzésénél.)

Bourdieu nyelvszociológiai elemzései

A következő elméleti vonalat, amelyre Bourdieu elméletének elemzésekor ki kell térni, fokozódó nyelvszociológiai érdeklődése és ezen belül létrehozott munkái jelentik. Ezeknek az elemzéseknek az egyik kiindulópontja Bourdieu „közvéleményre” és a „közvéleménykutatásra” vonatkozó vizsgálódásaiból keletkeztek. E vizsgálódásnak 1972-ben két tanulmányban kaptak nyilvánosságot. Az egyik a „**L’opinion publique n’existe pas**” (A közvélemény nem létezik), a másik a „**Les Doxosophes**” (A doxozófusok) Bourdieu szóalkotása a politológusok elnevezésére. Gondolatmenete lényege abból a megfigyelésből indult ki, hogy a közvéleménykutatásnál a „nincs válasz” rovatba kerültek szisztematikusan izolálódni a különböző válaszokat adóktól, és a feldolgozás a véleménymegoszlásokról úgy jelenik meg, (a nem válaszolóktól letisztítva) mint „a” társadalom domináns véleményeinek rangsora. Válaszolni azonban csak azok tudnak, akik a politikai diszkurzus irányított témáiba, előszerkesztett alternatíváiba a tömegmédiák és egyéb tanuló eszközökön keresztül erre felkészültek, így a közvéleménykutatás objektíven-semlegesén mint „a” társadalom véleményeit tudja megjeleníteni, a „nincs válasz”-rubrikába taszítottakon túl, az irányított vélemények elsajátítóit. A politikatudósok - a párizsi „Science-Po” termékei - játszik el a politikai diskurzusok témáinak előszerkesztését, a társadalom kommunikációs csatornáin való szétterjesztését, és a közvéleménykutatások - kirekesztve a „sikertelen megnevelteket” mint „nem válaszolókat” objektív-semleges formában felmutatja a súlykolt vélemények elterjedtségének fokozatait mint a „közvélemény szóródását” az előszerkesztett vélemények között. Ez a „doxozófusok”, a politológusok szerepe, mint ahogy a pedagógusoknál Bourdieu - az iskolarendszerben - a társadalmi egyenlőtlenségek átváltásánál segédkezőt egyenlőtlen iskolai oklevelek rendszerénél kimutatta korábban.

„A közvélemény nem létezik” és „A doxozófusok” c. cikkek elemzései Bourdieu számára a nyelvi formáláson, a célzatosan szerkesztett disztinkciók elterjesztésén tevékenykedőket hozta be a vizsgálódásba, és ez egy új szempontú nyelvszociológiai elemzés kiindulópontjává vált nála a ‘70-es évek elejétől kezdve. A nyelvi disztinkciók és a társadalmi realitás viszonyának egyik megfogalmazása 1973-ból származik Bourdieu gondolati fejlődésében, amikor az osztályok társadalmi realitását és az ezeket létrehozó „osztályozások” viszonyát vizsgálja meg: „Classes et classement” (Osztályok és osztályozások). Bourdieu álláspontjának lényege, hogy a társadalmi csoportok közötti küzdelem (a privilegizált pozíciókért és a másik csoport alárendeltségbe kényszerítésére) egyik megjelenésként a számukra előnyös osztályozások, disztinkciók általános érvényesként elterjesztéséért folyik. Az az erő, amely e küzdelemben az egyes társadalmi csoportoknak rendelkezésére áll, a **szimbolikus hatalom fogalmával írható le**. Ugyanígy az egyes cselekvőnél - szemben a hagyományos nyelvtudományi megközelítéssel - nem egyszerűen „nyelvi kompetenciáról” hanem a „szimbolikus tőkéről” lehet beszélni.

A hagyományos nyelvtudományt túl szűknek találja Bourdieu, mert a nyelvet csak a nyelvi jelek és a nyelvtani szabályok rendszereként tárgyalja - a nyelv társadalmi alkalmazásának kérdésétől leválasztva. A nyelvszociológiának épp erre kell tenni a vizsgálódás súlypontját és a „L’*économie des échanges linguistiques*” (A nyelvi csere gazdaságtana) című, 1976-os tanulmányában három vizsgálati súlypontcserét javasol a nyelvszociológia számára. Először is a „legitim” nyelvről kell beszélni a „hivatalos” nyelv helyett, hogy helyesen lássuk az itt rejtőző problémákat. Másodszor „szimbolikus hatalomról” kell beszélni a neutrális „emberi kommunikáció” helyett; és végül harmadszor - mint már jeleztük - a „szimbolikus tőke” egy fokozatánál kell beszélni az egyes cselekvőnél a neutrális „nyelvi kompetencia” helyett.

Bourdieu központinak tartja megkülönböztetni az egyén kompetenciái között - a szimbolikus tőkéje teljes megértéséhez - a nyelvi helyesség szabályai fölött elért kompetenciától e nyelvhasználat **társadalmilag helyes használatában elért kompetenciától**. Ez utóbbi azoknak a szituációknak a felismerését és a megfelelő nyelvhasználat könnyed alkalmazását jelenti, ami alapvetően más ismerethalmazt és készségeket jelent, mint a nyelv szintaktikai szabályainak birtoklása. Aki ebben gyakorlatlan, az suta és esetlen lesz társadalmi érintkezésében, még ha „magánvalóan” tisztában van is a helyes nyelvhasználat szabályaival. Ez pedig csak a megfelelő társaságokban forogva, a társalgások konkrét szituációinak ezreiben sajátítható el. Így azoknak a társadalmi csoportoknak a tagjai, akik elől ezek a társaságok elzártak, legfeljebb csak a nyelvtanilag helyes nyelvhasználatot fogják elsajátítani az iskola-rendszerben, de mindig görcsösek és bizonytalanok lesznek azokhoz képest, akik családi szocializációjuk és elitkörnyezetük kommunikációs hálózatában társalgási rutin szintjén is elsajátították a kommunikációhoz szükséges további kompetenciát. **Bourdieu e kettőt együtt tekinti az egyes társadalmi csoportok tagjaira jellemző „nyelvi habitus”-nak.**

A teljes nyelvészociológiai elemzésnek azonban túl kell menni még a nyelvi habitusok elemzésén is, és a **nyelvi piac** szerkezetének egészében kell megvizsgálni az egyes nyelvi habitusok versengését és pozíciói szerzését. A társadalomban mindig több nyelvjárás, sokszor többnyelvűség található, de nemzetközi szinten a világnyelvek közötti versengés is fontos részt jelent a nyelvpiac működésében. Ha egy világnyelv - mint pl. a francia is az utóbbi évszázadban az angolhoz képest - elértéktelenedik, akkor mindazok, akik ebbe a nyelvbe „ruháztak be”, vagy kapcsolatrendszerük e nyelv területén alakult ki, ugyanúgy járnak mint az eladhatatlan termék termelésébe beruházó tőkés. Vagy ugyanehhez a kérdéshez fűzi fel Bourdieu a „latin nyelvbe beruházó” intellektuális rétegeket, akik - miközben az „európai civilizáció értékeinek mindenekfelett valóságával” érvelnek, ténylegesen a beruházott javaik után járó nyelvi profitot védik. (Mint védték pl. az ókori Kínában a mandarinok kiváltságaikat egy olyan bonyolult vizsgarendszerrel, amelyben az állami bürokráciába bejutáshoz szükséges legnagyobb ismerethalmazt a költészet és az irodalom aprólékos tárgyalása jelentette, mint e tevékenység ellátására legnélkülözhetetlenebb kellék...). A nyelvtudomány a maga szűkebb nézőpontjával hangoztathatja, hogy a nyelvek között elvileg nincsen értékbeli különbség, ténylegesen egy sor hatalmi viszony teszi egyenlőtlené az egyes nyelvek, nyelvjárások használhatóságát a valóságban.

A gyakorlati tapasztalatok terén is bárki megfigyelheti Bourdieu ezen állításainak igazságát. „Ha egy beszédmód uralja a piacot, akkor normává válik, amelyen lemérik az egyén kifejezés-módok értékét.” (Bourdieu 1976:12). Pl. Németországban, ahol több évszázados szétagolt-ságának köszönhetően a kulturális központok sokasága jött létre, bár a külföldiek nyelv-tanulásában a „hochdeutsch” (észak-német) nyelvjárást tekintik hivatalosnak, de az egymás közötti hivatalos (és nyilvános) kommunikációban egyáltalán nem kell kisebbséget éreznie egy bajor akcentussal beszélőnek, és még lehetne sorolni a hivatalos nyelvhasználattól eltérő „legitim” német kiejtési módokat. Ezzel szemben a centralizált és évszázadok óta Párizs-központú Franciaországban a különböző foglalkozási pályákon a karriervonal egy szint fölé csak akkor folytatódhat, ha a más nyelvjárást elsajátító francia ember utólag ezt is magas szinten beszélni tudja. Ám, ha egy más tájon született francia ezt csak késői szocializációja során sajátítja el, sohasem lesz olyan könnyed és elegáns ezzel a használattal, mint a párizsi születésű. Tehát a nyelvi tőkéje - pl. valamelyik dél-francia nyelvjárás elsajátítása - semmivé válik, ha egy szint fölé kíván karrierjében emelkedni. **Tézisként lehet tehát megfogalmazni: egy centralizált társadalom, ahol a központ nyelvezete a legitim nyelvhasználat kizárólagosságát tudja a maga számára elismertetni, a nyelvi tőkék helyzetét is egészen**

másképpen rendezni, mint a decentralizált kulturális központok sokaságából felépülő társadalom.

Ezt a gondolatot Bourdieu a „nyelvi profitok eltérő esélyeiként” is megfogalmazza. „A nyelvi profit objektív esélyei függenek a nyelvpiac egységességi fokától, vagyis attól, hogy milyen mértékben elismert az uralkodó csoport vagy osztály illetékessége hivatalosnak, azaz a nyelvi termékek értékmérőjének; és 2.) függ attól, hogy mennyire hozzáférhetők az elismert kompetencia kitermelésének eszközei....és a törvényes kifejezés eszközei.” (i.m. 15.p.)

A hivatalos nyelvi piacok között említi Bourdieu az iskolát, a közigazgatás előtt használható nyelvet, az előkelő társalgást etc.

Bourdieu tudásszociológiai beállítódása

A társadalmi realitás nyelv általi konstruáltságának radikalizálásáig jut el Bourdieu, amikor a „régio” fogalmát és társadalmi realitását elemezni egy 1980-as cikkében: „L’identité et la représentation. Éléments pour une réflexion critique sur l’idée de région” (Identitás és reprezentáció. Kritikai reflexiók a régió fogalmához). Bourdieu kiinduló kérdése a következő: Mi tesz realitássá egy régiót egy átfogóbb társadalomban; mikor mondhatjuk, hogy a realításban ez a régió lehatárolódik a társadalom többi részétől? Konkrét példát a Franciaországban belüli occitán régió elismertetéséért folyó politikai küzdelmekből veszi, amelyek a dél-francia területen és nyelvjáráson belül elhelyezkedett egy kisebb területet és nyelvjárást mint önálló régiót igyekeznek elismertetni. Bourdieu leírja azt a **szellemi konstruálási folyamatot**, amely több lehetséges nyelvjárásból és embercsoportból az **egyik** számára felerősíti az eltérés kontúrjait, és ennek több dimenzióban létrejövő sikeressége a realításban is elszakítja az adott területet és a rajta élő embercsoportot, mint önálló régiót. E folyamatban felmerül a földrajztudósok szerepe, akik a területi felosztás és eltérések jegyeit meghatározzák; a történészek és az etnológusok szerepe, akik történelmileg és kulturálisan tudnak hozzájárulni egy régió önállóságának igazolásához. Ha kialakul - eleinte akár csak néhány ember fejében - egy önálló régió hipotetikus elképzelése, az még csak kis mértékben realitás. De ha néhány lelkes fiatal értelmiségi, író, költő elkezd harcossá válni az adott nyelvjárást, és értelmiségi társaságokban dacosan-büszkén kezdi használni a terület saját nyelvjárást, amelyet addig csak az otthoni, családi érintkezésben használtak, akkor ennek révén lassanként kontúrossá válik az adott embercsoport elkülönülése saját legitim nyelvével, és kezdődhet el politikai mozgalom szélesebb bázison végbemenő szerződése a régió elismertetésére, hogy sikeresség esetén esetleg adminisztratív is végbemenjen a terület önállóságának elismertetése. És innen folytatódhat tovább a harc egészen az önálló állam alkotásának követeléséig.

A társadalomban örökké folyik a felosztásokért való harc, és az itteni sikeresség konstruálja az önálló társadalmi entitásokat. „A társadalmi varázslás aktusa, amely abban áll, hogy létrehozza a megnevezett dolgot: sikerülhet, ha az, aki ezt végrehajtja, képes elismertetni a szavának azt a hatalmát, amelyet átmenetileg vagy végletesen bitorol, amivel kikényszerítheti a társadalmi világ új szemléletét (vízió) és új felosztását (divízió).”

(Bourdieu 1985:13)

Bourdieu tehát a legteljesebb mértékben a társadalom tudásszociológia puhaságának”, nyelvi disztinkciók általi konstruáltságának álláspontján áll. Kritikával két szempontból lehet vele szemben élni. **Az első kritikát azért lehet vele szemben megfogalmazni, mert teljes mértékben csak az embercsoportok harcát látja a társadalom történeteiben, és erre vezeti vissza a társadalom strukturálódását.** Vagyis a sikeres mező-felosztásokat, ország-

és régió-felosztásokat, illetve az egyes mezőkön és régiókon belül a kizárólagos meghatározónak a szimbolikus és gazdasági előnyökre törekvést tartja. Ezzel háttérbe szorulnak azok a funkcionális imperatívuszok (pl. konfliktus-feloldás, rendfenntartás, közösségi döntések meghozatala etc.) amelyek egy társadalom és egyes „mezőin” belül az egyes emberek cselekvését és azok összeszerveződését **szintén befolyásolják**. A tevékenységszféráknak, vagy más szóval alrendszereknek, „mezőknek” van egy olyan dinamikája is, amelyek szintén meghatározzák az egyes cselekvéseket és az átfogóbb képződményeket, és ez Bourdieu szemszögéből kiesik. Számára az egyes mezőkön belül a résztvevő embercsoportok harca folyik a javak mind nagyobb részéért, és az esetleges **funkcionális követelmények által kikényszerített meghatározó erők eltűnnek nézőpontjából**. Persze másrészt ezzel a „kihegyezett” hangsúlyozással jobban felszínre tudja hozni a valóban meglévő javakért folyó, embercsoportok közötti küzdelmek láthatatlanabb mechanizmusait, amelyek pl. a funkcionista rendszerelmélet Luhmann-féle verziójából kiesnek a szemszögéből.

A másik kritikát Bourdieu tudomány-felfogása felé lehet címezni. Számára a tudomány osztályozása csupán egyik a lehetséges más osztályozások közül. Nem az objektív igazságot tárja fel a tudomány osztályozása, hanem „nem tesz egyebet, minthogy az osztályozások harcának egy állapotát rögzíti, tehát a szimbolikus és anyagi erőviszonyok pillanatnyi állását olyanok között, akik az osztályozásnak ezzel vagy azzal a módjával kötelezték el magukat, és akik éppen úgy, mint maga a tudomány, gyakran hivatkoznak a tudomány autoritására, hogy a realitásban és racionalitásban megalapozzák a maguk önkényes felosztását, amit el akarnak fogadtatni.” (Bourdieu 1985:12). Mint láttuk, Bourdieu az 1968-as „A szociológus mester-sége” c. könyve után egy hosszabb fejlődéssel jutott el a ‘70-es évek végéig a tudomány objektivitásának tagadásáig, de vele szemben, - ha elfogadjuk az embercsoportok harca fölött álló funkcionális imperatívuszok által is meghatározott társadalom felfogását, akkor ebben a terjedelemben objektív tudományt elismerhetünk. Természetesen a társadalomtudományok esetében azzal a figyelemfelhívással, hogy lévén a tárgyai (a társadalom entitásai, egységei) „tudásszociológiailag puhák” és konstruáltak is egyben, ezért a funkcionális imperatívuszok általi formáltság mellett az embercsoportok harca révén létrejövő formáltság mechanizmusait is be kell fogni az elemzésbe. (L. ehhez Pokol 1991.)

Bourdieu értelmiség-elemzései

Bourdieu szellemi fejlődésén belül külön kell kitérni az értelmiségre mint csoportra és szerepre vonatkozó felfogását. Első elemzése e témáról 1966-ban jelent meg Jean-Paul Sartre folyóiratában a Les Temps Modernes-ben. Ekkor az értelmiségi réteg és az értelmiségi szerep megjelenését a társadalom tevékenységszféráinak differenciálódáshoz köti, és a gazdaság illetve a politika elkülönülése mellett a kultúra szférájának elkülönüléséből indul ki. Mivel ő ekkor egy egységes kultúra differenciálódását látja megvalósulni, és nem - mint később tette - a tudomány, művészet és más specifikusabb kulturális alrendszer, vagy „mezők” elkülönülését, **az értelmiségi, mint az önállóvá vált kulturális szféra specialistája emelkedett ki elemzésében**. Az értelmiségi ebben a megfogalmazásában a „kulturális örökség” kezelője, és egyben a kulturális örökség továbbadásának monopóliumának rendelkezik.

E pozitív kicsengésű leírás után 1980-ban négy tanulmányban is foglalkozik az értelmiségi alakjával, azonban itt már mint negatív figurát láthatjuk viszont. Lásd különösen a „Sartre: L’ invention de l’ intellectuel total” (Sartre - avagy a totális értelmiségi feltalálása) c. cikkét. Ekkori megfogalmazása már nem egységesnek fogja fel a kultúrát, hanem a specifikusabb kulturális tudásformák (a tudomány, a művészetek, az újságírás, a jog, a politika etc.) jelentik kiindulópontját, és itt a specifikusabb szerepek hibás összevonása egy „totális értelmiségi”

szerepbe és az e szerinti tevékenység már mint a különböző tőkék halmozásának technikája belül elemzésre: „Azok a kiválási-kiválósági stratégiák, amelyek....a „totális” életműre épülnek, olyan életműre, amely arra hatalmazza fel szerzőjét, hogy minden általa elfoglalt területre annak a technikai és szimbolikus tőkéjének az egészét bevigye, amelyre a többi területen tett szert, vagyis a metafizikát a regénybe, a filozófiát a színművekbe importálja, és ezzel részleges, ha ugyan nem ‘csonka’ értelmiséggént határozza meg vetélytársait” (Bourdieu 1993:21). Mivel Bourdieu akkor már az egyes, specifikusabb szférákban tevékenykedő „tisztább” tudásokat, művészeket is, mint szimbolikus tőkéért folyó harcok résztvevőjét elemzi, így az értelmiségi szerep „halmozó” stratégiája csak mint „különösen ügyes” stratégia jön számításba, de ha egy más szemlélet alapján a specifikusabb tudós, művész etc. tevékenységében a magas szintű teljesítmény lehetőségére is figyelünk - vagyis ismét a funkcionális imperatívuszok szerinti szerveződést is bevonjuk a szemszögbe - akkor látni fogjuk, hogy a „totális értelmiségi” többféle szerepjátszása sok szempontból csökkenti minden szférában a párhuzamosan filozofáló, író, politizáló etc. értelmiségi teljesítményét. Ilyen korrekcióval tehát a „totális” vagy „diffúz” értelmiségi szerep negatívumai még tisztábban előbukkannak.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Bourdieu-nak a ‘90-es évek elejére ismét eltolódtak az értelmiségi szerepre vonatkozó kiindulópontjai. Az 1993-ban magyarul is megjelent „Világ értelmiségije, egyesüljetek!” című cikke már ismét pozitív hangsúllyal emeli ki az értelmiségi szerepjátszást. Ám oly módon alakítja át az értelmiségi fogalmat, amely csak bizonyos esetben ismeri el elfogadhatónak az értelmiségi típusú, közéletben való fellépést. Az értelmiségi létet egy törékeny egyensúly jellemez - mondja Bourdieu - mert egyrészt fontos, hogy a speciális értelmiségi mezőjében is fel tudjon mutatni teljesítményt, és **azon alapuló** tekintélyt, de másrészt ennek bázisán a közéletben is lépjen fel olyan egyetemes értékekért, amelyek túlmutatnak adott esetben a szűkebb társadalma közösségeinek értékítéletein: „... az értelmiségi még a politikában is csak az autonómiájából merítheti saját erejét, abból az autonómiából, hogy meg tud felelni az értelmiségi mező belső követelményeinek.” (Bourdieu 1993:32). Bourdieu a „zsdanonizmus” megvalósítóinak nevezi azokat a középszerű írókat, művészeket, akik igazi teljesítmények nélkül jelennek meg a sajtó, a TV és a közvélemény előtt. De e mellett most már (szemben az 1980-as cikk „totális értelmiségijének” egyértelműen negatív leírásával) az értelmiségi „törékeny egyensúlyának” felbomlását látja, másik oldalról is, amikor csak a szűkebb szellemi hivatásával foglalkozik a tudós, művész etc., mivel „... a kulturális tőke tulajdonosai (annak a törékeny egyensúlynak a felbomlásával, amely az értelmiséget jellemzi) mindig is „visszacsúszhatnak” az egyik vagy a másik látszólag kizárólagos pozícióba, vagyis a „tisztá” író, művész vagy tudós illetve a politikus, újságíró és a szaktanácsadó szerepébe” (Bourdieu 1993:29). Tehát ebben a megfogalmazásban a csúcsot az a jó tudós, művész etc. jelenti, aki fellép a közéletben egyetemes értékekért, és itt már leértékelésre kerül a „tisztá” tudós, művész etc., de persze a silány teljesítménnyel közéletben forgolódo „álértelmiségi” is.

Bourdieu főműve - La Distinction

A ‘79-80-as év Bourdieu életművében kiemelkedő fontosságúnak bizonyult, mert ebben a két évben két olyan összefoglaló művet írt, amelyek az addigi gondolati fejlődése summáját jelentették számára, de az azóta eltelt másfél évtized is azt mutatja, hogy ilyen átfogó összegzésre már nem vállalkozott azóta Bourdieu. Az egyik munka, a már érintett 1980-as „Le sens pratique” (A gyakorlati érzék) volt, a másik a „La Distinction” (A megkülönböztetés) című könyv, amely 1979-ben jelent meg. A két munka tartalmaz közös részeket, de a jóval terjedelmesebb „La Distinction” a társadalom kulturális szerveződését, illetve ezen túl a

politika, a tömegkommunikáció etc. szféráit is bevonja az elemzésbe, így ez a könyv önmagában is az „érett” Bourdieu gondolatvilágának summáját adja. Ha a munkát el akarjuk helyezni a lehetséges szakszociológiák rendszerében, akkor egyrészt a művészetszociológiába helyezhetők el bizonyos részei (pl. az egyes társadalmi rétegek esztétikai ízlésének elemzései), de ezek az elemzések egy átfogó kultúrszociológiai keretbe ágyazódnak mindvégig. Másrészt Bourdieu össztársadalomra kidolgozott kategóriáinak - habitus, társadalmi mező, szimbolikus tőke etc. - empirikus anyagaként is megjelennek ezek az elemzések, így mint egy általános társadalomelméleti munka is értékelhető a „La Distinction”.

A mű alapgondolatai - azon túl, hogy szinte minden korábbi elemzéséből beemelt részeket Bourdieu ebbe a munkájába - néhány korábbi tanulmányából jól kivehetően már a '60-as évek elejétől jelen voltak gondolatvilágában. Nézzük meg közelebbről ezeket az előtanulmányokat.

Ha ezeket a **szűkebb értelemben vett előtanulmányokat** nézzük, akkor az 1965-ös „Un Art moyen” (**Egy középszintű művészeti ág**) című kötettel kell kezdeni, amely a '60-as évek eleji dél-francia parasztságot vizsgáló empirikus kutatások - a nőtlenség és a paraszti életfeltételek összefüggései - egyik melléktermékeként, a parasztság és a többi társadalmi réteg fényképészeti szokásainak eltéréseit elemezte. Már ebben felmerülő meglátás, hogy a magasabb presztizsű társadalmi osztályok, rétegek az egyes művészeti ágakkal foglalkozásban abban a fokban kötelezik el magukat, amennyiben azok belső állapota hozzájárulhat az alább társadalmi osztályoktól való megkülönböztetés manifesztálódásához. (Így adódik a fotográfiához, mint művészeti ághoz való negatív hozzáállásuk, szemben a komolyzenéhez vagy a színházhoz, az irodalomhoz, mivel a fotográfián belül olyan finom árnyalatok, cizellált vélemények skálái még nem alakultak ki, amelyek eltérő elsajátítási fokon a társadalmi különbségeket láthatóvá tudná tenni a finom ízlésű és az „alpári” ízlésű rétegek között.)

Egy másik előtanulmány 1966-ból a „L' Amour de l' art” (**A művészet szeretete**) c. könyv volt, amely az oktatásszociológiai kutatások melléktermékeként a munkás- és paraszti környezetből származó egyetemi hallgatók kulturális örökségének eltérését elemezte a polgári és más felsőbb rétegek környezetéből származottakétól. Ennek hozadéka a „La Distinction” számára az eltérő művészeti ízlés és egyáltalán a művészeti ízlés visszavezetése volt a gyermekkori szocializációra. Harmadik előtanulmányként az 1968-as „Éléments d' une théorie sociologique de la perception artistique” (**A művészeti észlelés szociológiai elméletének alapelemei**) c. tanulmány volt, amely az előbbi elemzés gondolatait továbbvive a műélvezethez szükséges előzetes iskolázottságot teszi a középpontba, illetve azt, hogy ezt az iskolázottságot elrejtik a felszíni mechanizmusok és mint „természetes művészeti kompetenciát” mutatják azt be. Ez pedig hozzájárul a társadalmi egyenlőtlenség természetes (az individuumok eltérő képességeiben gyökerező) egyenlőtlenségként álcázásához. A kulturálisan „finom ízlés” és a „barbár ízlés” az egyes egyén tehetségeként vagy ennek hiányaként jelenhet így meg, míg Bourdieu elemzése kimutatja, hogy az alsóbb rétegekből származók hátrányos szocializációja, és a kulturális javakhoz való hátrányos hozzájutás, a kizártság adja a „finom” ízléstől való eltérést.

Egy negyedik előtanulmányt 1971-ből a „Le marché des biens symboliques” (**A szimbolikus javak piaca**) c. tanulmány jelenti, amelyben Bourdieu az átfogó kulturális szférán belüli művészeti mezők lokalizálódását elemzi. Megállapítása, hogy minél inkább dominánssá válik egy művészeti termék esetében a művészeti piac, annál inkább egy tendencia indul meg a termelők (a művészek) között művük specializálásának, sajátos jegyeinek kidomborítására, hogy ezzel piaci értéküket növeljék. Ennek eredményeként a diffúz-átfogó kulturális termelésen belül önálló művészeti mezőként szakadnak le az egyre specializálódott kulturális termékek, termelők és termelésük. Az így létrejövő rafinált stílusjegyek, speciális látásmódok ábrázolás-

módok elsajátítása a családi szocializációkban és az erre épülő formális iskolázottsággal a magasabb társadalmi rétegek számára mintegy természetesen magasabb esztétikai kompetenciát nyújtanak, míg az ebből kirekesztettek csak az diffúz-átfogó kulturális termékekhez szükséges esztétikai kompetenciával képesek rendelkezni. Ennek egyik aspektusa, hogy míg az alsóbb osztályokból származók a legkülönbözőbb tárgyakat alapvetően mint a szükségletkielégítés szempontjából alkalmasat tudják egy skálán elhelyezni, addig a magasabb társadalmi rétegek tagjai - persze magasabb jövedelmekkel - az esztétikai megítélés szempontjai szerint nézik a tárgyakat elsősorban.

Az ötödik előtanulmány 1975-ből szintén az esztétikai finom distinkciók és a társadalmi megkülönböztetésre törekvés összefüggését elemzi: „Le couturier et sa griffe” (**A divatruházat és a márkajel**). A divatipar tanulmányozása kapcsán Bourdieu a társadalmi csoportok között folyó „megkülönböztetésért” folyó küzdelmek jó terepére bukkan. Ha egy társadalomnak, csoportjai erős igénye miatt a megkülönböztetésre, szüksége van külső jelzésekre, amelyek mintegy láthatóvá teszik minden részletben és minden percben az „előnyös” és a „hátrányos” pozíciót, akkor a divatruházat erre különösen alkalmas, mert lehetővé teszi, hogy nemcsak a különböző szabászati etc. mintákat, de az „elmúlt év” divatjának éles megkülönböztetésével a mindenkori új szezon divatjával, és ezzel az „ődivatúval” szemben a divatos rétegek könnyed láthatóvá tételével kielégíti a társadalmi egyenlőtlenség stabilizálásának igényeit.

Itt érdemes megállni, mert Bourdieu elemzésének érvényével szemben egy általános kritikára lehet itt utalni. Ez a kritika úgy szól, hogy Bourdieu a specifikus francia társadalombeli viszonyokat elemzi, és így az ő meglátásai nem általában érvényesek a modern társadalmakra. Az a fajta éles megkülönböztetésre törekvés, és az ennek révén elterjedt éles kulturális - társadalmi tagoltság, amely a francia társadalmat jellemzi, nem található meg **ilyen fokban** talán egyetlen más modern társadalomban sem. Mint ellenkező pólust, az Egyesült Államok társadalmát lehet kiemelni, ahol a különböző jövedelmekkel és iskolázottsággal rendelkező rétegek kulturális ízlése, viselkedési szokásai sokkal közelebb állnak egymáshoz, mint az európai társadalmakban, nem is beszélve a francia társadalomban Bourdieu által feltárt képhez. Ugyanazt a rockzenét, regényt, filmet etc. szerethetik a legkülönbözőbb társadalmi réteg tagjai, és ez azért is lehet, mert nincsenek szankcionáló mechanizmusok az egyes rétegeken belül speciálisan rétegen belüli ízlések követésére (l. Münch 1986). Ezzel szemben a francia társadalmon belül szinte minden egyes ízlésképzőnél devianciát követhet el a felsőbb osztályok tagja, ha - rosszul szocializáltként - az osztályízléstől eltérőnek minősített zenét, regényt, színdarabot etc. talál értékesnek. A francia társadalom tehát a modern társadalmak átlagától eltérően finoman ügyel a külsőségre, a megkülönböztetések sok ezernyi részletére, és ezért minden szféráján belül nagy kapacitás alakult ki a különbségtételekre és ezek betartásának szankcionálására. Az, hogy a „párizsi divat” az elegáns világ számára mindenhol mértékadónak tekinthető, az abból a fejlett, rafinált különbségtevési technikákból fakad, amelyre a francia társadalom igényei képesítették a francia divatipart. És ezzel az érveléssel láthatóvá lehet talán tenni, hogy miképpen a párizsi divat rafinált megkülönböztetései egyedülállóak a modern társadalmak átlagához képest, úgy Bourdieu elemzései is a megkülönböztetések érvényeiről a modern társadalmakban csak bizonyos szintig fogadhatók el. Vagyis a vele szemben megjelent általános kritikát elfogadhatónak lehet minősíteni.

Visszatérve a „La Distinction” előtanulmányaira a hatodik előtanulmányt 1976-tól lehet említeni „Anatomie du gout” (**Az ízlés anatómiája**) címmel. Az alapgondolat ebben is az, hogy az esztétikai disztinkciók, finom megkülönböztetések azt szolgálják, hogy fenntartsák és láthatóvá tegyék a társadalmi különbségeket. Ebben a tanulmányban Bourdieu kidolgoz egy háromdimenziós modellt, amelyben a főbb társadalmi rétegek és az eltérő kulturális szokásokkal jellemezhető főbb életstílusokat köti össze. Kimutatja, hogy - legalábbis a francia társada-

lomban - mennyire rétegspecifikus az, hogy ki milyen sportot űz, zenét hallgat, (sőt az egyes műfajon belül milyen stílusú zeneszerző számít kedvencnek), milyen műfajú regényeket olvas, filmeket néz, melyik színész a kedvence, milyen újságot olvas, milyen szeszesitalokat iszik, milyen rádióadókat hallgat és még lehetne sorolni sokáig Bourdieu különbség-feltalálási dimenzióit. És ezek a különbségek éles pontossággal kimutathatók nemcsak az alsóbb és felsőbb osztályok között, hanem a különböző tőkefajtákkal rendelkező felsőbb rétegek között is. Így az elsősorban gazdasági tőkével rendelkező vállalkozó rétegek és az ezzel szemben inkább kulturális tőkével rendelkező szellemi csoportokhoz tartozók között, sőt ezen belül az egyes frakcióik között is pontosan kimutatható különbségek vannak mindegyik előbb jelzett dimenzióban. (A három dimenzió az alsóbb és felsőbb osztályok, illetve a felsőkön belül a gazdasági tőkével, illetve velük szemben kulturális tőkével rendelkezők közötti eltérésekből jön létre.)

A *La Distinction* döntően már csak az előbb jelzett előtanulmányok alapgondolatait foglalja egységbe, illetve integrálja ezek közé részletező anyagként a legkülönbözőbb szférákat elemző korábbi tanulmányok gondolatait.

Bourdieu akadémiai-tudományos szférára vonatkozó elemzései

A társadalomtudományok helyes módszertanának feltárása - vagyis az 1968-as „A szociológus mestersége”, az 1972-es „Vázlat a gyakorlat elméletéhez” és az 1980-as „A gyakorlati érzék” kötetek - mellett Bourdieu a tudományos tevékenység kereteit, szerveződési mechanizmusait is külön tanulmányokban vonta be vizsgálódásai közé. Ez az érdeklődése időben könnyen lokalizálható, míg a többi területek felé általában évek hosszú során jutott el, kisebb tanulmányok majd végül átfogó monográfia útján. Egész pontosan 1975-ben lehet nála találni az első tanulmányokat, amelyek a tudományos szféra belső szerveződési mechanizmusait veszik elemzés alá, majd ezután évekig nem lehet találni publikációi között egyetlenegy ilyen tárgyú munkát, míg végül 1984-ben egy vaskos kötetben, a „Homo academicus”-ban, egy rendszeres monográfiát publikált a tudományos élet belső struktúrájáról. (Mint egy későbbi interjúban elmondta, a kötet hosszabb ideje kész volt, de tudta, hogy nagy vihart fog kiváltani tudós kollégái között Franciaországban, így alaposan meggondolta megjelentetését).

Az első előtanulmány, tehát az 1984-es nagy műhöz 1975-től „Les catégories de l’entendement professoral” (**A professzori ítélet kategóriái**) még Bourdieu felsőoktatási elemzéseit viszi tovább, elemezve az egyetemi oktatásban az egyetemi oktatók diákok teljesítményére vonatkozó értékelési kategóriáit. (Csak jelzésképpen kell itt említeni, mivel most ez csak mellékszál, hogy itt is a közös társadalmi rétegekből származás torzító - vagyis felértékelő - hatásait mutatja ki az egyetemi oktatók és a diákság egyes csoportjai között, illetve ezzel szemben, az eltérő társadalmi rétegben szocializáltság esetén leértékelő tendenciát mutatnak az egyetemi oktatók a diákok ilyen csoportjaival kapcsolatban.) E tanulmány mellett Bourdieu két verzióban is publikálja ebben az évben „a tudományos mező” belső struktúrájának elemzését. „La spécificité du champ scientifique et les conditions sociales du progrès de la raison” (**A tudományos mező sajátossága és az értelem fejlődésének feltételei**) címmel egy kanadai folyóiratban, majd saját folyóiratában „Le champ scientifique” (**A tudományos mező**) címmel jelentett meg ugyanazon évben egy másik tanulmányt.

Bourdieu elemzéseinek fókuszában a tudomány, mint hatalmi küzdelmek egy speciális mezője jelenik meg, ahol a résztvevők a mezőn belüli speciális kulturális tőke mind nagyobb mennyiségéért szállnak be a küzdelembe, és az elért tőkeállomány birtokában uralmi viszonyukat igyekeznek stabilizálni a tudományos „kistökésekkel” szemben. Mivel Bourdieu személyes tapasztalati is bőségesek a francia akadémiai-tudományos szférán belüli küzdelmeket illetően, ezért az egyes kulturális mezők belső szerveződésében és a szimbolikus tőke működésének

mechanizmusait sokszor e tapasztalatai alapján általánosítja ki a többi kulturális mezőre éppúgy, mint ahogy a speciális francia hierarchizált-centralizált struktúrák torzításainak eredményeit is mint „a” modern tudományos élet fő jellemzőit fogja fel.

Hadd emlékeztessenek itt az amerikai Robert Merton és követői (Hagstrom, Glaser etc.) elemzésére, akik szintén kimutattak torzításokat a modern tudományos alrendszer szerveződésében, de ők fel tudták mutatni azokat a speciális feltételeket, amelyek esetén ezek a torzulások nagy fokúak, illetve ezek kiküszöbölése esetén a torzulások alacsony szintre szorításának lehetőségét. (Lásd különösen Hagstrom elemzéseit a tudományos közösségek „szétszóródásáról”, amely az univerzálisabb standardokat kényszeríti az egyes tudósra, míg ezzel szemben a centralizált szervezetben összefogott tudományos élet a torzulások magas fokát mutatták elemzéseik szerint.)

Az 1984-es „Homo academicus” c. kötet ezeket az elemzéseket árnyalja. A kötet empirikus alapját Bourdieu által 1969-ben vezetett felmérés adta, bár ennek kapcsán kritikussai megjegyezték, hogy Bourdieu-ra többször is jellemző, hogy sok éves empirikus anyagra támaszkodva bontja ki általános téziseit. Ennél fontosabb kritika Bourdieu empirikus megalapozottságával, hogy noha átfogó megállapításai egy részére megfelelő bázist adnak felmérései, de mivel átfogó megállapításait messze túlviszi az empirikus szociológiába bevett általános szinten, ezért ezek döntő része nem igazán tekinthető empirikusan igazoltnak.

Bourdieu további munkái a '80-as években

Erre az időszakra Bourdieu már sokszoros végiggondolásban és absztrahálásban kiépítette a - legalábbis eddig véglegesnek tűnő - általános társadalomelméleti kategóriarendszerét, és ennek birtokában a legkülönbözőbb társadalmi szférák belső struktúráit igyekezett kisebb-nagyobb tanulmányokban beemelni elemzéseik közé. Így például 1987-ben egy vaskos angol nyelvű tanulmányban a „jogi mezőt” elemezte (The Force of Law: Toward a Sociology of the Juridical Field), de ugyanígy a „sportmező”-re is találunk nála ebből az időből tanulmányt, amely a különböző sportágak szerveződését és társadalmi kapcsolataikat - a már ismert módon - a társadalmi rétegek elkülönültségének stabilizálása szempontjából elemzi. E tanulmányok mellett, az időközben széles nemzetközi reputációval rendelkező Bourdieu, a '70-es évek végéig kidolgozott témáit és elemzéseit ismétli meg ezekben az években, egyrészt francia nyelven publikálva ezeket, de egyre inkább angol nyelven is megjelennek párhuzamosan tanulmányai a világ nagy szociológiai folyóirataiban. Kötetekkel főként tanulmánygyűjtései révén jelenik meg ekkor, és az 1984-es „Homo Academicus” után csak 1989-ben lép elő újabb önálló monográfiával, a „La Noblesse d' état, Grand écoles et spirit de corps” (Állami nemesség, a „grand école”-ok és a korporációk szelleme) c. kötettel. A korábbi felsőoktatási kutatásai után ebben a műben a speciális francia „elitfőiskolák” (Grand école) szerepét vizsgálja meg, amelyek - jóval magasabb presztízzsel rendelkezve az egyszerű párizsi egyetemekenél - hagyományosan a francia állami felsőbürokrácia, a politika, az ipar és a többi szféra csúcsaira bekerülőket képezi ki. Ilyen zárt „testületi szellemet” egyetlen nyugat-európai társadalomban sem láthatunk, és az e főiskolákra bekerülés egyben a csúcskarrier biztos elérését jelenti, míg az egyetemi szféra többi részei ide nem tudnak biztosítani belépést diplomásaiknak. Ezt a zárt réteget nevezi Bourdieu „állami nemességnek”, és ez csak tovább árnyalja '60-as években már lefektetett tézisének - különösen az 1970-ben megjelent „La Reproduction” című könyvében az iskolai bizonyítványok és diplomák legitimáló funkciójánál a társadalmi hierarchia különböző pontjára kerülésnél leírtakat. A mai francia főnemességet a „grand école”-ok végzőseinek diplomája hozza létre - mondja Bourdieu.

VIII. fejezet

Bourdieu elméletének alapkategóriái

A „társadalmi mező” fogalma

Bourdieu elméletének alapkategóriái közül is a legalapvetőbb a „társadalmi mező” fogalma. Láttuk, hogy ez a fogalom 1966-ban a „Champ intellectuel et projet createur” (Értelmiségi mező és szerzői alkotás) című tanulmányában jelent meg először, amelyben az egyes művész alkotását az alkotónak, a művészeti ágon (mezőn) belüli pozícióból, illetve e mező hatalmi mezőhöz való viszonyából kívánja megérteni. A ‘60-as években aztán a mező-fogalom - Bourdieu akkori érdeklődésének megfelelően - az oktatási mező körül koncentrálódott, és minden más mező csak abból a szempontból jött számításba, hogy belső ismeret- és normaanyaguk (amely belső egyenlőtlenségeik fenntartásához valók) miképpen mennek át az oktatásba, hogy semleges ruhába öltöztetve fenntartsa ez a mező az osztálytársadalmi egyenlőtlenségeket (l. Robbins 1992:91). A ‘70-es évek elejétől Bourdieu elvesztette érdeklődését az oktatási rendszer iránt, és az oktatás visszasüllyedve a többi mező közé, az összes társadalmi mező egyenlőként lépett be elemzési keretébe.

Általános értelemszerűen először a „Genèse et structure du champ religieux” (**A vallási mező kialakulása és struktúrája**) című 1971-es tanulmányban kísérel meg a mezők keletkezésének és működésének jellemző vonásait összegezni. Nézzük meg először ennek legfontosabb passzusait, majd egy 1980-as tanulmányából, amely sok év után már általánosabban fejti ki erre vonatkozó nézeteit, fogunk kiemelni megvilágító idézeteket a társadalmi mezők Bourdieu-i elméletéből. (A jobb megértés kedvéért mindig Luhmann társadalmi alrendszer-fogalmával hasonlítom össze a Bourdieu-idézetek tartalmát.)

Nézzük először a vallási mezőt: „A vallás racionalizálásának megvan a maga normatív jellege....amely mindenekelőtt önálló papi testület kialakulását feltételezi....Ez a folyamat, amely kifejezetten a vallási javak termelését, újratermelését és terjesztését biztosító intézmények megszületéséhez, valamint ezeknek az intézményrendszereknek - a gazdasági körülményektől viszonylag független differenciáltabb és bonyolultabb struktúrájához, tehát egy viszonylag önálló vallási mező kialakulásához vezet, a vallási gyakorlatoknak és képzeteknek azzal a rendszereződő és moralizálódó folyamatával párhuzamos, amely az objektíve (kvázi) rendszerként működő mítoszt kifejezetten rendszerezett (kvázi) rendszerként működő vallási ideológiává változtatja.... A valódi egyistenhit.... fölöttébb ritka a primitív társadalmakban, és Paul Radin szerint, az erősen szervezett papi testület megjelenéséhez kapcsolódik.... A vallási mező kialakulása tehát az üdvjavak monopolizálásának következménye, amit a vallási szakértelem kizárólagos letéteményesének elismert papi testület hajt végre. E testület nélkül egyenes elképzelhetetlen a titkos (tehát ritka) vallási ismeretek tudatosan szervezett együttesének termelése és újratermelése. Ilyenformán a vallási mező kialakulása együtt jár azok innen való objektív kirekesztésével, akik éppen ezáltal válnak laikussá vagy a szó kettős értelmében vett profánná. A laikusok meg vannak fosztva a vallási tőkétől, mint felhalmozott szimbolikus tőkétől, de a tényt jogosként elfogadják, mert fel sem ismerik lényegét”(Bourdieu 1978: 174-178).

Ezek az idézetek azt a központi gondolatot variálják, hogy az egy **tevékenységet hivatás-szerűen ellátók sikeres monopolizálása e tevékenység felett hozza létre az egyes társadalmi mezőket**. Így általánosabban megfogalmazva Bourdieu mező-fogalma nagyon közel

esik a professzió-elméletek egy befolyásos csoportjához, amelyek szintén a privilégiumok és a nagyobb anyagi és társadalmi presztízs elérésére törekvéssel magyarázzák az egyes professziók létrejöttét. A luhmanni társadalmi alrendszer fogalomtól egyrészt eltéríti az, hogy - embercsoportok küzdelméhez és előnyökre törekvéshez kötve a mező fogalmát - fel sem veti, hogy egy-egy mező egy-egy társadalmi alapfunkció szükségszerű ellátása által is meghatározott, másrészt leszűkíti a mezőt a professzionálisan tevékenységűzőkre.

Nézzük meg most az említett 1980-as tanulmányból a társadalmi mezők általános tulajdonságaira írtakat Bourdieunál: „A mezők a szinkronikus megértés számára mint a pozíciók vagy a posztok strukturált tereiként jelennek meg, amelyeknek a tulajdonságai függenek az e tereken belül elfoglalt pozícióktól, és amelyeket elemezni lehet a mindenkor pozíció-betöltők jellemzőitől függetlenül. A **mezőknek általános törvényeik vannak:** az olyan különböző mezők mint a politikai mező, a filozófiai mező, vagy a vallási mező változatlan funkcionális törvényekkel rendelkeznek” (Bourdieu 1980: 113).

Ez az idézet jól mutatja, hogy a mező fogalmat Bourdieu éppoly átfogó jelleggel használja, mint Luhmann a rendszerfogalmat. Emlékszünk: interakcióktól, szervezeteken keresztül egészen az osztálytársadalomig és az egyes alrendszerekig, minden rendszert jelentett Luhmann számára. Fontos volt azonban, hogy miután mindenre kitérte a rendszer fogalmát, azután belülről egy tipológiával felbontotta **rendszer szintek**re a végtelen számú rendszerek sokaságát. Vannak-e a mezőknek eltérő szintjei Bourdieunál? - ez jelzett egy fontos kérdést.

Már itt jelezni kell, hogy nem található ilyen mező-tipológia és belső szintekre bontás nála, így a szélesre feszített mező-fogalom csúszkálónak válik a különböző elemzésekben.

Az idézet első mondatát érdemes címét megidézni, hogy össze tudjuk hasonlítani Bourdieu mező-fogalmát a professzionális alrendszerek - fogalmával „A mezők a szinkronikus megértés számára mint a pozíciók vagy a posztok strukturált tereiként jelennek meg, amelyeknek a tulajdonságai függenek az e tereken belül elfoglalt pozícióktól, és amelyeket elemezni lehet a mindenkor pozíció-betöltők jellemzőitől függetlenül”. Emlékezzünk arra „A professzionális intézményrendszerek elmélete” c. kötet elemzéseiből arra, hogy Hagstrom nyomán a tudományos alrendszer bináris kód szerinti működését akkor láttuk biztosíthatónak, ha nem hierarchiák, szervezetben összezárt tudósok, hanem szétszóródottság jellemzi egy-egy országban az egyes tudományág működését. Ekkor és az egyetemi piac, illetve a tudományos piac melletti finanszírozás, és nem a centralizált állami finanszírozás esetén láttuk biztosíthatónak az igaz/hamis duálon való orientálódást és a valódi tudományos teljesítményben nyugvó reputációs struktúrák felépülését és e duál tudományt szervező szerepét. E korábbi elemzésük szerint ez teszi egyáltalán professzionális intézményrendszerre a valóságfeltáró tevékenységet - túl az előnyökre törekvés szintén mindig jellemző harcain a résztvevők csoportjai között. Bourdieunál ezzel szemben minden mezőn belüli „pozíció-eloszlás” (vagyis a „szétszóródott” és a hierarchizált-zárt szervezetű is) csak a „mező” más belső állapotát jelenti. Annyit tesz ehhez csak hozzá - egy más anyagában - hogy ha a mezőn belül egy teljes hierarchia merevedik le, amelyben már nincs harc a mező speciális előnyéért, akkor az megszűnik ‘mezőnek’ lenni és „apparátus” lesz belőle: „A mezőkben a cselekvők és az intézmények folytonos harcot vívnak, annak a játéktérnek a konstitutív szabálya szerint, változó erővel és ezért a siker változó valószínűségével azért, hogy elsajátítsák a játék tétjeként forgó specifikus termékeket. Azok, akik egy adott mezőben uralkodnak, a maguk előnyére fordíthatják a mező működését, de mindig meg kell küzdeniük az alávetettek („politikai” vagy más természetű) ellenállásával....Mármint bizonyos megvizsgálandó történelmi körülmények között a mező apparátusként kezdhet működni. Amikor az uralmon lévőeknek sikerül megtörniük és megsemmisíteniük az alávetettek ellenállását és reakcióit, amikor minden

mozgás kizárólag felülről lefelé halad, az uralom hatására a mezőt alkotó harc és dialektika megszűnik” (Bourdieu: 1990:59 p. a „Replika” folyóiratban). Az előnyökért folytatott, résztvevők és csoportjaik közötti harc tehát az, amit Bourdieu a „mező” normális állapotának tekint, és csak a teljes uralom beállta jelzi a határesetet - és a „mező” megszűnését, „apparátussá” válását. Ezzel szemben a professzionális intézményrendszerek elméletének tematizálása szerint **ilyen intézményrendszer annak a függvényében „bukkan elő” a partikuláris harcok mögül egyáltalán, ha a résztvevők egyenlőségének - vagyis szétszóródottságuk - egy foka ezt lehetővé teszi.** És ez az új minőség az univerzális bináris kódban orientálódás lesz, illetve a teljesítmények értékelése függetlenné válik a pozíciók betöltőjétől. (Emlékezzünk, hogy a Merton által feltárt torzulást itt a „Máté-effektus” jelenti még a szétszóródottság mellett is!) Vagyis míg Bourdieu mező-fogalma az előnyökre törekvő résztvevők és csoportjaik közötti partikuláris harcokra helyezi a hangsúlyt, a „professzionális intézményrendszerek elmélete” az e mögül előbukkanó univerzális igaz/hamis, jogos/jogtalan etc. duálokban orientálódó teljesítményekre. Számunkra így az, ami Bourdieu elemzése számára a főszabály, mint több-kevesebb fokban szükségszerű torzulás jön számításba, és e szemszög miatt fontosak voltak azok a pozíció-elosztások, amelyek e torzulások **fokozták**, elhívatva a másik irányban azoktól, amelyek e torzulásokat **egy szint alatt tartották**.

Nézzünk meg egy következő idézetet a társadalmi mezőről: „Egy mező, legyen az pl. a tudományos mező, meghatározódik többek között a specifikus téték és érdekek mentén, amelyek visszavezethetetlenek más mezők tétjeire és érdekére (az ember nem tudna ösztönözni egy filozófust egy geográfus tétjeivel), és amelyek nem érthetőek meg egy olyan valaki által, aki nincs felkészítve az adott mezőben való részvételre. Ugyanis minden érdekkategória magában hordozza más érdekek irányában a közömbösséget, ill. más mezőbe való beruházás iránti közömbösséget, vagyis ezek az érdekek úgy tűnnek fel egy másik mezőben résztvevő számára, mint abszurdak, értelmetlenek és érdektelenek. Hogy egy mező működni tudjon, ahhoz az szükséges, hogy e mező már rendelkezzen kialakult tétékkel, és az emberek készek legyenek játszani a játékot, dotálva azt a habitust, amely implikálja a játék és a téték immanens törvényeinek ismeretét és elismerését” (Bourdieu 1980: 113).

Itt jól láthatók az eltérő szintű mezők különartozásának hiányaiból eredő problémák. Mező pl. a tudományos mező, és ennek más mezőtől elhatárolására Bourdieu olyan példát hoz, amelyben két szűkebb tudományág adja két eltérő mező példázatát. Így elvesz az a közösség a példában szereplő filozófusok és geológusok között, hogy mindkettő, ha más konkrétsággal is, de a tudós életvitele, gondolkodásmódja, speciális szakmai erkölcsi szabályai, originális új ismeretek feltalálására törekvése jellemzi mindkettőjüket. (És még lehet tovább sorolni a közös jellemzőket). Ezt a közösséget máskülönben jól mutatja az idézet másik fele, amelyből értelmezéssel kivehető hogy pl. egy filozófiába már évtizedeket beruházó és reputációval jutalmazott éppoly kevésbé vágyik (és tud) átmenni mondjuk a jogi szférába specialistának, mint a geofizikus. Ugyanígy az utolsó mondat - a habitusra utalva - mutatja, hogy Bourdieuval szemben inkább a tudomány egészére alkalmazható a mező-differenciálás és a határ-megvonás, mintsem a konkrét példájára. (Vagyis a filozófusok és a geológusok eltérő „mezőire”.)

Egy további idézet új oldalról mutatja be Bourdieu mező-fogalmát: „A mező struktúrája az olyan ágensek és intézmények közötti erőviszonyok egy állapotát jelenti, akik el vannak kötelezve abban a küzdelemben, vagy ha az ember más kifejezést preferál, a specifikus tőke elosztásában, amely felhalmozódva a megelőző harcok eredményeként, orientálja a későbbi stratégiákat. Ez a struktúra... maga is mindig benne van a játékban: a harcoknak, amelyeknek a mező adja a terepet, mindig egy fontos tétjét jelenti a legitim erőszak monopóliuma (vagyis egy specifikus autoritása) és ez karakterisztikus a mindenkor elemzett mező számára, vagyis

tételszerűen fogalmazva: a specifikus tőke elosztási struktúrájának konzerválása vagy felborítása (...) Azok, akik az erőviszonyok egy meghatározott állapotában monopolizálják - többé-kevésbé teljesen - a specifikus tőkét, az adott mező specifikus karakterisztikája autoritásának vagy hatalmának alapzatát, hajlamosak a konzerválás stratégiáira, amelyek a kulturális javak termelésének mezőiben az ortodoxia védelme felé tendálnak, míg ezzel szemben a tőkével kevésbé ellátottak, akik gyakran az újonnan érkezettek, tehát a legtöbb időszakban a legfiatalabbak, hajlamosak a felforgatás stratégiáira, amelyek a heréziát, az eretnekséget jelentik. Ez az eretnekség, ez a heterodoxia, mint kritikai realitás, amely gyakran a doxa válságával kapcsolódik össze, és amely a csend dominánsait, vagyis a magától értetődőség hallgatásában érdekelteket, megszólalásra kényszeríti, és az ortodoxia védelmének vitáit kényszeríti rájuk... törekedve a doxa hallgatag csatlakozása ekvivalensének létesítésére” (Bourdieu 1980: 114).

A „specifikus tőke” fogalmával ebben az idézetben új fogalom jött be, amivel később részletesen foglalkozunk. Itt inkább arra kell tenni a hangsúlyt, hogy Bourdieu itt ismét mint az egyes mezőkön belüli **speciális előnyökért folyó** harcot tematizálja a mező működését. és nem pl. az osztálytársadalom számára valamilyen szükséges nélkülözhetetlen alapfunkció ellátása szempontjából. Luhmanntól - és Parsonstól - az elemző azt a vezérfonalat veszi, hogy bizonyos elementáris evolucionárius univerzálíák nélkül nem tud fennmaradni egy társadalom, magasabb szinten, komplexebb társadalom pedig csak egy sor ilyen funkcionális alaptevékenység többé-kevésbé integrált ellátása esetén tud zavar nélkül működni. Bourdieu egész szemléletmódjából ez a szemszög hiányzik, és előnyökre törekvő érdekcsoportok harcaikért jelenik meg minden mező.

Ilyen harcok természetesen léteznek, még ha túlmenve Bourdieu e mellett számbavesszük az átfogó funkcionális kényszerek hatásait is az egyes mezőkön belül. És ebből a szempontból jó felismerésnek kell tekinteni az „ortodoxok” és az „eretnekek” általános jellegű szembenállásának elemzését. A luhmanni vonalon előre haladó professzionális intézményrendszerek elmélete szemszögéből ezt egy speciális torzulásként lehet felfogni, de éppoly szükségszerűnek, mint pl. a mertoni tudományszociológia képviselői által feltárt többi torzulást a tudomány alrendszerében. Itt persze Bourdieu az összes mezőre kitérítve ezt a torzulást, így ez jóval általánosabb érvényű tézis, mint a mertoni tudományszociológiai iskola tudomány működésére korlátozott megállapításai. Érdekes lenne megnézni így empirikus helytállóságát a jog, a politikai etc. „mezőkben” is. Hadd jelezzem, hogy az empirikus alapozottságra törekvő Bourdieu ezeknél az általános érvényű megállapításoknál a legkevésbé sem alapoz megfelelő empiriára. Persze az elméleti szociológiai szintjén mint **ösztönző hipotézisek**, így is nagy szerepet játszhatnak az ilyen megállapítások. Mindenesetre az olyan eltorzult struktúrával bíró „mezőben” mint a magyar társadalom tudományoké, teljes mértékben helytálló megállapítás az „ortodoxiára” vagy ezzel szemben az „eretnekségre” törekvők küzdelmeire.

Végül zárjuk a mező-fogalom elemzését egy hosszabb Bourdieu-idézetrel, amely az előbbieken már érintetteken túl új oldalakat villant fel e gondolkörből: „Egy mező további és kevésbé látható jellemzői a következők: az összes ember, aki egy mezőben el van kötelezve, az alapvető érdekeknek egy meghatározott mennyiségével rendelkezik. Tudniillik mindenki, aki össze van kötve a mező létével, az az objektív cinkosság egy fokával rendelkezik, és ez minden antagonisztikus ellentét ellenére közös alapot jelent számunkra. Az ember hajlamos elfelejteni, hogy a küzdelem már előfeltételezi az antagonisztikusan szembenállók számára azt, ami megéri a küzdelmet, és ez vissza van szorítva a magától értetődőség világába, a doxa világába. Vagyis mindenki, aki alkotja a mezőt és tevékenykedik benne, a játék és a tétek mind feltételezik, hogy az ember akceptálja ezeket hallgatólagosan... a játszás ténye által,

azáltal, hogy beléptek a játékba. Azok, akik részt vesznek a küzdelemben, hozzájárulnak a játék újratermeléséhez, ill. - a mezők különbsége szerint többé-kevésbé teljes mértékben - a tétek értékében való hit kialakításában. Az új belépőnek meg kell fizetni a jogot a belépéshez, amely a játék értékének elismerésében (a szelekció és a kooptáció jórészt összhangban áll a játékhoz és az ehhez szükséges beruházáshoz mutatott figyelem fokával) és a játék működése elveinek gyakorlati megismerésében áll.

Az újonnan belépők ugyan a szubverzió (felforgatás) stratégiáihoz vonzódnak, de a kizárás terhe mellett ezeket csak meghatározott keretek mellett követhetik. És valójában a részleges forradalmak, amelyek a mezőkben folyamatosan ismétlődnek, nem teszik kérdésessé a játék alapját magát, ill. az alapvető axiómáit, és azt a végső hit-talapzatot, amelyen nyugszik az egész játék. Sőt mi több, a kulturális javak termelésének mezőiben (a vallási szférában, az irodalomban, művészetben) az eretnek felforgatás a gyökerekhez visszatérést reklamálja, az eredethez, az játék igazságához, és fellép a degradáció ellen, amely a mezőt érte a kezdetek óta. (A faktorok egyikét, amely a legkülönbözőbb játékot védi a totális forradalom, a teljes szétrombolás ellen, amely az uralkodók és az uralom szétrombolása mellett magát a játékot is megsemmisítené, pontosan a beruházások (időben, erőfeszítésekben etc.) jelentik, amelyek előfeltételezik a már lezajlott belépést a játékba, és mint e folyamat rítusainak vizsgái hozzájárulnak a játék egyszerű és tiszta szétzúzásának elgondolhatatlanságához. Ezért van az, hogy a kultúra egész szektorai vannak megmentve azon ár által, amely előfeltételezi a szükséges ismeret megszerzését a játék-formák szétzúzásához is. A játék elveinek gyakorlati megismerésén keresztül, amely megkövetelt minden újonnan belépőtől hallgatólagosan, a játék teljes története és az összes elmúlt játék jelenvalóvá válik a játék minden mai aktusában” (Bourdieu 1980: 116).

A habitus fogalmáról

Bourdieu szellemi fejlődésének elemzésénél már jeleztem, hogy a ‘60-as évek második felétől nagy szerepet kapott a legkülönbözőbb elemzéseiben a „habitus” fogalma. Ezt a fogalmat Erwin Panowsky-tól vette át, és ebben az eredeti kontextusban a habitus fogalma azt jelezte, hogy egy korszak gondolkodási stílusa meghatározza olyan távolabbi tevékenység főbb alapjait is mint pl. az építészet. Átfogóbb társadalomelméleti keretben végiggondolva azonban Bourdieu számára, kiáltalánosítva, mint a létező társadalmi struktúrák és az e között cselekvő egyének **közvetítő kategóriája** vált fontossá a habitus fogalma (Bourdieu 1970:125-158). Ezzel az elméleti újítással Bourdieu a társadalomtudományokban kibékíthetetlen ellentétnek tűnő **objektivizmus** és **szubjektivizmus** álláspontjaiban igyekszik egy közép-pozíciót elfoglalni. Az **objektivistá felfogás** az emberek gondolkodását, cselekvéseit és a szellemi szférák teljesítményeit általában is, az adott korok természeti és társadalmi környezete által meghatározottnak tekinti - és ezer jel mutat arra, hogy a „lét tényleg meghatározza a tudatot” sok szempontból. Ezen álláspont tarthatatlanságára teszi hangsúlyt az egyén autonóm cselekvésének és gondolkodásának autonómiáját **elfogadó szubjektivistá kiindulópont**, és ezen jel mutat arra, hogy valóban végletesen eltúlzott a létfeltételek merev determinista felfogása az egyéni cselekvések felett. A marxizmuson belül ez utóbbi álláspont részleges elfogadása vezetett ahhoz a formulához, hogy a lét csak „végső fokon határozza meg a tudatot”, így az „alap” is csak ennyiben határozza meg a „felépítményt”, és akkor létezik egy „viszonylagos önállóság”.

Bourdieu a habitus fogalmában gondolta megtalálni azokat a közvetítő mechanizmusokat, amelyek ugyan egyrészt tényleg egy adott korszak létfeltételei által formálódnak, de amelyek másrészt csak a **gondolkodás és a cselekvés alapjellezőit határozzák meg**. Így egyrészt a

létfeltételek változásai nem hatnak ki közvetlenül a cselekvésre és gondolkodásra, hisz azt a **stabilizálódott habitus** irányítja. és másrészt az egyes egyének között óriási eltérések lehetnek ugyanazon „habitus” keretén belül is.

Nézzünk meg néhány, habitust körülíró, plasztikus idézetet Bourdieu munkáiból: „A habitust azok a kondicionálások termelik ki, amelyek a létfeltételek egy meghatározott csoportjához tartoznak, azok a strukturáló struktúrák, amelyek úgy funkcionálnak mint a létrejövő (későbbi) struktúrák meghatározói, vagyis mint a gyakorlat és a reprezentációk alapvető nemzői és szervezői, amelyek adaptálódva lehetnek hozzájuk, de anélkül, hogy a célok tudatos szándékát, ill. az ezek eléréséhez szükséges kifejezett tudást feltételeznénk, és amelyek objektív módon úgy szabályoznak, hogy nem feltételezik e szabályoknak való tudatos engedelmességet, és amelyek végső soron anélkül valósítanak meg egy kollektív összehangolódást, hogy bármiféle karmester szervező cselekményeinek termékei lennének...” (Bourdieu: *Le sens pratique* 1980. pp. 88-89). Ez az idézet jól mutatja a habitus **közvetítő** jellegét a struktúrák és az egyéni cselekvések meghatározása között, amit bevezetőben már hangsúlyoztam.

Mielőtt azonban tovább mennék Bourdieu idézeteiben, hadd villantsak itt fel röviden **egy eltérő elméleti megközelítést** az egyes egyén magatartásirányítási mechanizmusairól, és ezután ennek fényében nézzük meg a habitus-irányítottság tematizálásnak előnyeit - hátrányait. Ennél a megközelítésnél említeni kell **Arnold Gehlen** antropológiai elméletét és **Heller Ágnes**t, aki a '70-es években foglalkozott ezzel a problémakörrel (lásd Gehlen 1978; Heller 1970; 1978) és írásaiból a következő kép bukkan elő. A társadalmi fejlettség alacsonyabb szintjein lévő közösségekben az egyes emberek cselekvéseit döntő mértékben szituációkra szabott szokásnormák irányítják, amelyek a változatlanságra berendezkedett közösségekben jórészt tudattalanodott rutinként működnek, és a felnövekvő következő generáció is pusztán utánzással sajátítja el ezeket. Csak a sűrűbb normasértés az, ami egyáltalán tudatossá teszi, hogy itt kötelező normák (magatartásminták) követéséről van szó. A társadalmi fejlődés magasabb szintjein, amikor az egyes egyének már nagyobb és belülről tagoltabb közösségekben élnek, illetve a tagoltabb csoportokban egyszerre több pozíciót is betöltenek (pl. családapa, állampolgár, mérnök, egy város lakója, autóvezető etc. etc. egyszerre) akkor a sok-sok különböző szituációban már nem csak az egykori szokásnormák irányítják, hanem a rugalmas reagálás döntően csak az absztraktabb normák, értékek, elvek szintjén kaphat meghatározottságot, de ezek keretei között az embernek magának kell - önálló gondolkodással és magatartásminta-választással - cselekedni. Ekkor a magatartásirányítás tehát a hézagmentes **szokásnorma-irányítottságról áttolódik az absztraktabb norma és érték-irányítottság** felé, noha a szituációk egy részében így is csak számtalan szokásnorma tehermentesítő rutinja mellett lehet elviselhető az egész egyénre zuhanó „döntési teher”.

Az **ösztönirányítottság** tompaságából tehát az eleinte hasonló tompaságú **szokásnorma irányítottság** az emberek magatartás irányításának jellemzője, majd a társadalmi evolúcióval a modern közösségekben ez részben háttérbe szorul, illetve az ember rutinjai, szokásnormái egyre inkább felülvizsgálhatóvá válnak az absztraktabb normák, értékek, elvek egymásra vonatkoztatásával és az erre fordított gondolati munkával. Vagyis belép, az előbbieket részben háttérbe tolva, az értékirányítottság. Aztán persze az így „végiggondolt” döntések után a kiválasztott magatartási minták egy rövid idő után ismét menthetetlenül rutinná válnak az egyes ember cselekedeteiben és gondolkodásában, amíg nem vetődik fel valamiért a felülvizsgálatuk. (Ez a felülvizsgálat persze mindig csak részleges lehet, és millió szituációban az ember kénytelen mindig, rutinszerűen dönteni!) A modern társadalom különböző rétegeiben eltérő lehetőség nyílik az értékirányítottság súlyának növelésére a pusztán rutinnak általi irányítottságával szemben, vagyis az **egyre „reflexívebb” gondolkodás és cselekvés felé előrelépésre**, a pusztán gondolati sémák, sztereotípiák, és szokásnormák rutinjai helyett. Az

egyre terjedő szellemi foglalkozások nyilván inkább módot adnak erre, mint amikor a társadalom tagjainak döntő része fizikai és mezőgazdasági munkák rutinja mellett éli le életét.

Nos tehát arra kell figyelni, hogy e képhez mit tudunk hozzátenni Bourdieu habitus-irányítottságának elemzéseivel.

Menjünk tovább Bourdieu habitus-elemzéseinek idézeteiben: „A habitus léte csak azokat a gondolatokat, észleléseket és cselekvéseket teszi lehetővé, amelyek a partikuláris lét feltételek korlátai közé esnek. Rajta keresztül a struktúra, amelynek ő maga is terméke, kormányozni tudja a gyakorlatot, nem pusztán a mechanikus determináció útján, de azon kényszerek és korlátok útján is, amelyek eredetileg belőle eredtek....Mivel a habitus egy végtelen kapacitást jelent arra, hogy termékei - gondolatok, érvelések, kifejezések, cselekvések - kontrollált szabadságát létrehozza, amelynek mindig megvannak a társadalmilag és történetileg meghatározott korlátai, a kondicionált és kondicionális szabadság, amelyet a habitus biztosít éppoly távol van egy improvizált újdonság kreálásától mint az eredeti feltételek mechanikusan egyszerű reprodukciójától. [Sens pratique 1980. pp. 88-89]

Ez az idézet azt mutatja, hogy Bourdieu az értékirányítottságra támaszkodó „kiszakadás” lehetőségét a partikularitásból nem veszi figyelembe, és túlzottan a partikuláris létfeltételek meghatározó súlyát emeli ki a „habitus” irányítottságban.

„Szemben a tudós értékelésével, aki korrigálja magát minden egyes tapasztalat után, a kalkulus szigorú szabályainak megfelelően, a habitus anticipációi, gyakorlati hipotézis-félék, amelyek a múlt tapasztalatain alapulnak, és amelyek átlagon felüli súlyt adva viszik át a régi ítéletet az új a tapasztalatokra. Ezek valójában a létfeltételek meghatározott osztályának jellemző struktúrái, amelyek a gazdasági és társadalmi szükségszerűségeken keresztül ránehézkednek a háztartás relatív autonómiájú univerzumára és a családi viszonyokra, vagy jobban mondva ezeknek a szükségszerűségeknél a családon belüli kifejeződéseinek keresztül (pl. a nemek közötti munkamegosztás, a tárgyak világa, fogyasztási módok, szülők közötti viszonyok stb.) termelik ezek a habitus struktúráit, amelyek a maguk elrendezettsége szerint az összes későbbi tapasztalat észlelésének és értékelésének az elveit alkotják.

A történelem termékeként a habitus termeli az egyéni és társadalmi gyakorlatokat, tehát magát a történelmet, a történelem által létrehozott sémák szerint konform módon. A habitus biztosítja a múlt tapasztalatainak aktív jelenlétét, amelyek - lerakódva az összes szervben az észlelés, a felfogás és a cselekvés formáiként - biztosabban mint az összes formális szabály és az összes explicit norma tendálnak a gyakorlatok konformitásának garantálására és az időbeli állandóságuk fenntartására (Sens pratique 1980. pp. 90-91., ill. 102.)

Azt hiszem, hogy itt Bourdieu habitus-felfogásából jól kijön az, hogy - szemben a tudós „reflexív” beállítódásával, amely minden tapasztalat után tudatosan visszatekint előfeltevéseire és szükség esetén rögtön korrigálja azt - a habitus-irányítottság a **tudattalan-nem reflexív** meghatározottságra teszi a hangsúlyt. Nem található máshol sem nála olyan elemzés, amely evolucionáriusan nézné át, hogy a habituson **belül** esetleg különböző komponensek inkább reflexívebb, míg más komponensek esetén kevésbé reflexív irányítást fejtenének ki, és hogy a modern emberre vajon inkább jellemző a reflexívebb magatartásirányítás, mint a tradicionális társadalmak emberére. Ebből a szempontból tehát elméleti hiányt lehet megállapítani Bourdieu habitus-elemzésében.

Másrészt azonban úgy tűnik, hogy ha nem is mint egy jól tagolt elmélet az egyének magatartásirányítási mechanizmusaihoz, de mint új összefüggéseket felvillantó elméletet fontosnak kell tartani. Nézzük meg ennek érzékeltetésére a „népi habitus és a férfiasság” összefüggéseire vonatkozó elemzéseit: „El kellene gondolkodni azon, hogy a fizikai erőszak mint a férfiasság

alapvető dimenziójának felértékelődése az alsóbb néprétegek között, és mindannak ami ezt létrehozza és fenntartja hasonló módon való magasra értékelése, legyen szó a táplálékról és az anyagában és ízében egyaránt „erős” italokról, vagy a munkáról és az erőkifejtésről, vajon nem áll-e egy racionális viszonyban azzal a ténnyel, hogy a paraszti osztály és a munkásosztály egyaránt oly mértékben függ a munkaerő nagyságától, amely a kulturális reprodukció és a munkaerő törvényeit - sokkal inkább mint bármely más osztály esetében - az izomerőre csökkentik? Nem szabad elfelejteni, hogy egy olyan osztály, mint a munkásosztály nem rendelkezik egyébvel mint munkaerejével, és semmi mást nem tud szembeszegezni más osztályokkal - azon túl, hogy megvonja ezen erő rendelkezésre bocsátását - csak küzdő erejét, amely az erőből és tagjainak fizikai bátorságától függ, a számszerű mennyiségükön túl. Vagyis az utóbbit tekintve tudatuktól és egymással való szolidaritásuktól, vagy ha az ember másképp akarja kifejezni magát: a szolidaritásuk tudatától” (Bourdieu 1979: 447-448).

Bourdieu állításának lényege tehát, hogy az alacsonyabb társadalmi fejlettségi szinten és ahol sikeres tevékenységben **minél nagyobb fizikai erő** kell, ez az alaptényező kihat a legkülönbözőbb dolgok megítélésére. Az italok, a táplálékok megítélésénél, a magasra értékelt viselkedésnél, amelyekben valahol mindig ott van a fizikai erő szerepe. És ez az egész lecsapódik a **férfiasság** egy mintájában, amely minden szegletében a fizikai erő valamilyen megnyilvánulására épül.

Egy következő idézetben Bourdieu azt emeli ki, hogy a modern társadalomban, miután bizonyos társadalmi rétegeken belül többé már nem a fizikai erőn nyugszik a magas szintű teljesítmény, így ez olyan habitust és pl. férfiasság-képet hoz létre, amely tagolja az előbbit, és egy konkurencia létezik a különböző habitusok érvényességének felmutatásában.

Nézzük ezt meg: „Ez azt is jelenti, hogy nem lenne helyes, ha nem vennénk figyelembe a moralizációnak (vagy de-moralizációnak) azt a politikai hatását, amely az új morális-terapeutikus eszközök (női magazinok, kéthetenként megjelenő folyóiratok, rádióközvetítések etc.) útján fejeződik ki. Mint a paraszti lét határesetei mutatják, a test legitim használatának és a domináns életstílus sértetté a reprodukciója sajátlagos feltételeit (a teljes önkijáratásból eredő nőtlenséggel például) és mint osztályként való létében is, amely képes lenne saját identitása elveit megfogalmazni. És ez az identitás egy alávetett osztály számára az utolsó menedékhelyek egyike kétségkívül, a kapacitás arra, hogy önmaga hozza létre az ember és a szociális világ sajátlagos kifejeződését, és az ettől való megfosztás fenyegeti a munkásosztály tagjai hűségét a férfiasság értékeihez, amely tehát az osztályként való önálló létezés egyik legfontosabb formáját jelenti. És egy osztály identitásának és egységének legalapvetőbb elvei - amelyek a tudattalan szférájában találhatóak - bizonyulhatnak érintve abban, ha a testben való viszonyban ezen a döntő pontján az alávetett osztály addig jut el, hogy nem tudja magát definiálni, már csak az uralkodó osztályhoz való viszonyban, vagyis a testhasználat domináns definícióját tőlük veszik át” (Bourdieu 1979: 447-448).

Egy kissé ez az idézet azt idézi fel, amit a legitim nyelvhasználatért folyó harcnál emeltem ki a korábbi fejezetben a sok nyelvhasználat (vagy több nyelv) között, amelyben a sikertelen nyelvek, nyelvhasználatok leértékelődnek, sőt szankcionálást von maga után használatuk. Ugyanígy itt is általánosítani lehet a különböző habitusoknak egy társadalomban elismert legitimitását. Pl. „mucsainak” és durvának minősülhet olyan habitusból eredő viselkedés és ízlés, ami a fizikai erő fontosságát előfeltételező létfeltételeknél a legmagasabbra értékelt lehet, míg egy ezt nélkülöző létfeltételek között tevékenykedő rétegben szocializált férfi pl. „nőiesnek”, „finomkodónak” fog minősülni az említett másik környezetben.

Ezekből az elemzésekből azt lehet kivenni, hogy Bourdieu a habitus-fogalmával - túl a szokásnormák, értékek és elvek komponenseinek konkrét együttműködésén egy-egy magatartásirányítási mechanizmusban - olyan átfogó összefüggéseket tudott megragadni, amelyek bizonyos dimenzióban újat tudnak hozzátenni az egyének társadalmi meghatározottságainak elemzésében.

Befejezésül nézzünk meg még két további idézetet Bourdieu habitus-elemzései közül.

(Az első tapasztalatok súlya) „A primitív tapasztalatok különös súlya valójában abból a tényből ered, hogy a habitus tendál saját állandóságának biztosítására és a változásokkal szembeni védelmére az olyan szelekció által, amely az új információk irányában működik oly módon, hogy visszautasítja azokat az információkat, amelyek az addig felhalmozott információk megkérdőjelezésére képesek lennének, ill. különösen, ha előnytelen színbe hoznák az összes eddigi információt. Az ember itt a homogámira gondol, mint az összes választás paradigmájára, amely által a habitus tendál a saját tapasztalatok favorizálására és ezek megerősítésére. (Empirikus tényként igazolt, hogy az ember szívesebben beszél politikáról azzal, aki ugyanolyan politikai véleményt vall.) A rendszeres választásokon keresztül, amelyek olyan események, helyek és személyek között működnek, amelyek alkalmasak a sűrű előfordulásra, a habitus tendál arra, hogy védelmébe vegye ezeket a válságok és a kérdésessé tétellel szemben, biztosítva magának egy miliőt, amelyekhez adaptálódva van. Vagyis a szituációk egy relatív konstans univerzumát, amely alkalmas megerősíteni a habituson belüli diszpozíciókat oly módon, hogy a legelőnyösebb piacot ajánl saját termékének. És ezen kívül a habitus - az összes választás nem választott elve - legparadoxonabb tulajdonsága az, amely az olyanféle paradoxon-feloldásban rejlik, amely a szükséges információt az információ elkerülésével hozza létre. A habitus észlelő és értékelő sematizmusai, amelyek az összes elkerülési stratégiák elveit jelentik, nagyrészt a nem tudatos és nem akart kitérések-elkerülések termékei, legyenek azok automatikusan a létfeltételek következményei (mint pl. a területi szegregáció hatásai), legyenek azok egy stratégiai szándék eredményei (mint pl. az olyan emberé, aki törekszik elkerülni a rossz társaságot vagy a rossz olvasmányokat), de amelyeknek a felelőssége a felnőttekre tartozik, akik maguk is ugyanazon feltételek között formálódtak” (Le sens pratique 1980:90).

Az egyes egyén habitusa és átfogó osztályának habitusa közötti összefüggéseket így látja Bourdieu: „Ha ki is van zárva, hogy ugyanannak az osztálynak minden tagja (vagy legalább ezek közül kettő) ugyanazokkal a tapasztalatokkal és ezeknek ugyanazzal az elrendezésével rendelkezzen, az bizonyos, hogy ugyanannak az osztálynak a tagjai nagyobb eséllyel rendelkeznek arra, mint más osztályok bármely tagja, hogy ugyanazokkal a szituációkkal konfrontálódjanak... Az egyéni diszpozíciók minden rendszere egy strukturális variánsa egy másiknak, ahol kifejeződik a pozíció egyedisége az osztály, a röppálya keretén belül. A „személyi” stílus, vagyis a különös ismertetőjegy, amelyet hordoznak, ugyanannak a habitusnak a termékei, soha nem más, csak egy változata annak a stílusnak, amely a kornak vagy egy osztálynak a sajátja...Az egyéni habitusok közötti különbségek elve a társadalmi röppályák egyediségében rejlik, amelynek megfelel az időbelileg elrendezett determinánsok régiója, és amelyben az egyik röppálya redukálhatatlan a másikra. A habitus, amely minden pillanatban strukturálja a létrehozott struktúrák arányában az új tapasztalatokat az előző tapasztalatokon keresztül, amelyek érintik ezeket a struktúrákat a szelekció hatalma által definiált korlátok között, egy sajátos integrációt valósít meg, amelyet ugyanazon osztály a tagjainak első tapasztalatai és későbbi közös tapasztalataik határoznak meg” (Le sens pratique 1980:100-102).

Szimbolikus tőke, kulturális tőke és társadalmi tőke

Bourdieu alapkategóriái közül a legnagyobb sikert a gazdasági tőke fogalmából kialakított speciális tőkék kategóriái érték el a szociológiában és általában a társadalomtudományokban is. Az oka teljesen érthető: a XIX. századi viszonyokból kialakított marxi gazdasági tőke-fogalom a XX. század végi komplex és mélyen differenciált társadalmakban csak ökonomista megkurtítás árán tudta magyarázni a társadalom egészét. Így Bourdieu elemzései a gazdasági tőkén túli, további tőke fajtákról, a marxizmuson nevelkedett és ahhoz közelálló szociológusok és társadalomkutatók számára a rég várt megoldás ígérétét jelentették.

Bourdieu gondolkodásában **három, eltérő szál**on alakult ki a **gazdasági tőkén túli speciális tőkék létének** esszéje, és az egymásra következő anyagaiban néha átfedések és kétértelműségek mellett látszik letisztulni gondolkodásában az egyes tőkék területe.

Az egyik első ilyen elemzés már a '60-as évek első felében megtalálható nála, amikor a „Az örökösök” (Les Héritiers) c. munkában az eltérő társadalmi rétegből származott diákok között megfigyelhető eltérő teljesítményeket a különböző, családi örökségként szerzett kulturális tőke-nagyságokra vezette vissza. Ezeket a gondolatokat, belső finomítással a '70-es évek végére rendszerezte a kulturális tőke különböző állapotait vizsgálva a „Les trois états du capital culturel” (A kulturális tőke három állapota) c. tanulmányában. **A vallási tőkét** elemzi egy 1971-es tanulmányában, és itt a „vallási tekintélyből adódó tőké”-ről beszél, illetve többször csak **„tekintély-tőkét”** említ (Bourdieu 1978:198-199). Egy, előbbiektől eltérő, **harmadik** gondolati szál az algériai törzsi társadalomban megfigyelhető **lekötelezettségi-tőke** elemzései jelezték Bourdieu szellemi fejlődésében, amely az 1972-es „Esquise... (Vázlat a gyakorlat elméletéhez) c. kötetben önálló részként kifejtve, „szimbolikus tőke” elnevezéssel található meg. Mivel ez az elemzése a legtagoltabb a tőke-fajták elemzésében nézzük meg egy hosszabb idézetben, mit is ért ez alatt Bourdieu:

„A becsület és a presztizs „tőkéje” felhalmozásának stratégiája, amely legalább annyira meghatározója a lekötelezettségi kapcsolatok kiterjedtségének, mint amennyire függvénye is annak, jelenti a legjobb megoldását annak a problémának, amivel a csoportnak akkor kellene szembenéznie, ha folyamatosan (vagyis a termelési idő alatt is) fenn kellene tartania azt a teljes munkaerőt (emberit és állatit), amire a munkaidő alatt van szüksége. Ez ugyanis lehetővé teszi a nagy családok számára, hogy a munka egész időszaka alatt a lehető legnagyobb számú munkaerővel rendelkezzenek, ám a termelés - lerövidíthetetlen - periódusa alatt minimálisra csökkentsék mind az emberi fogyasztás mennyiségét (a csoport létszáma ilyenkor a legkisebb egység, a család létszámára csökken le), mind az állatokét (ezt a feladatot töltik be a bérleti szerződések, például igásállatok esetében a **‘sarkat’**, amelynek értelmében a tulajdonos másra bízta az állatot, nem követelvén egyebet, mint pénzt vagy természetben fizetett ellenszolgáltatást „a tőke elhasználódásáért”).....Jól látható így, hogy az olyasfajta szimbolikus tőke, mint az egy-egy családhoz vagy személyhez kapcsolódó presztizs és hírnév, amik igen könnyen visszaalakíthatók gazdasági tőkévé, meglehet éppen a felhalmozás legértékesebb formája egy olyan társadalomban, ahol az éghajlat kérlelhetetlensége (a legfontosabb munkák, a szántás és az aratás igen rövid periódusra koncentrálódnak) és a technikai eszközök fejletlensége (az aratás sarlóval történik) közösségi munkát igényelnek. A munkaerő megvásárlásának álcázott formáját kell-e mindebben látnunk, netán a robotmunka rejtett kicsikarását? Kétségtelenül, de csak azzal a feltétellel, hogy az elemzésben együtt kezeljük azt, ami a tárgyban magában együvé tartozik, nevezetesen a belső lényegükből következően kettős értelmű és felemás gyakorlatok kettős igazságát, ami csapdát állít mindazoknak, akiket a gyakorlatok és az ideológiák, a „bennszülött” gazdaság és a gazdaságról alkotott „bennszülött” képzetek közötti kapcsolatok naiv módon dualista

elképzelés önáltató leleplezésekre késztet. A szolgáltatások e kisajátításának teljes igazságát az a tény határozza meg, hogy csak kaláka munka (thiwizi) leple alatt mehet végbe, ez pedig olyan önkéntes segítségadás, ami egyben robot is, önkéntes robot és kikényszerített segítség, valamint az a tény, hogy - ha szabad egy geometriai hasonlaltal élnünk - feltételez két, egymást követő 180 fokos fordulatot, ami végül a kiinduló helyzethez tér vissza: vagyis feltételezi az anyagi tőkének szimbolikus tőkévé való átalakítását, mely utóbbi visszaalakítható anyagi tőkévé.....De a két fajta tőke oly szétbogozhatatlanul keveredik, hogy a nagy presztizsű szövetségesek léte (mint az anyagi és szimbolikus erő tanúbizonysága) egymagában is anyagi hasznot hajthat a jóhiszeműségekre épülő gazdaságban, ahol a makulátlan hírnév a legjobb, ha ugyan nem az egyetlen gazdasági biztosíték. Érthető, hogy a nagy családok egyetlen alkalmat sem szalasztanak el (s ez az oka a „messze földön kötött” házasságokhoz s az ilyenkor elmaradhatatlan díszmenethez való vonzódásuknak), hogy keretet szervezzenek szimbolikus tőkéjük látványos fitogtatásához (aminek a „fitogtató fogyasztás” csupán egyik, bár legszembevetőbb formája). Ezt szolgálja a rokonság és a „csatlósok” felvonulása, akik a zarándok útrakelését vagy visszaérkezését teszik ünnepélyesebbé; ezt a mennyasszony nászkísérete, melynek értékét a „puskák” száma s az ifjú pár tiszteletére elpufogatott sortűzek gyakoriságát méri; ezt szolgálják az ajándékozó presztizsét növelő ajándékok (mint például a házasságkötéskor osztogatott birka), valamint a tanúk és kezesek, akik minden ügyben mozgósíthatók, mindenhová hajlandók elmenni, akár azért, hogy tanúskodjanak egy piaci, kereskedelmi ügylet jóhiszeműsége mellett, akár azért, hogy mondjuk egy házasságkötési tárgyalás során jelenlétükkel növeljék a nemzetség súlyát és ünnepélyesebbé tegyék a szerződés megkötését. Ha tisztában vagyunk azzal, hogy a szimbolikus tőke **hitel**, de a szó legáltalánosabb legtagabb értelmében, vagyis egyfajta előleg, amit csak a csoport adhat azoknak, akik a legtöbb anyagi és szimbolikus **biztosítékot** nyújtják ehhez, akkor kiviláglik, hogy a szimbolikus tőke fitogtatása (ami gazdaságilag mindig igen költséges) egyike azoknak a mechanizmusoknak, amelyeknek (valószínűleg egyetemes érvényű) eredményeképpen a tőke a tőkéhez vonzódik.....Így például, ha valaki aratás után egy pár új szarvasmarhát vásárol azzal az ürüggyel, hogy a nyomtatáshoz szüksége van rájuk - így érzékeltetendő, hogy bőséges volt a termés - majd takarmány hiányában, még az őszi szántás előtt, amikor technikailag igazán szükség lenne rájuk, eladni kényszerül őket, mindez csak akkor tűnik gazdaságilag észbontónak, ha megfélemezünk arról, mi minden (anyagi és szimbolikus) hasznot biztosíthat egy ilyen, még oly fiktív és „átejtvő” gyarapodás is a család szimbolikus tőkéje számára, pont abban az időszakban, a nyár végén, amikor a házasságok köttenek. Ez a blöff-stratégia azért tökéletesen racionális, mert a házasság egy olyan (a szó tág értelmében) gazdasági forgalomra nyújt alkalmat, melyről ha csupán az anyagi javakat vesszük számításba - csak igen tökéletlen képet alkothatunk magunknak. Az is szerepet játszik e stratégia racionalitásában, hogy a csoportnak annál nagyobb haszon szerzésére van esélye, minél jelentősebb anyagi és főleg szimbolikus vagyon felett rendelkezik, vagy - hogy a pénzügyek világából kölcsönözzük kifejezésünket - minél nagyobb „hírnév-hitelre” számíthat. Ez a hitel függ attól, hogy a csoport mennyire képes becsületbeli ügynek tekinteni, hogy sértetlenül őrizze meg becsületét. Olyan egy és oszthatatlan egész, amelybe szétválaszthatatlanul számítódik bele a javak mennyisége és minősége, valamint az e javakat érvényre juttatni képes férfiak mennyisége és minősége is. Végso soron ez a hitel teszi lehetségessé, hogy az ember elsősorban házasság révén - magas presztizsű szövetségekre tegyen szert, vagyis bőviben legyen a „puskának”, „minőségükön”, azaz foltatlan becsületükön is” (Bourdieu 1978: 390-394).

Ebből a hosszú idézetből a **szimbolikus tőkének két eltérő formája emelhető ki**. Egyik formát jelenti az ajándékozás után az ajándékozó felé keletkezett lekötelezettség a megajándékozott részéről. Ennyiben tartalmilag **lekötelezettségi-tőkének** is lehetne nevezni a

szimbolikus tőkét. Egy másik formát az ajándékozásból vagy a fitogtató fogyasztásból keletkezett tekintélyt vagy presztizst jelenti, és ennyiben **tekintély-tőkének** is nevezhetjük a szimbolikus tőkét. Bourdieu gyakorlatilag ezt az elemzést ismétli meg 1980-as „A gyakorlati érzék” című kötetében is a „szimbolikus tőke” címszó alatti elemzésében. (Lásd: Bourdieu 1980:212-221). Az ismétlés mellett azonban Bourdieu ugyanebben az évben **egy másik tanulmányában** bevezeti a **társadalmi tőke**” fogalmát, amelyet erősebben a kapcsolati „kapcsolati tőke” illetve ennek egy aspektusát kiemelve „lekötelezettségi-tőke” értelmében formázott meg. Nézzünk egy hosszabb idézetet ebből az írásából:

„A társadalmi tőke az aktuális vagy potenciális forrásoknak olyan együttese, amely össze van kötve a kapcsolatoknak egy olyan tartós hálójával, amely a kölcsönös ismeretségen és elismertségen alapulóan többé-kevésbé intézményesítve van. Vagy más szóval kifejezve: az intézményesítettség egy olyan csoporthoz való tartozásra alapozódik, amely mint cselekvési együttes nem csupán közös tulajdonságokkal van ellátva... de ezentúl egyesítve vannak tartós és hasznos kötelékekkel. Ezek a kötelékek nem redukálhatók a fizikai (geográfiai) térben való közelségből adódó objektív viszonyra, sem a szociális és gazdasági dimenzióban meglévő közelségből eredő viszonyokra, mivel ezek az el nem különíthető materiális és szimbolikus típusú cserékre vannak alapozódva, amelyek létrehozása és folyamatossága előfeltételezi az ilyenféle közelség felismerését. A társadalmi tőke nagysága, amellyel egy cselekvő rendelkezik, tehát függ annak a kötelék-hálónak a kiterjedtségétől, amelyet a cselekvő hatékonyan mozgósítani tud, és annak a gazdasági, kulturális vagy szimbolikus tőkének a nagyságától, amelyet azok birtokolnak, akikhez ő kapcsolatokkal kötődik... A társadalmi tőke soha nem független teljesen a ténytől, hogy a kölcsönös elismerés már előfeltételezi az objektív (társadalmi) homogenitás egy minimumának az elismerését, és ez egy sokszorozó hatással van a birtokolt tőkére

Az a profit, amelyet egy csoporthoz tartozással meg lehet szerezni, jelenti az e csoporttal való szolidaritás alapját. Ez persze nem azt jelenti, hogy ezeket tudatosan ilyenként kell hajszolni, még az olyan csoportok esetében sem mint a szelektív klubok, amelyek kifejezetten a társadalmi tőke koncentrálására és az ilyen csoportokhoz való tartozásból eredő profitok teljes hasznának kivonására vannak berendezkedve. Ezek a profitok lehetnek materiális jellegűek, mint pl. mindenféle szolgáltatás, amelyet a hasznos kapcsolatok biztosítanak, vagy szimbolikusak mint az olyanok, amelyek egy ritka és presztizzsel rendelkező csoporthoz tartozáshoz vannak kötve.

Egy kapcsolat-háló léte nem természetileg adott, nem is társadalmilag van egyszer és mindenkorra megalkotva valamilyen társadalmi intézmény cselekvése által... hanem az alapítás és a fenntartás munkája által, amely szükséges a tartós és hasznos kapcsolatok teremtetéséhez és folyamatos újratermeléséhez, mely kapcsolatok alkalmasak a materiális és szimbolikus profitok megszerzésére. Másként kifejezve: a kapcsolatháló a tudatos és tudattalan társadalmi beruházások stratégiájának a terméke, mely stratégiák a társadalmilag közvetlenül hasznosítható kapcsolatok létesítésére és fenntartására irányulnak... vagyis a véletlen-esetleges kapcsolatok, mint a szomszédsági viszonyok, a munkakapcsolatok vagy a rokonsági kapcsolatok egyszerre szükségszerű és tudatos viszonyokká átalakítására irányulnak, maguk után vonva a szubjektív érzelmekkel átszínezett kötelességek kialakulását (az elismerés érzelmeit, a respektusét, a barátságét etc.) vagy az intézményes garanciák kialakulását (jogok). Mindez, a cserék (az adott szavaké, az ajándékoké és az asszonyoké) alkímiája révén, amelyek előfeltételezik és folyamatosan redukálják a kölcsönös ismeretéseket és elismeréseket. A csere átalakítja a cserélt dolgokat az elismerés jeleivé, és a kölcsönös elismerés és egy csoporthoz tartozás elismerése révén... folyamatosan újratermeli a csoportot és ugyanakkor a csoport határait is megvonja, azaz a határokat, amelyen túl a

kereskedelmi, az asztaltársasági, a házassági etc. cserének már nincs helye. A csoport minden tagja tehát a csoport hatásainak őrzését is ellátja: a csoportba való belépés kritériumainak definiálása minden új belépő esetén a viták tárgyát képezi, és ez módosítani tudja a csoportot a legitim csere hatásainak módosításával, bármilyen fajta rangon aluli érintkezés által. Ez az, amiért a társadalmi tőke újratermelése adós egyrészt az összes intézménynek, amelyek töreksenek favorizálni a legitim cserét és ezzel együtt az illegitim cserék kizárását igyekeznek elvégezni oly módon, hogy alkalmakat hoznak létre (tengeri körutazásokat, vadászatokat, estélyeket, fogadásokat) helyeket (elegáns kerületeket, elit iskolákat, klubokat etc.) és gyakorlatokat (elegáns sportokat, társasjátékokat, kulturális ceremóniákat etc.) összegyűjtve ezek által az egyéneket - noha bizonyára spontán módon kiválasztva a résztvevőket -, akik a lehetőség szerint homogén véleménnyel rendelkeznek az életvitel és a csoport létezése szempontjából. Másrészt a társadalmi tőke újratermelése adóssággal tartozik a szociabilitás munkájának is, a cserék folyamatos sorozatainak, amelyek szüntelenül újra megalapozzák az elismeréseket, és amely feltételezi egy specifikus kompetencián felül (ez a genealógiai viszonyok, a reális kapcsolatok, és ezek hasznosításának ismeretét jelenti)... az idő és az energia egy folyamatos ráfordítását, és ez pedig a gazdasági tőke létét előfeltételezi. A társadalmi tőke felhalmozási és fenntartási munkájának a hozadéka annál nagyobb, minél inkább ez a tőke fontossággal bír [az adott társadalomban]. A határ az örökölt társadalmi tőke birtokosai által van reprezentálva (egy-egy nagy név által szimbolizált az örökség), akiknek nem maguknak kell az ismeretségüket létrehozni, és akik a legtöbb ember által ismertek” (Bourdieu: Le capital sociale. A.R.SS. 1980 No. 31. 2-3 p.).

Bourdieu-nak ezek a gondolatai több év elemzéseinek újra- és újra gondolásának folyamán alakultak ki, így ha a végeredményt rendszerezni akarjuk, akkor a következő kép bontható ki ezekből. A **társadalmi tőke** fogalma alatt a **kapcsolati tőke** érthető, amely jelenti egyrészt azt a tőkét, amely egyszerűen a más személyekkel kialakított folyamatos kapcsolattartásból ered, de amely kapcsolattartás folyamán az esetleges lekötelezettségek tovább növelik valakinek a tőkéjét. (Vagyis cselekvési lehetőségeit azáltal, hogy alkalomadtán „kérhet valamit cserébe a korábbi szívességetért”. A **szimbolikus tőke** ezzel szemben a tekintély-tőke értelmében érthető, ha el akarjuk különíteni a társadalmi tőke fogalmi körétől.

Nézzük most meg közelebbről a **kulturális tőke** fogalmát, mit tud hozzá tenni a fenti két tőke fajtához: „A kulturális tőke eszméje először úgy merült fel, mint egy nélkülözhetetlen hipotézis a különböző társadalmi osztályokból származó gyerekek iskolai teljesítményében megfigyelhető egyenlőtlenségek magyarázatára, ami a jó eredményeket illeti. Vagyis az a speciális profit, amit a különböző osztályból és az egyes osztályok különböző frakcióiból származó gyerekek el tudnak érni az iskolai piacon a kulturális tőke különböző osztályok és ezek frakciói közötti elosztásának útján.

A kulturális tőke három formában létezhet: 1) **inkorporált állapotban**, azaz az egyén tartós diszpozíciói formájában; 2) **objektívált állapotban**, vagyis a kulturális javak, könyvek, szótárak, eszközök, gépek alakjában, amelyek az elméletek vagy az elméletek kritikáinak realizációit vagy lenyomatait jelentik; 3) végül **intézményesített állapotban**, vagyis olyan objektiváció formájában, amely mintegy kinccsé merevítve működik - mint ahogy a tudományos címek esetében látható - és amelyről felteszik, hogy garantálja az eredeti teljesítmény tulajdonságát teljes mértékben a későbbiekben.

A kulturális tőke tulajdonságainak többségét dedukálni lehet abból, hogy elementáris állapotában testekkel vannak összekötve és feltételezik az inkorporálást. A kulturális tőke felhalmozása megköveteli az inkorporálást, amely - mivel ez feltételezi az ismétlés általi bevésés és az asszimiláció munkáját - időbe kerül, mégpedig olyan időbe, amelyet személyesen kell

kifejteni a beruházó által (ez nem mehet végbe meghatalmazás útján)... A kulturális tőke egy létrejött vagyon, amely a „személy” integráns részévé vált, egy habitus része...

Az ember rögtön láthatja, hogy azon szükséges idő közvetítésein keresztül, amely a kulturális tőke elsajátításához kell egy meghatározott kötelék jön létre a gazdasági tőke és a kulturális tőke között. Valójában az egyes családok által birtokolt kulturális tőke eltérései okozzák a különbségeket először a korai érésben, amely kedvező hatással van az egyes egyén számára biológiailag rendelkezésre álló idő kihasználására a lehető maximális kulturális tőke igénybevételére, azután abban a kapacitásban, amely meghatározza a kulturális követelmények kielégítését... Ezen kívül és ezzel párhuzamosan az az idő, amely alatt egy meghatározott individuum el tudja nyújtani a kulturális javak elsajátítására jutó idejét függ attól az időtől, amelyet a családja számára szabad időként tud biztosítani, vagyis fel tudja szabadítani erre az időre a gazdasági szükségek alól, ami az ilyenfajta felhalmozás kezdeti feltételét jelenti...

Az **objektívált** formában lévő kulturális tőkének néhány olyan tulajdonsága van, amely nem definiálható másképp, csak az inkorporált formában lévő kulturális tőkével való összehasonlításban. Az a kulturális tőke, amely olyan anyagi tartókban van objektíválva mint az iratok, festmények, szobrok etc. átadhatóak a maguk anyagságában. Egy festmény-gyűjtemény például épp annyira átruházható... mint a gazdasági tőke. De ami így átadható, az a jogi értelemben vett tulajdon és nem (vagy nem szükségképpen) az, ami ennek a tényleges elsajátításának feltételét jelenti. Vagyis az eszközök birtoklása, amely megengedi a festmény elfogyasztását vagy a gép használatát, és amely ily formában nem más mint az inkorporált tőke, és mindezek alá vannak vetve az átadásnak ugyanazon törvényeinek...

A kulturális tőke objektiválódása a **címek alakjában** egyfajta módot jelent bizonyos tulajdonok semlegesítésére, és mivel egy személyben van inkorporálva, ezért ugyanazon biológiai határai vannak ennek is, mint az őt hordozó egyénnek. Az iskolai végzettségi címekkel, amelyet a kulturális kompetenciát biztosító diploma ruház át a viselőjére, és ezzel együtt egy konvencionálisan elismert és jogilag garantált értéket ruház át, a társadalmi alkímia a kulturális tőkének egy olyan formáját teremtette meg, amely a viselőjéhez képest egy bizonyos autonómitást biztosít a kulturális tőkének, és amelyet a viselője egy adott időszakban birtokol. Az iskolai végzettségi címek úgy intézményesítik a kulturális tőkét a kollektív mágia által - mint ahogy Merleau-Ponty szerint - az élők intézményesítik saját halálukat a gyászritusok által. Elég csak a versenyvizsgákra gondolni, amelyek a teljesítmények közötti végtelenül kicsiny különbségek egy skáláján keresztül tartós és brutális távolságokat teremtenek meg „mindent vagy semmit”-alapon, mint ami elválasztja az utolsó felvettét az első visszautasítottól, és intézményesítenek egy lényegi különbséget a jogilag elismert és garantált kompetencia és az egyéni kulturális tőke között, mely utóbbit állandóan bizonyítani kell a birtokosának”(Bourdieu: Le capital sociale. A.R.SS. 1980 No. 31. 2-3 p.).

Úgy tűnik, hogy Bourdieu ezt a tőkefajtát egyszerűen a **szellemi javak** értelmében használja - az „anyagi javak” mellett. Egyedül az **intézményesített állapotban** levő kulturális tőke - iskola címek, tudományos címek etc. - emelkedik ki arra az általánosított szintre, mint ahol a szimbolikus tőke, és a társadalmi tőke megfogalmazása megtörténik. Ezen a szinten pedig, mint a szimbolikus tőke (tekintély-tőke) egy fajtája is érthető, mint ahogy minden társadalmi mezőben és specifikus címek biztosítanak tekintélyt és ez alapján magasabb cselekvési lehetőségeket

Bourdieu tőke-elemzéseinek kritikája

A kritikát egy összehasonlítással érdemes indítani. Meglepő elméleti párhuzamosság található ugyanis Bourdieu szimbolikus tőke-, illetve Parsons szimbolikus cseremédium elemzései között - legalábbis a kiinduló pontokat illetően. Mindketten a pénzből indulnak ki, de míg Parsons a **pénz mint cseremédium** jellegéből indul ki, és a különböző funkcionális társadalmi alrendszereken belüli, illetve közötti tevékenységek cseremédiumainak elméletét alakítja ki, addig Bourdieu a **pénzt, mint tőkét veszi alapul, amely kizsákmányolási, alá-fölérendeltségi viszonyokat hoz létre emberek és csoportjaik között** - megfelelően annak, hogy ő a társadalmat mint egymással - különböző előnyökért küzdő - embercsoportok, rétegek, osztályok együttesét fogja fel. Bourdieu-nak ez a társadalomelméleti nézőpontja azonban féloldalasnak tekinthető. **Nézzük meg ennek megértésére a piac működését.**

A piacon megjelenő felek alapvetően előnyökre törekszenek és így a piaci cselekvés leírható úgy is mint az előnyökre törekvő résztvevők cselekvése, illetve ki lehet mutatni egy-egy piac működésében a többé-kevésbé tartós hátrányba vagy előnybe került embercsoportok kialakulását. De **egy más szemszögből** úgy is lehet szemlélni a piacot mint **egy szétágazó** cselekvési szféra nélkülözhetetlen koordinációs mechanizmusát, amely a cselekvések szétágazásainak egy foka után egyedüli módon képes egyszerre megvalósítani a cselekvések koordinációját és ösztönzésüket. Alternatíva lehet a piac mellett az állami irányítás és finanszírozás, de egy komplexitási fok fölött ez nem olyan rugalmas mint a piaci irányítás.

Tehát ugyancsak a jelenségnek lehet egyik tematizálása az embercsoportok előnyökért küzdő terepeként leírás, míg az ettől eltekintő, semlegesebb és a funkcionális imperatívuszok szerinti szemléletmód is reális aspektusokat tár fel. Az ideális az a társadalomelméleti elemzés, amely mind a két tematizálást együtt tudja használni. Erre mint kísérletet David Lochwood kettős integrációs elemzései említhetők (lásd Pokol 1991:75-90). Bourdieu azonban végletesen egyoldalú a társadalomban jelenségének elemzésénél, és így minden fontos elméleti újítása torzított módon adja vissza az egyes társadalmi jelenségek működését.

Nézzük meg az elmondottak fényében, hogyan áll a helyzet a társadalmi (kapcsolati-lekötelezettségi) tőkével és a szimbolikus (tekintély) tőkével egy olyan társadalomelméletben, amely a társadalomban mindkét struktúrájára, vagyis az embercsoportok közötti megoszlásokra és a funkcionális követelmények által szervezett szférák illetve mechanizmusok közötti struktúrákra, egyformán figyelemmel van.

A **társadalmi (kapcsolati-elkötelezettségi) tőke** az **olyan** társadalomban elsőrendűen fontos, ahol a semleges-neutrális cselekvés-kapcsolódások csak csenevészeken alakultak ki, és ahol a személytelen kényszerítő mechanizmusok is ezért **gyengén fejlettek**. Ez a helyzet az olyan országokban, ahol széles **állami irányítás** jellemzi a társadalmat, amelyben az állami hierarchiák egyes posztjain állók személyének megnyerése nagy mértékben befolyásolni tudja az emberek cselekvési lehetőségeit. De hasonló abban a helyzet ott is, ahol ugyan nem **állami hierarchia szervezi** a társadalmat (vagy annak egy szektorát) hanem **monopólium-jellegű** szervezet tudja kontrollálni. Ilyenkor is pontosan meghatározható személyektől függenek az adott szektoron belüli cselekvők lehetőségei, így ezek megnyerése középponti kérdés. Ilyen helyzetekben a **kapcsolati-lekötelezettségi tőke** szerepe valóban óriásivá válik, és egy-egy embernek (vagy embercsoportnak) a pozícióját nemcsak az határozza meg, hogy milyen gazdasági forrásokkal rendelkezik, hanem hogy - ettől teljesen függetlenül - milyen személyi kapcsolatokat (esetleg lekötelezettségeket) tud felmutatni a jelentős állami vagy más fontos szervezeti pozíciókat betöltők minél szélesebb körével. Ez utóbbi mint az ilyen ember (vagy embercsoport) társadalmi tőkéje tekinthető, gazdasági forrásai mellett. Az olyan társadal-

makban azonban, ahol a piac szervezi a legkülönbözőbb területeket, és kompetitív szervezetek sokasága versenyzik azért, hogy nyújthasson a szolgáltatásait - és a csődbe jutnak azok, akiknek nem veszik meg a szolgáltatásait - ott a piac kényszerítő mechanizmusai és a reklám, a védjegyek és a márkahierarchiák személytelen mechanizmusai orientálják elsősorban a vevőt. Itt a **kapcsolati-lekötelezettségi** tőke szerepe csak alárendelt lehet.

Bourdieu hazája, Franciaország az állami hierarchia általi társadalomszervezés egyik szélső pólusát jelenti a modern világban, mint ahogy a volt kelet-európai szocialista országok is ezen a fokon említhetők, és itt ez a féle tőke elsőrendű fontossággal bír. Így érthető Bourdieu érzékenysége erre, **de mint a modern világ általános jellemzőjét nem lehet minden további nélkül elfogadni e tőkefajta feltételezését. Kognitív-piaci struktúrák és az ezek által biztosított személytelen kényszerek mellett csak alárendelt lehet a társadalmi-kapcsolati tőke szerepe.**

Hogyan áll a helyzet a másik tőkefajtaival, a szimbolikus (tekintély) tőkével? Úgy tűnik, hogy - szemben a kapcsolati-lekötelezettségi tőkével - a tekintély-tőkének **mindenképpen** működni kell az olyan társadalmakban is, ahol a személytelen-kényszerítő mechanizmusok az uralkodóak, és nagy hatékonyságú komplex tevékenység szférákat hoznak ezek létre. A tekintély-tőkét szinte változtatás nélkül át tudjuk vinni a parsonsi cseremédiumok elméletébe is, legalábbis ez utóbbit a Niklas Luhmann által a '60-as évek végén továbbfejlesztett formájában szem előtt tartva. Luhmann a tudomány önszerveződését vizsgálva elemezte a **tudományos reputációt** mint az egyéni tudományos teljesítményekből generalizálódó cseremédiumot, amely nélkül elképzelhetetlen lenne a komplex tudomány működése. Ugyanis a tudományos reputáció rangsorai nélkülözhetetlenek a sok-sok egyetem, intézet, tudományos folyóirat, tudományos cikk, könyv etc. közötti orientálódás és értékelés számára. Akár a pénz nélkül a gazdaság, omlana össze a tudomány működése a megbízható reputáció-rangsorok nélkül (lásd Luhmann 1971:232-252). Ugyanez a gondolat Luhmann előtt már Warren O. Hagstrom, amerikai tudományszociológus 1965-ös könyvében is megjelent (Hagstrom 1965). Az ő kezdeményezéseiket kitérítve pedig mondható, hogy a reputáció-rangsorok ugyanilyen szerepet játszanak az **egyes művészeti ágakban**, de ezentúl is minden szellemi szférában. Pl. beszélhetünk **újságírói, ügyvédi, politikusi etc. reputációról**, amelyek kompetitív viszonyok esetén többé-kevésbé a teljesítmények utólagos értékeléséből épülnek fel, és nélkülözhetetlenek ezek rangsorai az egyes szférák gyors átlátásához.

Bourdieu szimbolikus tőke fogalma, ha a jelzett letisztítással a **tekintély-tőke** tartalmát értjük alatta, akár a parsonsi-luhmanni cseremédiumok egyikeként is felfogható. Azzal az akcentus-eltolással persze, hogy míg Bourdieu a szimbolikus tőkét mint az előnyökért küzdő emberek és embercsoportok harcának **tárgyát szemléli**, és az ebből való eltérő részesedés szerint egy-egy „társadalmi mezőben” alá- és fölérendelt embercsoportokat mutat ki, illetve a mező egész működése a specifikus szimbolikus tőke-fajta mind nagyobb elsajátítására törekvésből jön létre, addig a reputáció-rangsorban megnyilvánuló szimbolikus cseremédium mint **semleges csereeszköz** fogalmazódik meg a másik elméletben.

Nagy különbség létezik a két elmélet között az egyes tőke-fajták vagy cseremédiumok **átválthatóságának** elemzését illetően is. A francia társadalomban, ahol Bourdieu elemzése létrejött, centralizált állami társadalomszervezés pl. az egyetemi-tudományos szférában „akadémiai bárókat” hozott létre doktori bizottságok és más engedélyezési testületek tagjai között, és az összes társadalmi szférát az állami központokhoz közel hozva szervezte meg. Itt a tudományos etc. tőke kevésbé a teljesítményen, mint inkább a szervezeti hierarchia elvárásaihoz való lojalitáson alapszik, illetve az összes tekintély-tőkefajta birtoklása felfokozható a kapcsolati tőke révén. Ilyen helyzetben az egyes tőkefajták átválthatósága könnyű. Pl. a

„tudomány bárói” pozíció komoly gazdasági haszonra váltható, illetve viszont is, nagy gazdasági tőkével rendelkező, mivel a tudományos pozíció ilyen helyzetben nem igazán a tényleges teljesítményen nyugszik, gyors léptekkel tudományos ranglétrán is emelkedhet, ha valamiért ezt fontosnak látja. De ugyanígy a többi tőkefajta között is könnyű az átválthatóság. Ezzel szemben, ha az elemző nem a francia, hanem pl. az amerikai viszonyokból indul ki, ahol a **piaci-kompetitív viszonyok szervező ereje a döntő, és az egyes funkcionális szférák tisztább elkülönülése alakult ki, ott az egyes reputáció-fajták nem válthatók át minden további nélkül.** Pl. a tudományos reputáció magas fokával rendelkező nem tud eljutni a politikai szférában a karrier magas fokára - minden tudományos elismertsége ellenére - csak ha a **politikai képességek magas** fokával rendelkeznek. Ugyanígy a **nagy gazdasági tőkével** rendelkező előtt lezárják az utat a tudományon vagy a művészeti ágakon belüli karrierben az itteni feszes belső értékelési mechanizmusok, és nem tudja minden további nélkül átváltani gazdasági tőkéjét” irodalmi tőkévé” vagy „tudományos tőkévé” etc.

Összegezve tehát: Bourdieu tőke-átválthatósági elemzései nem érvényesek minden modern társadalomban, csak az olyanokban, ahol az állami hierarchia uralja az összes társadalmi szféra szervezését is ahol monopolszervezetek uralják a szerveződést, illetve ezek miatt nem tudnak kialakulni az egyes szellemi szférák belső értékelési mechanizmusai.

A francia „állami nemességről”

A modern társadalmakban elvileg megszűnik az egyes emberek és csoportjaik születési és származási különbségekre visszavezethető esélyegyenlőtlensége. Az egyes funkcionális szférák belső értékelése bárkit a csúcsokra dobhat, ha képességei és ez alapján szerzett iskolázottsága - az iskolai címekkel együtt - arra érdemessé teszi. Talcott Parsons és az ő nyomán Niklas Luhman „inkluzióknak” nevezi az embercsoportok közötti korábbi elválasztó falak leomlását. Pierre Bourdieu a francia társadalmat megvizsgálva túlzottan optimistának találja a fenti képet. Noha ebben a társadalomban is az iskolai címek birtoklása adja a különböző pozíciókhoz hozzáférés alapját, de itt egy olyan iskolai rendszer épült fel, amely láthatatlan mechanizmusokkal kizárja - a társadalmi pozíciók ranglétráján felfelé haladva egyre inkább - a társadalom alsóbb osztályaiból származókat, illetve másik oldalról helyzeti előnyt biztosít a mindenkori felsőosztályokból származóknak. Így ha nem is közvetlenül, de az iskolai címek közbeiktatásával egy újabb társadalmi tagoltság jön létre, amelyben az alacsonyabb társadalmi rétegekből származók eleve arra rendelték maradnak, hogy alacsony társadalmi pozíciót célozhatnak meg, míg a felsőbb rétegekből származók alapvetően predesztináltak az uralkodó pozíciók elfoglalására.

Bourdieu e szerkezet működését a következő fő mechanizmusokra vezeti vissza:

1. A felsőoktatás szintjén egy kettéválasztott rendszer működik Franciaországban. Egyrészt a ‘60-as évektől tömegessé vált egyetemek rendszere, ahová könnyen be lehet jutni, de az itteni diplomák nem elégségesek a magasabb pozíciókba jutáshoz, csak az alárendelt vagy a középfokú vezetési szintek megszerzéséhez. Másrészt léteznek az „elitfőiskolák”, a „grand école”-ok, amelyet csak szűk keretben képeznek ki végzősöket, és az itteni diplomák jelentik a felső pozíciók felé a bejutás feltételét. A felsőoktatás két szintje között csak nőtt a különbség a ‘60-as évek radikális diáklétszám bővülésével, mivel ez szinte kizárólag az alacsonyabb szintű egyetemek eltömegesedését hozták létre, de az elit főiskolák lényegében változatlan létszámot képeznek ki.

2. A „grand école”-okban szűk létszámkeret lehetővé teszi az intenzív foglalkozást a diákokkal, és zárt testületi szellem kialakítását. az itteni diákok nemcsak ismereteket kapnak - Bourdieu kifejezetten jelzi, hogy sokszor a haszontalan holt nyelvek igen intenzív oktatása viszi el a legnagyobb időt a képzésen belül - hanem olyan mentalitást, magatartási szabályokat, speciális főiskolai zsargont, amelyek később „az egymásraismerés” legfontosabb külső jegyeiként működnek. Az intenzitást fokozza, hogy a „grand école”-ok előkészítő osztályokat indítanak, és csak ezeken keresztül lehet ide bekerülni. „Ezekbe az előkészítő osztályokba (Bourdieu-ék empirikus felmérései szerint - P. B.) az alsóbb társadalmi rétegekből (paraszt, munkás, alkalmazott) származók közül csak 10-15 % körüli arányba kerülnek be, míg a társadalom kisebbségét adó felső rétegek adják az idejárók 80-85 %-át. (Bourdieu 1989:105). A diákok egymás közötti kapcsolatainak légkörét, stílusát tehát a felső osztályokból hozott szokások határozzák meg, azon túl, hogy a tanári kar is eleve ezt tekinti a vizsgáztatás és a megítélés kritériumának. A teljes azonosulást - és ennek hiányában a kihullást - okozza az is, hogy ezek az előkészítő osztályok a régi jezsuita nevelés hagyományait átvéve és bentlakásos kollégiumi rendszerben nevelik a diákokat. Így a zárt testületi szellem beidegződése az itteni diákokban eleve szeparálja e kiválasztottakat a kirekesztettek széles tömegeitől. A legfontosabb grand école-ok közé tartozik a főként humán szférák felé képző **Ecole Normale Supérieure**, a műszaki pályák felé az **Ecole polytechnique** a kereskedelmi-gazdasági pozíciók felé az **Ecole des hautes études commerciales**, a politikai - közigazgatási pozíciók felé az egyre inkább a legfőbb „grand école”-á váló **École nationale l'administration** (ENA).

3. A felső rétegekre szűkíti az elitfőiskolákra bekerülés lehetőségét az, hogy az itteni professzorok a legmélyebben azonosulnak az elitfőiskolák mentalitásával, magatartási elvárásaival, és ez a mentalitás eleve a felsőrétegekből származó és családi szocializációval onnan ezt már magukkal hozó diákokban található. Így az előkészítő osztályokba bekerülni, onnan valamelyik grand école-ba csak állandó szűrés mellett lehetséges, és az ottani előmenetel folyamán módszeresen ellenőrzik és szelektálják a diákokat. Ez pedig egyszerűen a felsőosztályok - nyelvi, öltözködési, viselkedési, gondolkodási etc. - paramétereinek zsinórmércévé emelését jelenti. E főiskolák korábbi legkiválóbb tanulói, a későbbi professzorok ezen a zsinórmértékben orientálóknak szelektálnak és vizsgáztatnak.

4. A felső osztályokra szabott elitfőiskolákba tehát egyenes út vezet az e társadalmi rétegekből származók számára a legmagasabb szintű diplomákhoz, míg az esélyegyenlőség látszata mellett az alacsonyabb társadalmi rétegekből származók erre ténylegesen semmi eséllyel nem rendelkeznek. Az e diplomákkal - és a felső rétegek mentalitásával, viselkedési szabályaival etc. - rendelkezők útja a különböző szférák felső pozícióiba pedig azáltal biztosított, hogy itt már eleve az ő elitfőiskoláik korábbi diákjai töltik be a kulcspozíciókat, - mentalitásukkal, főiskolai zsargonjaikkal szoros közösséget alkotva - és az ide bekerülőnek előre haladni csak e mentalitásoknak megfelelően lehetséges. Persze a különböző „grand école”-ok végzettjeinek „maffiai” között többször hatalmi eltolódás megy végbe. Pl. az ENA diplomásai egyre inkább kiszorították a központi közigazgatás felső pozícióiból a „politechnikusokat” az utóbbi évtizedekben.

Mindezek miatt a francia társadalom egy „új nemesség” uralma alá került, amely az államilag szabályozott iskolai címek birtoklásán nyugszik, ezért Bourdieu „állami nemességnek” nevezi ezt. Felmerül a kérdés, hogy miért nem borítják fel ezt a rendszert a kirekesztettek? Bourdieu a hatékony szimbolikus kényszer elfogadásával magyarázza ezt az alávetettek részéről. Elfogadják objektíve értékének az állami nemesség által birtokolt és az elitfőiskolákban továbbadott mentalitást, magatartási etc. normákat, és ezzel közvetve belenyugszanak az esélyegyenlőtlenségbe a kirekesztettek.

(**Állami Nemesség vagy funkcionális elitek?**) A Luhmann-féle funkcionalista rendszerelmélettel szemben az egyik bevett ellenvetés, hogy a társadalom funkcionális intézményeinek és mechanizmusainak tagozódásán túl kizárja a társadalom embercsoportokra (rétegekre, osztályokra) tagozódásának vizsgálatát (l. Pokol 1992:69-87). A realista megközelítés ezzel szemben, ha oldottabb formában is, de el kell, hogy ismerje a társadalom utóbbi szempontú tagolódását is, és ennek behatását a társadalom funkcionális mechanizmusainak működésére, az ezen belüli karriervonalak meghatározása: az egyes funkcionális alrendszerek ugyan belső értékelésük szerint szelektálják a különböző teljesítményeket, de a karriervonalak felső részeiben olyan szelektáló kritériumok is hatnak, amelyek az általános társadalmi rétegződések eltéréseit is figyelembe veszik. Összegezve azt lehet mondani, hogy a társadalmaknak kettős struktúrája létezik, egyrészt a funkcionális alrendszerek szerinti és ezeken belüli intézményi mechanizmusok közötti strukturális tagozódások, másrészt a társadalom osztályok, rétegek, vagyis: embercsoportok közötti tagozódások. Az európai modernizáció menetét figyelve azt lehet még mondani e két struktúra viszonyáról, hogy egyre inkább a funkcionális alrendszerek intézményi struktúrái látszanak meghatározóvá válni a modern társadalom életében, míg az embercsoportok szerinti tagoltság keménysége sok szempontból oldottá válik. Pl. a rendi társadalom után a gazdasági meghatározottságú osztályok határai már jóval oldottabbak, de a különböző funkcionális alrendszerek kibomlása tovább lazított az átfogó társadalmi osztályok egymással szembeni lezáródásain, és inkább **funkcionális elitek lazább láncolatát**, illetve az egyes funkcionális alrendszerek professzionális közösségét engedi meg lezáródni bizonyos fokig.

Míg az előbbi leírás Luhmann elméletének korrekcióját jelentette, a funkcionális struktúrák és tagoltságok mellé az embercsoportok szerinti tagoltságokat behozva, addig Bourdieu „állami nemesség”-tézisét is elméleti gyanakvással kell figyelni. Különösen két szempontból lehet jelezni tézisével szemben a gyanakvást: mennyiben túlozza el esetleg Bourdieu a francia iskolai szelekciót a felső osztályok javára? Másik kérdés, hogy ha a francia társadalomban erősebbek is esetleg a társadalom átfogó embercsoportjai közötti elhatárolódások és gyengébbek a funkcionális alrendszerek belső értékeléseinek hatásai, ez mennyiben csak kivétel a többi modern nyugati társadalmat tekintve, vagy mennyiben jogos ezt a francia mintát kiáltalánosítani a modernség paradigmájává? Részletes választ a két kérdésre csak alapos vizsgálat után lehet, de bizonyos elemzések már rendelkezésre állnak a jelzésszerű válaszra. Az elsőt illetően a felsőbürokráciában a jogászképzettségük nagy számát kell kiemelni, és ezek a tömegesebb egyetemek keretei között végeznek. Pl. a felsőbürokrácia csúcsait jelentő miniszteri kabinetekben kb. fele arányban a jogi végzettségük található az utóbbi évtizedekben. (Lásd Thuillier: 1982: 17). Thuillier felmérése szerint 1971-ben az összes miniszteri kabinetben dolgozó 50%-a jogot, 34%-a politikatudományt végzett, és 28,5%-a végzett az ENA-n, a híres elitfőiskolán. Bourdieu jelzi, hogy a miniszteri kabinetek pozícióit betöltők egy stabil réteget alkotnak - kb. másfélezres e réteg nagysága - és az „állami nemesség” karriervonalaiban az egyik csúcsnak tekinti az ide bekerülést, de előfeltételként a grand école-ok diplomáit jelzi (Bourdieu 1989:432). Az empirikus felmérés azonban a jogászdiplomások nagy száma miatt ennél oldottabbnak mutatja az e rétegbe bekerülés lehetőségét. Sok-sok számsor újra elemzésével lehetne kontrollálni Bourdieu esetleges túlzásait e téren, noha azt, hogy a francia társadalom néhány százalékát jelentő felső rétegek aránya jóval nagyobb a felső pozíciókban, mint a társadalom nagy részét adó alsóbb rétegeké, alátámasztják a felmerülő adatok. A második kérdésre, a francia társadalom rétegei, osztályai közötti nagy távolságok kiáltalánosíthatóságának kérdésére áttérve, már könnyebben lehet válaszolni. A legkülönbözőbb elemzések jelezték már, egy-egy társadalmi szférát elemezve éppúgy, mint általános kulturális elemzés szintjén, hogy a francia társadalom embercsoportjai

közötti kulturális, politikai, viselkedésbeli etc. különbségek kivételes erősséggel megmaradtak a mai korban is, és a legkülönbözőbb hétköznapi szituációban felismerhetővé teszi az egyes cselekvő hovatartozását (lásd ennek átfogó elemzését: Münch 1986). Amennyiben igaz is Bourdieu „állami nemesség”-tézise a mai francia társadalom vonatkozásában, óvakodni kell a modernség átfogó paradigmájává kiáltalánosításától. Ezt azért is érdemes külön kiemelni, mert az Egyesült Államokban éppúgy, mint egy sor európai országban sok neomarxista szociológus és társadalomtudós nem ritkán erre használja fel Bourdieu francia társadalomból vett elemzéseit.

IX. fejezet

Adalékok Bourdieu és Luhmann elméletének összehasonlításához

Az átfogó társadalomelméleti gondolkodás szintjén olyan elméletet, amely több társadalmi szféra vonatkozásában is részletes elemzést tartalmaz, csak nagyon kevés gondolkodó alkotott az elmúlt évtizedekben. A francia Pierre Bourdieu és a német Niklas Luhmann mindenképpen e kevesek közé tartozik, és hatásuk - ha különböző irányultságú tudósközösségekben is - az egész világon kimutatható a társadalomtudományi elemzésekben. Ha valaki mindkét szociológus műveibe beásta magát hamar rájön, hogy több ponton hasonlóságot mutat ez a két elmélet, de éppígy találni fog egymástól teljesen eltérő kiindulópontokat is. Ez az írás Luhmann és Bourdieu elmélete közötti eltérések és hasonlóságok közül igyekszik néhányat röviden felmutatni.

A társadalom kettős struktúrája

Ha a mindennapi társadalmi események és cselekvések mögött a társadalom stabilabb struktúrái, vagyis az eseményeket és cselekvéseket meghatározó stabilabb összefüggések és tagoltságok után kérdezzük, akkor két irányban is elindulhatunk. Egyik irányt a társadalom embercsoportokra - osztályokra, rétegekre, nemzetiségekre, fajokra etc. - szakadozottsága jelenti, és **az egyes embercsoportok közötti (kulturális, politikai etc.) távolságok, közelségek adják meg azt a stabil társadalmi struktúrát**, amelyek keretei között lezajlanak az egyes társadalmi események és cselekvések, illetve ezek visszahatva, maguk termelik újjá ezeket a struktúrákat. A stabilabb struktúrák után kutatva azonban elindulhatunk a társadalom egyes funkcionális szféráinak tagoltsága felé is, és itt azokat az **intézményi mechanizmusokat** találjuk, amelyek a jogi szférát, a művészeti szférát, a tudományt, a politikát, az oktatást, az egészségügyi szférát, a gazdaságot etc. felépítik, működtetik, és egymástól különböző fokban és módokon elkülönítik vagy összekötik. Egy társadalmat ennek megfelelően vizsgálhatunk aszerint, hogy embercsoportjainak tagolódása, ezek egymástól való kulturális etc. elkülönülése és együttműködése milyen stabil mintákon, normákon nyugszik, de ettől sok szempontból független az, hogy ugyanabban a társadalomban az egyes funkcionális tevékenységek milyen intézményi mechanizmusok által szervezettek, és ezek hogyan különülnek el illetve függenek össze.

A '60-as években a társadalomnak ez a kettős nézőpontja David Lockwood-nál merült fel egy rövid cikkben a társadalmi integrációt elemezve (Lockwood 1979: 124-140), és nagyjából az előbbi kettébomlást jelezve, különválasztotta a társadalmi integrációt (az embercsoportok közötti harmónia kérdését) a rendszerintegrációtól (az intézmények közötti kooperáció kérdését). Lockwoodnak ez a kettébontását sokan felhasználták az elmúlt 30 évben, de alapjaiban csak a társadalmi integráció kérdésére szűkítetten, ám maga a kiindulópont, a társadalom kettős struktúrájának eszméje, elsikkadt az eddigiekben. Pedig ha elszakadunk Lockwood szűkebb problémájától, a társadalmi integráció kérdésétől, és magával a társadalom kettős struktúrájával szembesítjük az utóbbi évtizedek átfogó elméleteit, akkor azt tapasztalhatjuk, hogy a funkcionista rendszerelméletnek az a vonulata, amely - Talcott Parsons kezdeményezései után - talán Niklas Luhmann műveiben kapta meg a legátfogóbb kifejtést, teljes mértékben kitolta a szemszögből az embercsoportok közötti struktúra kérdését, és az intézményi mechanizmusok struktúrái jelentik számára a társadalmi világ stabil építőköveit, míg a neomarximus különböző elméletei alapvetően az embercsoportok szerinti társadalmi

tagoltságot teszik a középpontba, és amennyiben felmerülnek az elemzéseikben az egyes funkcionális szférák mechanizmusai, azokat is csak ebből a szemszögből elemzik. (Vagyis az osztályharcok szemszögéből.) Vagyis tehát az egyes elméletek egész felépítése és legtöbb válaszuk a társadalmi struktúra általuk alapul vett verziója által meghatározott, és ez messze túlmegy a Lockwood által szem előtt tartott társadalmi integrációra adott válasz eltérésein.

Az előbbi szempontból szemlélve a tanulmányunkban vizsgált két elméletet első megközelítésben azt lehet mondani, hogy Luhmann - nem foglalkozva az egyes embercsoportok közötti tagoltságokból eredő hatásokkal - a társadalom funkcionális alrendszerének mechanizmusait és működését vizsgálja, míg ezzel szemben Bourdieu alapvetően az egyes embercsoportok, osztályok elkülönültségének finom mechanizmusait kutatja mély részletességgel. Bizonyos fókig mint két féloldalas elméleti vonulat áll előttünk ez a két elmélet egymással szemben, ám azáltal, hogy Bourdieu a társadalom osztályainak elkülönüléseit és küzdelmeit döntő mértékben az egyes társadalmi mezők keretein belül vizsgálja, és ezek bizonyos fókig megfelelnek Luhmann társadalmi alrendszer kategóriájának, amelyek pedig ennek az elméletnek a fő elemzési keretét jelenti, közelíthetővé és összehasonlíthatóvá teszi a két elméletet.

Luhmann elméleti kiindulópontjai

Az eddigiekben említés nélkül maradt, hogy Luhmann elméleti fejlődésében a '70-es évek végétől egy jelentős fordulat állt be, és az általános rendszerelméletben akkora már lábra kapott „autopoiesis” rendszer-koncepciója szerint építette át elméletét. Ennek menetében egymás után újragondolta az egyes társadalmi alrendszereket érintő korábbi elemzéseit, és újabb vaskos könyvekben és tanulmányokban egy alapjaiban új elméletet dolgozott ki. Itt nincs tér annak megokolására, miért tűnik ez az elméleti fordulat egy gondolati zsákutcának (lásd ehhez: Pokol 1990a, 1990b) csak jelezni kell, hogy amikor a következőkben Luhmann elméletéről beszélek, akkor mindig a korai luhmanni munkákra támaszkodom, amelyek az elméleti fordulat előtt keletkeztek.

A legfontosabb kiindulópontot a luhmanni elméletben, ami eltávolítja ezt az elméletet az embercsoportok közötti struktúráktól, az a felfogás adja, amely alapján az **egy ember nem a társadalmiság részének tekinti, hanem mint a társadalmiság előfeltételét pszichikai rendszerként fogalmazza ezt meg.** A szociális rendszerek, vagyis a társadalmi képződmények feltételezik, hogy pszichikai rendszerek (emberek) léteznek, azonban csak az **ezek közötti** kommunikációkból gerjesztődik a társadalmiság, és nem lehet az embereket - pszichikai és biológiai komponenseikkel együtt - a társadalmi világ alapegységeinek tekinteni. Luhmann jelzi, hogy a társadalomelméleti fejlődésben az egyes emberek, mint a társadalmiság alapegységei helyett az ezeket jobban felbontó szerepek, majd cselekvések kerültek a középpontba, és ezzel a társadalmi világ felépülésének pontosabb rekonstrukciójához lehetett eljutni (Luhmann 1986: Intersubjektivität oder Kommunikation). Ezt azonban Luhmann nem találja elegendőnek, hisz végül a cselekvés is az emberre utal, és e helyett a kommunikációt helyezi a szociális világ alapegységének pozíciójába, ami a pszichikai rendszerek között végbemenő értelem-processzuálásnak - más, pontatlanabb kifejezéssel: az értelem átadásának és átvételének - folyamatát jelenti. A kommunikáció létrejöttében teremődik meg a társadalmiság, amely így mindig kiemelkedik a pszichikai rendszerek belső folyamatainak (vagyis az egyes ember tudati folyamatainak) szintjéről. A szociális világ így épül rá a pszichikai rendszerek világára. Ebből a kiinduló pontból alapvetően következik, hogy Luhmann nem az embercsoportok közötti tagoltságok és struktúrák felé nyitott elemzéseiben, hanem az egyes kommunikációk rendszerbe szerveződése felé.

Luhmann radikalizálja a rendszerfogalmat, és minden társadalmi képződményt rendszerként fogalmaz meg. Ehhez kitágítja a rendszerfogalmat, és miután minden társadalmi képződményt rendszerként szemlél, a szociális világon belül három rendszerszintet különít el (Luhmann 1971:9-21). Egyszerű szociális rendszernek, vagy más elnevezéssel interakciós rendszernek nevezi már magát az egyszeri kommunikációt, a szociális világ elemi egységét is. Ezen a rendszerszinten - ahol a mai körülmények között az egyes interakciós rendszerek milliárdjai jönnek létre és múlnak el - a jelenlét és a távollét szerint történik meg a rendszerhatárok kiépülése. A távollét kirekeszt. A következő rendszerszint a szervezeti rendszerek szintje, ahol már stabilabb összefüggésekké szerveződnek a kommunikációk, és itt a tagság léte vagy hiánya húzza meg az egyes szervezeti rendszerek határait. Végül a legátfogóbb rendszerszint a társadalom rendszerszintje, ahol a kommunikatív elérhetőség jelöli ki az egyes társadalmi rendszer elhatárolódását. Mivel ma már az egész földön kommunikatív összefonódás alakult ki, ezért csak egyetlen világtársadalomról lehet beszélni - Luhmann megítélése szerint.

Fontos ebben az elméletben a társadalom funkcionális alrendszerének koncepciója. Az egyes funkcionális alrendszerek - különösen az európai és az ebből kinövő észak-amerikai civilizáció menetében lehet ezt kimutatni - egyre inkább kiszakadnak a társadalmiság korábban összefonódott szövedékéből, és a diffúz tevékenységek és intézmények helyett funkcionálisan differenciálódott alrendszerekben folyik a társadalmiság reprodukciója. Luhmann fontos eltérése volt Talcott Parsonstól, hogy ő elvetette az analitikai rendszer koncepcióját, amely Parsonsnál csak a tudós számára szükséges rendszerező hipotézist jelentett és nem empirikus-konkrét alrendszereszerű elhatárolódásokat a reális társadalmi világban. Luhmann úgy találta, hogy **egy-egy funkcionális alrendszer a realitásban is el tud különülni, ha egy bináris kód körül képes megszerveződni, amely irányítja az alrendszerhez tartozó kommunikációk döntési szelekcióit**. Pl. a tudományhoz tartozó kommunikációk az igaz/hamis bináris kódon, a jog rendszeréhez tartozók a jogos/jogtalanon, a politikai rendszerhez tartozók pedig a kormány/ellenzék kódon orientálódnak. Így az egyes alrendszerek eltérő metszetben kihasított valóságdarabokat dolgoznak fel, és ezzel egy-egy társadalmi funkciót magas szinten tudnak ellátni. A modern társadalmak létrejöttét - Európából kiindulva - egyre inkább a funkcionális alrendszerek elkülönülése kísérte, és ezzel párhuzamosan a szervezeti rendszerszinten a szervezeti rendszerek sokasága illetve az egyszerű szociális rendszerek szintjén az interakciók milliárdjai egyre komplexebb szociális világot tesznek lehetővé.

Bourdieu elméleti kiinduló pontjai

Bourdieu-nál nem merül fel - elmélettechnikai előkérdésként - a társadalmi világ felépítésében a lehetséges különböző alapegységek közötti tudatos választás lehetősége - Luhmann is elsősorban Parsons „vallán állva” bukkant erre rá, akinél ez többszöri elemzés tárgya volt már - és evidens módon az egyes emberekből felépülő társadalmi képződmények vonalán indul ki elemzéseiben. Az egyes emberekből felépülő társadalom alapvető tagoltságának pedig a különböző osztályok (embercsoportok) közötti elkülönültségeit tekinti, és a legkülönbözőbb társadalmi képződmények vizsgálatánál, a fotózástól, a sport különböző formáin át a művészetekig és a politika működéséig az egyes társadalmi osztályok eltéréseiből fakadó meghatározottságot elemzi (Bourdieu 1979).

Kiinduló általános megállapításként azt lehet mondani, hogy miképpen Luhmann elemzéseinek középpontjában a funkcionális alrendszerek állnak, úgy Bourdieu elméletében az egyes társadalmi mezők adják a keretet az elemzéshez, és az egyes mezőkön belül zajlanak le a társadalmi események és cselekvések. Itt azonban az egyes résztvevők cselekvéseit nem a funkcionális imperatívuszok határozzák meg, hanem az egy-egy társadalmi mező speciális

tőkefajtájából való mind nagyobb részesedés iránti küzdelem hajtóereje. Az adott tőkéből részesedés pedig eltérő embercsoportokat alakít ki a mezőkön belül, és ezek között alá-fölé rendeltségi viszonyok, egyik oldalról speciális kizsákmányolási másik oldalról alávetettségi viszonyok jönnek létre. Egy-egy mező - speciális tőkefajtája köré szerveződve - az embercsoportjainak stabil ellentéteiből és küzdelmeiből eredően egy dinamikával irható le, illetve e mellett a különböző mezők belső osztályharcai és alá-fölé rendeltségei össztársadalmilag is egy átfogóbb alá-fölé rendeltségi viszonyba állnak össze, és az egyes tőkefajták is konvertálhatók a mezők közötti viszonyban. Nézzük meg azonban Bourdieu pozícióit részletesebben.

Az első kérdés Bourdieu-nak a társadalmi evolúció problémájához való viszonyát érinti. Mennyire hatja át elemzéseit az átfogó történelmi folyamatokra figyelés? A válasz erre csak az lehet, hogy Bourdieu alapvetően nem a társadalmi evolúció szemszögéből folytatta le az elmúlt évtizedekben szétágazó vizsgálódásait. Így például, amikor az algériai arab törzseket vizsgálta egy-egy problémamegoldó mechanizmusuk nagy hatékonyságát emelte ki, nem is érintve az eltérő társadalmi fejlettségi szintekből eredő követelmények kérdését (Bourdieu 1978: 379-400). Ugyanezt támasztja alá, hogy a modern társadalmon egy-egy jelenségét elemezve is minden fenntartás nélkül hozza fel összehasonlításként a korai algériai kutatásának példáit. Úgy tűnik tehát, hogy számára nincsenek eltérő evolúciós fokon álló társadalmak, és ezért hasonlíthatók össze a különböző társadalmak belső jelenségei.

Ezt az általános beállítódását azonban néha félretolja, és anélkül, hogy elméleti szinten levonná a következményeit visszanyúl társadalmi evolúciós magyarázatokhoz, és egy-egy vitájában alkalomadtán felhasználja ezeket. Ez látható a legutóbbi könyvében az utilitarista társadalomelméletekkel szembeni vitájánál is (Bourdieu 1994: 157-161). Az utóbbi években - különösen az Egyesült Államokban - az utilitarista elmélet a „racionális választások elmélete” alakjában nyert nagy befolyást a különböző társadalomtudományokban. Ennek egyik kiindulópontja, hogy a legkülönbözőbb társadalmi szférán belüli cselekvéseket a gazdasági motívumokból (jövedelemben mérhető hasznosságra törekvésből) magyarázza. Bourdieu ezzel szemben megy vissza Herbert Spencer és Durkheim múlt század végi elemzéseire, és az egyes társadalmi tevékenységek fejlettebb fokon végbemenő funkcionális differenciálódását emeli ki ellenük. A gazdaság mellett további „társadalmi mezők” válnak önállóvá, és itt a gazdasági motívumoktól eltérő jutalmazások motiválnak. Így a legtisztább módon ökonomista megkurtítást hajt végre a „racionális választások elmélete” társadalmi elemzéseiben: „A társadalmi mezők elméletének alapjainál van egy megállapítás, amelyet az ember már Spencernél, Durkheimnél és Webernél is megtalál, és amely azt állítja, hogy a társadalmi világban egy differenciálódási folyamat megy végbe....Durkheim szünet nélkül emlékeztet arra, hogy az archaikus társadalmakban, de még a prekapitalista társadalmakban is, azok a társadalmi szférák, amelyek nálunk már differenciálódtak (mint a vallás, a művészet, a tudomány) még differenciálatlanok, és az emberi cselekvések multifunkcionálisak...., amelyeket éppúgy lehet vallásinak, gazdaságinak és esztétikainak egyszerre értelmezni (Bourdieu 1994: 158-159). Ezután Bourdieu a különböző társadalmi mezők elválását a társadalmi evolúció előbb leírt funkcionális differenciálódásának menetébe illeszti be: „A társadalmak evolúciója egyre inkább megjelenti a különböző szférákat (azokat, amelyeket én mezőnek nevezek) amelyeknek saját logikájuk van” (Bourdieu 1994: 159). Az utilitarista elmélet (jelen esetben a racionális választások elmélete) tehát ezt a több szférára differenciálódott társadalmat véti el, amikor felteszi, hogy a gazdasági motívumra redukálható az emberi cselekvés, és bármely társadalmi intézmény megérthető a gazdasági kalkulus terminusaiból.

Bourdieu ezek a fejtegetései azonban - mint már jeleztük - saját általános elméletére is érdekes következtetések levonását teszik lehetővé. Az egyik rögtön az, hogy így kiderül Bourdieu elméleti orientálódásának hézagossága. A társadalom funkcionális differenciálódásának tétele ugyanis az elmúlt 40 év szociológiai elméletének egyik legmarkánsabb irányzatát hozta létre Talcott Parsonstól és egy sor modernizáció elméletén keresztül Niklas Luhmannig. Bourdieu számára ezek - a felületi ismeret mellett - érdemileg nem is léteznek, és probléma nélkül még ma is Spencer és Durkheim múlt századvégi meglátásaiban találja meg ezt a tételt. (Az 1989-es „La noblesse d'état” című nagy monográfiájában ugyanígy egy rövid lábjegyzetben jelzi Bourdieu a társadalmi mezők differenciálódásának visszakötését Spencerhez és Durkheimhez. Lásd: Bourdieu 1989: 376). E hiány magyarázata feltehetően a francia szociológiai élet szélesebb értelmiségi-politikai arénába való erős beleágyazódásában található meg, mely révén egy domináns baloldali-libertárius attitűd elhanyagolhatóvá teszi mindazokat az elméleteket, amelyek politikailag „konzervatívnak” minősülnek, és Parsons, a funkcionalizmus illetve a rendszerelmélet ilyen minősítést kapott az amerikai illetve a nyugat-európai szellemi közvéleményben. Bourdieu szellemi szocializációja ugyan alapos distanciával ment végbe a valamikori francia újbaldali irányzatoktól (a '60-as évek elején egy ideig az újbaldallal hosszú évekig küzdő Raymond Aron tanársegéde volt) de olvasmány- anyaga egy tekintélyes része a marxizmus különböző irányzatainak hatását hagyta hátra elméleti beállítódásán (lásd: Robbins: 1992, Bourdieu-nak a mai francia szociológiaelméleten belüli helyéhez lásd: Ansart 1990; az átfogóbb „értelmiségi mezőben elhelyezéséhez: Rieffel 1993).

Egy másik megközelítésben Bourdieu-nak ez az újkeletű, funkcionalizmushoz kötődése felveti a funkcionális imperatívuszok eddigi elhanyagolását a társadalmi mezők működésében. Eddigi elméletében Bourdieu az osztársadalmat nem egy funkcionális egészként létező entitásként fogta fel, amelynek fennállása bizonyos funkcionális követelmények teljesítése mellett lehetséges csak, és az egyes társadalmi mezőket sem mint elkülönült és funkcionálisan specifikálódott szférákat fogta fel, hanem inkább az egyes mezőkön belüli speciális tőkékért törekvő embercsoportok küzdelmének terepeként. Egy-egy mező működése a benne harcoló embercsoportok erőviszonyainak állásától függ, és ezt jól fejezi ki, hogy Bourdieu a mezőt rendszerint „különböző erők mezőiként” és „harci mezőként” (le champ des luttes) említi, de funkcionális mezőként csak most újonnan értesülünk róla. Pedig ha az egyes mezők az osztársadalom számára is ellátnak speciális funkciókat, akkor - túl a speciális előnyökért harcoló embercsoportjainak viszonyán - funkcionális imperatívuszok, követelmények is formálják a mezők belső struktúráit. **Összegezve, Bourdieunak ez a könnyed odakötődése Spencer és Durkheim funkcionális differenciálódási tételéhez egész elméletének mély újragondolását tenné szükségessé, illetve ezen belül különösen a funkcionalista rendszerelmélettel való érdemleges konfrontálódását.**

Luhmann és Bourdieu tehát a kettős társadalmi struktúra szempontjából polárisan eltérő irányban gondolta végig elemzéseit, és míg Luhmannnál a funkcionális alrendszerek intézményes logikája és az ezek általi imperatívuszok kormányozzák a társadalmi világ működését, addig Bourdieunál - az egyes társadalmi mezők speciális tökefajtájából való mind nagyobb részesedésért harcolva - embercsoportok küzdelmeiként írható le ez a világ.

Általános szinten tehát polárisan szembenáll ez a két elmélet. Azonban, ha Luhmann elméletét - korai írásait alapulvéve és néhány premisszájához következetesebben ragaszkodva mint ő maga - korrigáljuk, és így vetjük össze Bourdieu-nak egy-egy társadalmi mezőt részletesebben elemző írásával, akkor egy sor közösség mutatható ki közöttük.

Luhmann és Bourdieu elméletének közelítési lehetőségei

Ha a vizsgálódó elfogadja Luhmannak azt a tételét, hogy az európai modernizáció elmúlt évszázados történelmi menetéből az egyes funkcionális alrendszerek egymástól való elkülönülése olvasható ki, és ezekben egy-egy homogén értékelési dimenziót (pl. a tudományban az igaz/hamis mentén vagy a jogrendszerben a jogos/jogtalan értékduálon orientálódva) akkor ezt az az evidencia támasztja alá, hogy a jogász, a művész, a politikus, a tudós etc. egymástól elkülönülését vesszük szemügyre az európai történelem menetében. A korábbi sokfunkciós tevékenységek, szerepek és intézmények, amelyek pl. a középkorban még jellemezték a társadalom életét, funkcionálisan elkülönültek, és egydimenziós irányba bomlottak szét. A meglévő történelmi elemzések ezt nagy bőséggel igazolják, így Luhmann funkcionális differenciálódási tétele - Durkheim és Spencer korai elemzései után - széles körben elfogadottá vált az elmúlt évtizedekben. Ez a történelmi trendekre figyelő elfogadás azonban túlmegy Luhmann elméletén, mivel ez **a professzionális cselekvők** szerepeinek, tevékenységének egymástól elkülönüléseiből indul ki, és a laikusokat eleve kirekeszti a funkcionális alrendszerekből. Luhmann ezzel szemben csak annyit mond, hogy ha egy kommunikációt egy bináris kód irányít - a vagyis a döntési szelekció és a valóságfeldolgozás egy meghatározott értékduál szerint alakul - akkor az ahhoz funkcionális alrendszerhez tartozik, amelynek e bináris kód a szervezési magva. Átfogó szinten persze Luhmann nem vetette fel, hogy a professzionális résztvevők és a laikusok általi kommunikációkat külön kell-e választani. Egyedül a jogi alrendszerrel lehet találni nála olyan passzusokat, amelyek ezt a kérdést érintetik, és mivel a jog működéséhez nélkülözhetetlenek a profi jogászok mellett a laikus ügyfelek mindenkori perindításai, úgy érvelt, hogy tehát nem lehet kirekeszteni a laikusok cselekvéseit sem innen (Luhmann 1986:178). Persze, ha Luhmannak azt az elméleti kiinduló pontját tartjuk szem előtt, hogy az egyes ember (pszichikai rendszer) eleve nem a társadalmi világ része, csak előfeltétele, akkor nem is vonhatjuk be a személyiség **tartós szocializációjának lenyomatait**, ami pedig a jogászt, a tudóst, a művészt elkülöníti egymástól és a laikusoktól.

A fenti elemzést alapulvéve tehát azt mondhatjuk, hogy a funkcionális differenciálódás tételének széles társadalomtudósi körök általi elfogadása csak Luhmann teljeskörű elméletének háttérben hagyása mellett volt lehetséges. Ellenben, ha ragaszkodunk Luhmann elméletéhez, és kitoljuk a társadalmi struktúrák felépítéséből az egyes embert (és szocializált-motivált személyiségét) akkor elvész a funkcionális alrendszerek differenciálódásának evidenciája. Ezek a fejtegetések - és e probléma felszínre hozása - azonban abba az irányba is irányíthatja az elemzőt, hogy magát a luhmanni kiindulópontot, az ember kitolását a társadalmi világon kívülre mint pszichikai rendszert tartsa elhibázottnak. Ugyanis, ha ezt nem teszi, akkor a társadalmi világ tartós struktúrái, amelyek a személyiséget szocializálják, majd ezután folyamatosan jutalmazzák vagy szankcionálják, kiesnek a szemszögből, és csak azok a jelenségek jöhetnek be az elemzésbe, amelyek a pontszerű-pillanatnyi kommunikációk folyamatában megjelennek. **A kommunikációban résztvevők személyiségét célzó struktúráknak el kell tűnniük így az elemzésből.** Pl. a professzionális tudós és a laikus személyisége közötti különbségeket kell itt említeni az igaz/hamis duál által irányított kommunikációkban, és főként az értékelő-jutalmazó mechanizmusokra kell itt felhívni a figyelmet, amelyek orientálják a tudóst, ám el sem merülnek a laikusok esetében.

Vissza kell tehát hozni a társadalmi világ elépítésének magyarázatába az embert - korrigálhatjuk Luhmann -t, persze azzal a finomítással, hogy elismerjük, a funkcionálisan differenciálódott mechanizmusok kikényszerítik az egész személyiség fegyelmezett háttérébe tolását sok-sok tevékenységnél, és csak meghatározott szerepek szerinti cselekvést, értékelést engednek ezek meg. Vagyis az embert mint differenciálódott szerepekre bomlott személyiséget veszem figyelembe a társadalmi világ felépítésénél, és nem mint egy felbonthatatlan egységet (Lásd:

Pokol 1991). Ezután már lehetővé válik, hogy - Luhmannal szemben meghozva az elméleti döntést - leszűkítsük a funkcionális alrendszerek szerveződését a professzionális résztvevők kommunikációira, és a laikusok esetenkénti bináris kódon orientálódását - bármely házmaster tud éggó szemmel érvelni állítása igaza mellett - ki kell rekeszteni innen.

Így átformálva a funkcionális differenciálódás tételét azonban a professzionális alrendszerek egymástól elkülönülése mellett fel kell figyelnünk a laikusok mindennapi életben zajló kommunikációjától történő elkülönülésükre is. **Be kell tehát hozni rendszeres helyi értékkel a mindennapi élet fogalmát ebbe az elméletbe, és a társadalom rendszerszintjét most már a mindennapi élet és a professzionális alrendszerek elkülönülésére kell felosztani első fokon.**

Ezzel a korrekcióval Luhmann elemzései a funkcionális (professzionális) alrendszerekről könnyebben összehasonlíthatóvá válnak Bourdieu egyes társadalmi mezőket elemző írásaival. Ez az összehasonlítás jól elvégezhető az akadémiai mező (alrendszer) esetében, ahol jól láthatók Luhmann és Bourdieu elemzéseinek eltérései éppúgy, ahogy hasonlóságaik is.

Luhmann 1968-ban írta az első rendszeresebb elemzését a tudomány mint társadalmi alrendszer szerveződéséről (Luhmann 1971: 232--252), és ekkor még nem érvényesítette elemzéseiben olyan konzekvensen kiinduló pontját az embernek és személyiségének kirekesztését a társadalom képződményeinek magyarázatából, ahogy az a '80-as évektől kezdve megfigyelhető írásaiban. Luhmann az igaz/hamis bináris kódon orientálódó tudóst tartja szem előtt ebben a tanulmányában, és alaposan támaszkodva mertoni tudományszociológiai iskola empirikus anyagaira, a tudományos eredmények reputációba illetve ezek rangsorába rögzítődését, illetve mindezek felszíni megjelenítőit emeli ki a tudomány mint társadalmi alrendszer szerveződésének megértéséhez. Ezen alrendszer komplexitásának növekedésével, amikor a tudósok tízezrei alkotják az átfogó tudósközösségeket egy-egy tudományterületen, a tudományos reputáció rangsorai és ezek felszíni megjelenítői nélkül káosz majd dezorganizálódás következne be. Kinek a könyvét, tanulmányát olvassa el elsősorban a szakma, és főként a felnövekvő, új tudósnemzedék, ha hetente több ezer tanulmány és kötet jelenik meg egy-egy tudományterületen? Kit nevezzenek ki egy jó nevű egyetemre professzornak, és kit csak egy hatodrangú vidéki egyetemre? Megbízható reputáció-rangsorok nélkül a tényleges tudományos teljesítmények nem tudnák elérni a szélesebb tudós közösségeket, és a nagy tudományos teljesítmények jutalmazása nem lenne elkülöníthető a hatodrangú tudományos teljesítményekétől. A tudományos reputáció és ezek rangsorai mint a tudomány önszerveződésének fontos mechanizmusai jelennek itt meg. És különösen ha a Luhmann által is alapul vett amerikai szociológus, Warren O Hagstrom „The scientific community” című monográfiájának elemzésével bővítjük ki Luhmann rövidebb tanulmányát, bukkan elő a tudomány értékelési-jutalmazási mechanizmusa, amely a komplex tudományi alrendszer önvezérlését az igaz/hamis valóságfeldolgozás dimenziójában megszervezi.

Hagstromnál - de később Storer, Glaser, Ben-David illetve Merton tanulmányaiban is - jól kibomlik, hogy csak akkor tarthatók egy küszöb szintje alatt a torzulások a tudományos alrendszer értékelési mechanizmusaiban, ha egy-egy tudományos közösség sok-sok szervezetben (egyetemeken, intézetekben etc.) szétszóródik, és így egymásmellettiiség jellemzi inkább a tudósközösség tagjainak kapcsolatait és kevésbé az egy szervezetben összefogás illetve ezen belül az alá-fölé rendszeltség. Joseph Ben-David ezt a tételt alapulvéve mutatta ki egyetemtörténeti kutatásai nyomán, hogy ahol a versengő egyetemi modell és a tudósközösség egymásmellettiisége a legnagyobb volt egy korszakban, oda tevődött át a tudományos élet súlypontja, és a világ vezető tudományos centrumának számított ezután. Így a XIX. században a

kulturálisan decentralizált Németország egyetemei, a XX. század első évtizedei után a konkurenciát az extrémításig hajtó amerikai egyetemek említhetők itt (lásd: Ben-David: 1971).

Összegezve tehát Luhmann és az empirikus háttérét adó mertoni tudományszociológiai iskola nézőpontját: **a tudomány társadalmi szerveződésében - egy komplexitási fok elérése után - a reputáció-rangsorok középponti szerepét, a tudósok ezen orientálódását és a magasabb reputációra törekvést mint a tudomány semleges önvezérlésének alapját lehet kiemelni.** Illetve ismét jelezni kell monopolstruktúrák esetén ezek torzulásának lehetőségét.

Pierre Bourdieu sok kisebb tanulmányban elvégzett elemzése után a „Homo academicus” c. könyvében vizsgálta meg rendszeresen az akadémiai-tudományos mezőt (Bourdieu 1994). Fontos már a kiindulópontban jelezni, Bourdieu e mező elemzését, egy korábbi empirikus felmérésére támaszkodva, a francia társadalom vonatkozásában végezte el, és ez a társadalom - mintegy az Egyesült Államok társadalmára jellemző versengő-piaci mechanizmusainak ellenpólusaként - minden egyes társadalmi szférájában a centralizált és központi engedélyeztetésen, értékelésen nyugvó mechanizmusokat fejlesztette ki. Ez éppúgy jellemző a közigazgatási vagy a jogi rendszerének felépülésére, mint az oktatási vagy az akadémiai szférájára is. Ha a Luhmann-Hagstrom tudományos alrendszer-modell által leírt torzulások lehetőségét tartjuk szem előtt, akkor azt lehet mondani, hogy a francia akadémiai-egyetemi mező, központi engedélyeztetési, doktori bizottsági rendszereivel és más központi döntési testületeivel a leginkább oligarchizálódásra hajlamos esetet jelenti, ahol a reputáció mechanizmusai kevésbé a tudományos teljesítmények eltéréseit rögzítik a reputáció rangsoraiban, hanem az alá-fölé rendeltség hatalmi pozícióinak eltéréseit, és ez így kevésbé egy semleges önvezérlést valósít meg az igaz/hamis értékelés dimenziója köré szerveződve, hanem tudományhatalmi alá-fölé rendszeléseket és vazallusi-patrónus rendszert.

Bourdieu kiinduló pontja így az egyes társadalmi mezőkben a speciális tőkefajtákért folyó küzdelemről, az egyes mezőkben résztvevő embercsoportok között a torzult francia viszonyok vonatkozásában sok szempontból megfelel a realitásnak. (És ugyanígy Magyarországon illetve a többi centralizált kelet-európai társadalomban is!) Ami Luhmann számára a tudományos reputációban és az ezekből felépülő reputáció-rangsorokban funkcionális szükségszerűség - és alapjaiban a tudományos teljesítmények rögzítődéseit és felszíni megjelenítését végzik el ezek éppúgy, ahogy a gazdasági teljesítmény esetében a pénz teszi - az Bourdieunál tudományos tőkévé válik, ami hatalmi alá-fölé rendeltségeket és speciális kizsákmányolást illetve másik oldalról uralmat tesz lehetővé.

Nos tehát e társadalmi mező (vagy luhmanni terminológiával: alrendszer) estében jól láthatóvá válik a két elmélet féloldalassága. A Bourdieu által feltárt hatalmi alá-fölé rendeltségeket és ennek szervező erejét a tudomány társadalmi alrendszerén belül mindenképpen létezőnek kell tekinteni, még ha az egyes tudományos közösségeken belül olyan erős szétszóródottság is jön létre, mint ahogy az az Egyesült Államok esetében látható. Monopolstruktúrák és centralizált tudományszerveződés esetén pedig ez dominánssá is válik. Ez a szemszög Luhmannnál alapvetően hiányzik, ám Bourdieu pedig a tudományos „reputációs tőke” semleges-funkcionális szerepét tolja ki a szemszögből, és így nem elemzi azokat a mechanizmusokat, melyek csökkenthetik a tudomány hatalmi-uralmi alapon szerveződését, és jobban kikényszerítik a tényleges tudományos teljesítményeknek megfelelő reputáció-rangsorok kialakulását, működését és a tudomány igaz/hamis értékelési dimenzióban szerveződését.

Talán nem fölösleges kitérni arra is, hogy Luhmann „mestere”, Talcott Parsons médium-elmélete is a fentiekhez hasonló módon tér el Bourdieu kitágított tőke elméletétől. Parsons a pénzből, mint semleges csereviszonyokat generalizáltan tartalmazó cseremédiumból indult ki, és azt mondta, hogy ha a gazdaságban mint az egyik társadalmi alrendszerben nélkülöz-

hetetlen egy ilyen szimbolikusan generalizált cseremédium, akkor - ha más konkrétságban megszerveződve is - de a többi alrendszerben is lenni kell hasonló cseremédiumoknak. Pl. a politikai alrendszerben a „hatalom” médiumát, a szocietális közösségben (vagy más elnevezéssel: integrációs alrendszerben) a „befolyás” médiumát tekintette ilyennek. Bourdieu tőke-elemzéseinek kiinduló pontja szintén a pénztőke volt, ahogy azt Marx elemezte, de itt a pénz nem mint semleges csereeszköz, hanem mint embercsoportok közötti alá-fölé rendeltséget és kizsákmányolást lehetővé tevő eszköz vált az elemzés kiinduló pontjává. Így a pénztőke fogalmának kitágítása és más speciális tőkefajták utáni kutatás a gazdaságon túli társadalmi mezőkben hasonló logikával történt meg, mint Parsons speciális médiumok utáni kutatása. A tudomány estében ez a hasonlóság ott válik megragadhatóvá, hogy míg a parsonsi médiumelméletet továbbgondoló Luhmann említett 1968-as írásában a reputációs rangsorok a tudomány médiumának felszíni megjelenítőjeként jelenik meg, addig Bourdieu „Homo academicus” című könyvében ez mint a tudományos tőke megoszlása és az ez iránti küzdelem kerül be az elemzésbe.

A fenti elemzés után talán még inkább nyilvánvaló a két elmélet egyoldalú szemlélete: ahogy a pénz funkcionálisan nélkülözhetetlen generalizált csereeszköz is a gazdaságban és egyben kizsákmányolást illetve hatalmi-alávetettségi viszonyokat is létrehozó eszköz, úgy a tudományos reputáció-rangsorok is mindkét funkciót illetve hatást kiváltják, és attól függ a két irányú hatás valamelyikének dominálása az egyes ország tudományos alrendszerében attól függ, hogy milyen mértékben szétszóródott-versengő itt a tudományos közösség, vagy ezzel szemben inkább centralizált-monopol jellegű felépítés jellemző-e.

A luhmanni és a bourdieui elmélet közelítési lehetőségeit példázza a tömegkommunikációs szféra elemzése is. Bourdieu egy 1994-es tanulmányában vizsgálta meg ezt a szférát (lásd Bourdieu 1994b) és noha Luhmann erre külön nem tért ki, de egy sor más alrendszerre kidolgozott elemzésének útmutatásai alapján egyszerű volt rekonstruálni e szféra luhmanni elméletét (lásd Pokol 1991b). Egy társadalmi alrendszer akkor jön létre, ha egy bináris kód körül kezd szerveződni egy nagyobb cselekvési szféra, leszakítva ezzel ezt más kódon orientálódó alrendszerekről, és ez a modern tömegkommunikáció esetében a **hírtérkép léte vagy hiánya mentén** mutatható ki. Ez az értékduál a valóság feldolgozásában egy egységes szelekciós szempontot kényszerít a professzionális újságírókra, riporterekre, szerkesztőkre etc. Nem a jogosságra, az igazságra, a minél nagyobb rentabilitásra vagy az esztétikai értékre törekszik az újságíró, hanem az a lehető legnagyobb hírtérképpel rendelkező esemény megtalálására, esetleg ennek kreálására, illetve az ilyen események új és új aspektusainak felmutatására. Ez a bináris kód persze csak akkor tud uralomra jutni ebben a szférában - és az összes többi szelekciós szempontot maga alá rendelni - ha az egyes lapok, csatornák és adások között nagy a kompetíció, és ezáltal a pártosan elfogult lapok, rádióadások éppenúgy elveszítik a nagyközönség figyelmét, mint az unalmas-ügyetlen, hírtérképet csak alacsony szinten produkáló lapok, adások. A piac racionalitása, a rentábilis/nem rentábilis kódon orientálódás tehát „feszesen tartja” a hírtérképre törekvést, de a piacnak ez a hatása kimutatható a sportszféra belső logikájának (győzni/veszteni) feszesen tartásában éppúgy, mint az egyetemi-tudományos szférában is (a sporthoz lásd: Bette 1984, az utóbbihoz: Ben-David 1971). Bourdieu, említett 1994-es tanulmányában az „újságírói mezőként” elemzi ezt a szférát. Egész cikkében a professzionális újságírókra, motivációikra koncentrált elemzéseiben, és ez ismét bizonyítja azon állítás jogosságát, hogy a luhmanni társadalmi alrendszer kategóriájának professzionális komponensekre leszűkítésével alapvetően közel került ez a két elmélet egymáshoz.

Bourdieu - jelezve, hogy az újságírói mező éppúgy saját logikával rendelkezik, mint az irodalmi mező, vagy a művészeti mező - **a legújabb hírekre törekvésben** találja meg ennek szerveződési magvát: „E mező specifikus logikája az olyan gyorsan mulandó dologra irányul, mint amit a hírek jelentenek, és a vevőkért folyó konkurencia következtében a törekvés a hírek között is a legújabb híreket helyezi a középpontba (Bourdieu 1994b:5). Első megközelítésre tehát úgy tűnik, hogy a luhmanni elmélet említett kisebb korrekciójával szinte teljes mértékben Bourdieu elméletével egyező elméleti keretet sikerül e szféra vonatkozásában kialakítani, de a lényegét érintő azonosság mellett két fontosabb eltérést mégis ki kell emelni. Bourdieu a „legújabb hírekre” törekvéstről beszél, míg ezzel szemben a „hírértékkal rendelkező esemény utáni törekvés” ennél tágabb (lásd Erbing 1989). Fontosabb az a másik eltérés, ahogy Bourdieu az újságírói mező és a többi kulturális jellegű mező összefonódását elemzi. ő ugyanis azt a nyugati világban speciális francia helyzetet, hogy az újságírói szféra és a többi kulturális illetve a politikai tevékenység csak csonkán különült el egymástól, úgy fogalmazza meg, hogy az újságírói mezőt uraló piaci mechanizmusok ezzel az összefonódással rátelepszene a többi kulturális mezőre, és itt - ezek belső logikáját háttérbe szorítva - a kommersz termékeket állítják előtérbe. **Vagyis az újságírói mező behatolása a többi kulturális mezőbe ezek elpiacosítását hozza létre:** „Az újságírói mező behatolásának erősödése egyre inkább aláveti a többi mezőt a kommersziális logikának, és ez fenyegeti a különböző mezők autonómiáját...”(Bourdieu 1994b:6). Nem tagadva, hogy ez a hatás is létezik, fontosabbnak találjuk azt a Bourdieu által nem tematizált összefüggést, hogy az újságírói mező, amelynek politikától elkülönülése amúgy is csak sok előfeltétel esetén biztosítható többé-kevésbé tisztán, egy-egy társadalmi csoport érdekeinek és politikai véleményeinek uralma alá tud kerülni, és ekkor a többi szellemi szférába benyomulással **az egész társadalom fölötti szellemi hegemoniához tudja juttatni ezt a társadalmi csoportot.** Nagy író, zenész, filozófus, szociológus és politológus etc. az lehet ebben a struktúrában, akit a tömeg-médiumok - kulturális mellékletekben, TV-kerekasztalokon etc. szerepeltetve - reputációhoz juttatnak. Tehát kisebb baj az, hogy a „tisztá” művészeti, irodalmi értékek helyett a kommersz műveket és szerzőiket jutalmazza az újságírói mező által szervezett kulturális mezők. Nagyobb torzulást jelent, hogy ezáltal azok a szerzők és műveik kerülnek a különböző szellemi szférákban az élre, akik az adott társadalmi csoportból származnak vagy legalábbis e csoport hangadóinak véleményeivel szembekerülést nem kockáztatják meg. **Ezáltal egy egész társadalom feletti szellemi, nyelvpolitikai, ízlésbeli etc. uralomhoz tud jutni az a társadalmi csoport, amely az újságírói mezőt uralni tudja.** A Párizs-központú, centralizált francia szellemi életben meglehetősen kitapinthatók ezek a tendenciák, és hogy Bourdieu ezt az aspektust nem észleli az újságírói mezőnél, elég különösnek mondható, mert máskülönben - mint láttuk - a dominálásra és az alávetettségre utaló mechanizmusok feltárására eddig mindig nagyon érzékeny volt.

Lezárásképpen még ki kell térni arra, hogy mindkét elméletben felmerül **az egyes társadalmi mezők/alrendszerek közötti tőke-konvertálás kérdése.** Luhmannál ez a lehetőség - a funkcionálisan differenciálódott modern társadalmakban - csak mint torzulás jön be az elemzésbe, és alapvetően a becserélhetetlenséget állítja a középpontba. Ugyanis a funkcionálisan elkülönült alrendszereknek önálló valóságfeldolgozási mechanizmusai és szelektáló szempontjai vannak, és minden egyes alrendszer számára az összes többi alrendszer környezetté süllyed le. Ha különböző bináris kódok által létrehozott teljesítmények közvetlenül átválthatók más alrendszerbeli jutalmazásra és pozícióra az csak annak a jele, hogy nem történt meg megfelelően a funkcionális differenciálódás. Ezzel szemben Bourdieu-nél az egyes társadalmi mezők tőkái és teljesítményei konvertálhatók más tőkefajtákra, és ezek között össztársadalmi szinten rendszeres összefüggések, bejáratott konvertálási utak mutatha-

tók ki. Ennek révén tud Bourdieu az egyes társadalmi mezőkön belüli kizsákmányolások és alárendeltségeken túl általános társadalmi szinten is különböző osztályokra tagozódást kimutatni. Luhmannál ez fel sem merül, és számára az össztársadalom csak mint funkcionálisan differenciálódott alrendszerek összessége jelenik meg, amelyek között spontán koordináció biztosítja az összehangolódást, de egyik alrendszer sem képes ellátni az össztársadalom vezérlését. A kiinduló fejtegetéseknél jelzett kettős társadalmi struktúra eltérő ágaira koncentráció így láthatóan itt is polárisan eltérő megoldást kényszerít ki a két elméletben.

Irodalom

- Accardo, Alain/ Philippe Corcuff (1986): La Sociologie de Bourdieu. Le Mascaret. Bourdeaux.
- Ansart, Pierre (1990): Les sociologies contemporaines. Édition du Seuil.
- Baumann, Zygmunt (1994): Van-e posztmodern szociológia? Replika 9-10. 7-21 p.
- Ben-David, Joseph (1971): The Scientist' Role in Society. A Comparative Study. (Prentice-Hall) Englewood, New Jersey,
- Bette, Karl-Heinz (1984): Zum Verhältnis von Spitzensport und Wirtschaft in der modernen Industriegesellschaften. In: K. Heinemann (Hrsg): Texte zur Ökonomie des Sports. (Verlag Karl Hofmann) S. 72-91. Schondorf
- Boudon, Raymond (1979): Effets pervers et ordre social. P.U.F. Paris.
- Boudon, Raymond (1986): L'ideologie ou l'origine des idées reçues. Fayard. Paris.
- Boudon, Raymond (1995): Le juste et le vrai. Fayard. Paris.
- Bourdieu, Pierre/Passeron, Jean Claude (1981): Soziologie und Philosophie in Frankreich seit 1945. In: Lepenies, Wolf (Hg.): Geschichte der Soziologie. Band 3. 496- 510 p.
- Bourdieu, Pierre (1978): A társadalmi egyenlőtlenségek újratemelődése. Gondolat. Budapest.
- Bourdieu, P. (1979): La Distinction. Critique sociale du jugement. Les éditon de Minuit. Paris.
- Bourdieu, Pierre (1984): Homo Academicus. Les éditon de Minuit. Paris.
- Bourdieu, P. (1989): La noblesse d'état. Grandes écoles et esprit de corps. Les édition de Minuit. Paris.
- Bourdieu, P. (1994): Raisons pratique. Sur la théorie de l'action. Édition du Seuil. Paris.
- Bourdieu, P. (1994b): L'emprise du journalisme. In: Actes de la recherche en sciences sociales. 1994 Mars, 101/102. 3-9 p.
- Crozier, Michel (1982): A bürokrácia jelensége. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Durand, Jean-Pierre/Robert Weil (1990): Sociologie contemporaine. Editions VIGOT. Paris.
- Erbring, Lutz: Nachrichten zwischen Professionalität und Manipulation. Journalistische Berufsnormen und politische Kultur. in: Kaase, Max/W. Schulz (Hrsg): Massenkommunikation, Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Sonderheft 1989, 301-313.
- Foucault, Michel (1990): Felügyelet és büntetés. A börtön születése. Gondolat. Budapest.
- Glaser, Barney G. (1964): Organizational Scientists: Their Professional Careers (The Bobbs-Merril Company Inc., New York.
- Habermas, Jürgen (1992): Faktizität und Geltung. Suhrkamp. Frankfurt am Main.
- Hagstrom, W., (1965): The Scientific Community. New/York/London: Basic Books Inc.
- Hirschhorn, Monique (1988): Max Weber et la sociologie française. Editions L'Harmattan. Paris.

- Ladeur, K.-H. (1982): Konsensstrategien statt Verfassungsinterpretation? *Der Staat* (21) 391-412.
- Lemert, Charles (1982): *French Sociology Since 1968: Rupture and Renewal*. Columbia University Press. New York.
- Lockwood, David (1969): Soziale Integration und Systemintegration. In: W. Zapf (Hrsg): *Theorien des sozialen Wandels*. (Köln 1969)
- Luhmann, Niklas (1970): Selbststeuerung der Wissenschaft, in: Ders., *Soziologische Aufklärung: Aufsätze zur Theorie sozialer Systeme*, Band 1. Opladen. S. 232-252.
- Luhmann, Niklas (1975): *Soziologische Aufklärung Band 2*. (Westdeutscher Verlag) Opladen
- Luhmann, Niklas (1986): Die Codierung des Rechtssystems. *Rechtstheorie* 17. 171-203.
- Luhmann, Niklas (1987): Intersubjektivität oder Kommunikation? *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*. S. 117-129.
- Lyotard, Jean-Francois (1988): *Mi a posztmodern?* Nagyvilág. 1988/3. Mendras, Henri/Verret Michel (eds.) (1988): *Les champs de la sociologie française*. Armand Colin. Paris.
- Merton, Robert K. (1973): *The Sociology of Science*. The University of Chicago Press (Chicago and London)
- Münch, Richard (1986): *Die Kultur der Moderne*. Suhrkamp. Frankfurt am Main.
- Parsons, T. (1969): On the Concept of Political Power. In: Parsons: 275-355 *Sociological Theory and Modern Society*.
- Pethő Bertalan (1992): *A posztmodern*. Gondolat. Budapest.
- Pokol, B. (1990a): „Professionelle Institutionensysteme oder Teilsysteme der Gesellschaft? Reformulierungsvorschläge zu Niklas Luhmanns Systemtypologie“, in: *Zeitschrift für Soziologie* S. 21-34.
- Pokol, B. (1990b): *Komplexe Gesellschaft. Eine der möglichen Luhmannschen Soziologien*. Brockmeier Verlag. Bochum.
- Pokol, B. (1991): *A professzionális intézményrendszerek elmélete*. Budapest. Felsőoktatási Koordinációs Iroda.
- Pokol, B. (1991b): Tömegkommunikáció és politika. *Világosság* 1991/11.
- Pokol Béla (1993): Habermas jogfilozófiája. *Magyar Filozófiai Szemle*. 1993/5.
- Pollak, Michael (1978): *Gesellschaft und Soziologie in Frankreich*. (Tradition und Wandel in der neueren Soziologie.) Hain Verlag.
- Reese-Schäfer, Walter (1989): *Lyotard zur Einführung*. Edition SOAK im Junius Verlag. Hamburg.
- Rémy Rieffel (1993): *Les intellectuels sous le V.e République*. Calmann-Lévy CNRS Édition. Paris.
- Robbins, Derek (1991): *The work of Pierre Bourdieu*. Open University Press. London.
- Storer, Norman W. (1966): *The Social System of Science* (Holt Rinehart & Winston)
- Szokolczay Árpád (1991): *A modernség politikai-filozófiai dilemmái*. Michel Foucault írásaiból. Az MTA Szociológiai Kutató Intézetének Kiadványa. Budapest.

- Thuillier, Guy (1982): Les cabinets ministériels. Presses Universitaires de France. (Que sais-je. No. 1985)
- Touraine, Alain (1971): Az akcionalista szociológiáért. In. A francia szociológia. (Válogatta Ferge Zsuzsa) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 341-362 p.
- Touraine, Alain (1973): Production de la société.
- Touraine, Alain (1984): La retour de l'acteur.

Függelék

Pokol Béla

A „francia entellektüel” visszatérése

Engedjék meg, hogy egy kontrasztolással kezdjem előadásomat: a „megélt világ” fogalmában van egy kontempláció-ellenesség: le a pusztá megfigyeléssel, a megszerzett tudás hasson át, és alakítsa át gondolkodásunkat, cselekedeteinket. Hadd jegyezzem meg, hogy eddig a pontig egyetérttek a „megélt gondolkodás”, a „megélt világ” pozitív kiemelésével. Az a társadalom tudós, aki csak mint egy elkülönített információ tömeget gyűjti tudását, és a mindennapi szituációban egy gyerekkorától elsajátított fogalmi készlettel, normakészlettel, sztereotípiákkal reagál, igazán kreatívan soha nem fogja megérteni az izolált „tudományos tudását” nem hogy kreatívan tovább tudná vinni. A tudomány üzemszerűvé válása, a kibővült egyetemi oktatás szükséglete a nagytömegű egyetemi tudós iránt pedig ezt a fajta tudóst is nagy számban létrehozta a mai világunkban. A tényleges tudományos tudás továbbvitele azonban az ilyenfajta tudóstól nem igen várható el, értéke csak annyiban van, amennyiben pontos lexikális tudása, filológiai pontosságú idéző képessége révén hozzájárul a nagy tömegű egyetemi hallgató oktatásához, az eddig felhalmozott tudáskincs számukra továbbadásához. A társadalomtudományok és a társadalomfilozófia továbbvitele csak az olyan tudóstípus esetén várható, aki a mindenben megszerzett absztrakt tudását mindennapi szituációiban is alkalmazni tudja, ezek révén új oldalról tudja meglátni az összefüggéseket. Az így a mindennapi szituációkban „megélt” és alkalmazott absztrakt tudás mindenkor újabb impulzusokat tud adni az absztrakt tételek új kombinációkba állítására, illetve esetleges tévességük így tud csak tudatossá válni. Csak kitekintésképpen hadd jelezzem, hogy az empirikus szociológiai módszerek kifejlődésével bizonyos fokig létre jöttek olyan leellenőrzési módszerek a modern társadalomtudományokban, amelyekben nem az egyes tudós önmaga operacionalizálja az absztrakt tételt a konkrét szituációkkal való szembesítésére, hanem formalizált eljárások és adatfelvételek keretében egész csapatok hajtják ezt végre. Nem akarom lebecsülni az empirikus szociológia eljárások jelentőségét, de a tényleges tudásgyarapításnak és az absztrakt tételek gyakorlati leellenőrzésében ezeknek csak kis szerepe van ahhoz képest, amikor a kreatív társadalomtudós és filozófus önmaga képes ütköztetni az absztrakt tételeket és kategóriákat a konkrétabb szintű tudásanyaggal.

Nos tehát a „megélt gondolkodásra” törekvő és erre képes társadalomtudós dicséretét szerettem volna előadásom bevezetőjében adni, a pusztá „tudásraktár” típusú lexikális „szobatudóssal” szemben. Itt azonban meg is állnék, és hadd jelezzem kritikai hangsúllyal a „megélt gondolkodásban” és a „megélt világban” rejlő aktivizmust, amely arra ösztönzi a tudóst, hogy szálljon be a világ átalakításába: a megszerzett tudás igazi célja ebben a megközelítésben, hogy az ezzel szembenálló realitást átalakítsa a tudós, vagy legalábbis nagy mértékben közreműködjön az ilyen átalakításokban. Csak a félreértések elkerülése érdekében teszem hozzá, hogy nem a magyar társadalomtudósok szubjektív hibájaként fogom fel az átalakítási tények készítését. Néhány kutatásom következményeként én is készítettem és készítek ilyen terveket. Inkább azokat a strukturális kényszereket kárhoztatom, amelyek túlzottan az ilyen tervek készítésére ösztönzik a tudóst és kiemelten díjazták. A problémám ezzel a beállítódással az, hogy tendenciájában az ilyen tudósnál sok esetben egy fokozatos eltolódás meg végbe: tudást szerez, majd ennek megvalósításaként beszáll a társadalmi politikai harcokba, és fokozatosan leáll az elfogulatlan Új tudásanyag szerzésével, és az egész életet kívánó

politikai-ideológiai szféra foglya marad. Még rosszabb a hatás, amikor egy ország tudományos életében ez a beállítódás széles körben elterjed, és az újonnan belépő társadalomtudós fiatalok szemében már eleve az aktivista társadalomátalakítás a fő cél, és a szakmai tudás nagyon fáradságos megszerzése is elmarad. Ebben az esetben létrejöhet az egyetemi oktatónak, egyetemi tudósnak maszkírozott politikai aktivisták dominanciája - és ezután „fű nem terem” ezek nyomán az adott tudományágban, és csak mint egy-egy politikai párt, mozgalom háttérbázisa funkcionálnak ezután az ilyen tudományág egyetemi tanszékei, intézetei.

Az értelmiségi szerep: a francia entellektüel

Ennél a pontnál szeretnék rátérni az értelmiségi szerep elemzésére, mivel megítélésem szerint, ha a „tudós szereppel” szemben nagy mértékben az „értelmiségi szerep” formálja az egyetemi oktató gondolkodását és cselekvéseit, akkor ez a torzulás nagy valószínűséggel fokozódni kezd. Ennek megindoklására azonban engedjék meg, hogy az „értelmiség” jelenségével foglalkozó elméletek néhány elemzését röviden felvillantsam itt.

Az „értelmiségi” az „entellektuel” kifejezést a múlt század végétől kezdték alkalmazni Franciaországban egy meghatározott magatartásminta jellemzésére, és megítélésem szerint még ma is ez a magatartásminta jelenik meg több-kevesebb tudatossággal a legtöbb használnál, amikor az „értelmiségi” jelölést alkalmazza. A Dreyfus-perről volt szó, és az itteni nyilvánvaló igazságtalanságról, amely ellen Emile Zola és egy sor híres író a tömegsajtóban fellépett. Nézzük meg a „Stadtische Intellektuelle” (Városi értelmiségi) című kötetből e szituáció leírását, hogy lokalizálni tudjuk az „értelmiségi” szerep sajátosságát: „Az ‘értelmiségi’ egy vitatott alaknak számít, mióta a múlt századfordulón Franciaországban a modern társadalom politikai és társadalmi színpadára lépett. Azok, akik a katonatiszt Dreyfus mellett kiálltak, mely utóbbit antiszemita okokból hazaárulási perben elítéltek, a nemzeti politikai tábor oldaláról megvetően értelmiségieknek nevezeték. Az ‘értelmiségi’ egyszerre volt egy szégyenbélyeg és egy kitüntető jelző, tehát egy polemikus fogalom volt ez, és az is maradt a legújabb vitákig...(..)....Paradigmatikus volt a konfliktus az értelmiségiek pártja és ellenfelei között egy másik szempontból is. Mindkét csoport egy komplex hatalmi pozícióval rendelkezett. A nyilvánosság előtt fellépő értelmiségiek, mint Zola is, a republikánus beállítottságú tudósokból - mindenekelőtt szociológusokból és filozófusokból - politikusokból, akik az ultramontán-katolikus áramlatokkal szemben az iskolaügyet és a felsőoktatást az egyháztól elválasztott módon akarták megvalósítani, valamint a racionalista és pozitivisták módjára gondolkodó gimnáziumi tanárokból álltak. Ezt a koalíciót az újságok és a szalonok párizsi nyilvánossága támogatta” (Demirovic 1992: 47-48). Az „entellektuel” figuráját ez a szituáció formálta ki, és vált rövid néhány év alatt az irodalmi-szellemi életben tevékenykedők számára egy lehetséges pozitív szerep megtestesítője: az író feladata - az írás mellett - hogy figyelje a közéleti eseményeket, és ha megítélése szerint értékekkel szembeni döntéseket lát, álljon ki morális elítéléssel ezzel szemben, szervezkedjen ennek megváltoztatásáért.

A Franciaországban a múlt század végén kialakult értelmiségi szerep elődeit persze vissza lehet követni a történelemben, de míg az elnyomatás, külföldi hódítók ellen fellépő írók, költők, filozófusok szabadságharcosokká, forradalmárokká váltak, és kényszerű mártíromságuk biztosította haláluk után hatásukat az események befolyásolására, addig a múlt század végi francia entellektüel két fontos körülmény különbözteti meg elődeitől. Egyrészt ez az alak már a kialakult parlamentarizmus és a politikailag szabad vélemény formálás világában jelent meg - még ha lehet is problémákat találni a múlt század végi Harmadik Francia Köztársaság politikai demokráciájában. Másrészt fontos körülmény volt, hogy ekkor már volt egy

kibomlott tömegsajtó, és egy szélesebb olvasóközönség, amely folyamatosan újságot olvas és figyelt és értékelte a közéleti eseményeket.

A „francia entellektuel” tehát az irodalmi-szellemi szférában tevékenykedett, ám a politikai demokrácia által nyújtott szólásszabadságot kihasználva és a tömegsajtón keresztül fejtette ki hatását. Miután kialakult ez a magatartásminta, nagy vonzerőt gyakorolt más országok íróira, kialakuló társadalomtudósaira is. Pl. a németeknél a Weimari Köztársaság periódusa adott, az első világháború után jelent meg a „francia entellektuel” alakja, és a németek nagyon is tudatában voltak e minta francia eredetével, így mint a „franciaság” betörését a német kultúrába értékelték (Thomas 1980:159). De ugyanígy mindenhol, ahol kialakult a XX. században a politikai szólásszabadság, a parlamentarizmus, a folyamatosan működő tömegsajtó szélére telepedve elkülönültek az írók, társadalomtudósok és a filozófusok közül csoportok, amelyek a tényleges hivatásukon túl a közélet eseményeit morális felhangú írásokkal befolyásolni igyekeztek.

A XX. század folyamán azonban olyan folyamatok zajlottak le a nyugat-európai, illetve az észak-amerikai társadalmakban, amelyek a „francia entellektuel” hatókörét és magatartásmintájának vonzerejét nagymértékben csökkentették. Röviden az egyes szellemi-értelmiségi tevékenységek professzionalizálódásának nevezném összefoglalóan ezeket a folyamatokat.

Ennek menetében az üzemszerűvé vált társadalomtudományos kutatások olyan belső értékelési-jutalmazási mechanizmusokat alakítottak ki, amelyek a tisztább kognitív orientálódást kényszerítik rá a tudásközösségek tagjaira az egyetemeken, kutatóintézetekben. A tömegkommunikáción belül is a professzionális újságírás és az események hírérték szerinti szelekciója háttérbe szorította a politikai újságírást. De ugyanígy a kibomló könyvpiac kompetitív mechanizmusai és az irodalmár közösségek belső értékelései domináló helyzetbe tudják juttatni az esztétikai dimenziót a moralizáló-politizálással szemben az írók és a költők között. Ebben a professzionalizálódásban és az egységes-diffúz értelmiségi szerep felbomlásában - amit a „francia entellektuel” alakja megtestesített - persze vannak különbségek a nyugati társadalmak között. Pl. az Egyesült Államokban ez a legtisztábban végbement; vagy Európában az angol szellemi életben is ez látható, illetve a német kulturális térségben is. Franciaországban azonban még ma is jó pozíciókkal rendelkezik a „diffúz értelmiségi” figurája, üljön az a szociológiai kutató intézetekben hogy legyen szabadúszó publicista - író. Ez is hozzájárul persze ahhoz, hogy a depolitizálódott újságírás még ma is csak csökevényesen tudott kialakulni itt, és a nagy francia lapok erősebben tapadnak az egyes politikai irányzatokhoz.

Általánosságban azonban el lehet mondani, hogy a legtöbb fejlett nyugati társadalmakban a „francia entellektuel”, a „diffúz értelmiségi” alakja és az ebből álló csoportok marginalizálódtak a társadalmi események meghatározásában. Ebben sokkal inkább a professzionális politikusok, a tudósok, a professzionális újságírók, jogászok, közgazdászok és az egyes funkcionális alrendszerek vesznek részt. Egy hatékony komplex társadalomban csak úgy tud összeomlás és káosz nélkül működni, ha egy fejlettségi szinten túl a „francia entellektuel”, a „diffúz értelmiségi” alakja és szerepe helyett a professzionalizálódott tudósok, művészek, politikusok etc. tevékenysége formálja a társadalom történetét. Ezek teljesítményét persze mindig az össztársadalomban méri meg: a professzionális politikusokat és pártjaikat választások, népszavazások emelik egy-egy periódusra kormányra majd távolítják el; a hivatásos írókat, a profi újságírókat a könyvpiac és az újságpiac kell helytállni az olvasóközönség értékítéleténél.

Ha evolucionáriusan el akarjuk helyezni a „diffúz értelmiségi” szerepét és gondolkodásmódját a társadalom tudásformái között, akkor mint félutat lehet megfogalmazni a mindennapi gondolkodás diffuzitása és a professzionális tudós, művész, zornaliszta, politikus, jogász etc.

specializálódása között. Egy professzionális tudós, művész, zurnalista, politikus nézőpontjából a „diffúz értelmiségi” tevékenysége mindig mint dilettáns minősül és egy sor mechanizmussal igyekeznek kirekeszteni az ilyen tevékenységet a tudomány, a művészet, vagy a professzionális újságírás jutalmazásaiból. Csak a legismertebbekre utalva jelezhetem itt a Nobel-díj, az Oscar-díj, a Pulitzer-díj, a Grammy-díj szerepét az egyes professzionális szférák jutalmazásainál, de százával lehetne sorolni az egyes szférákon belül a további jutalmazási mechanizmusokat. (Részletes elemzés ehhez „A professzionális intézményrendszerek elmélete” című kötetemben található: lásd Pokol 1991). E jutalmazások pedig nem kedveznek az diffúz értelmiségi szerepet játszóknak és ennek megfelelő teljesítményeknek. A mindennapi gondolkodás reflektátlansága, magától értetődőségekkel telítettsége nézőpontjából a „diffúz értelmiségi” teljesítmény is „szakmunkának”, készítője pedig „specialistának” „szakértőnek” számíthat. Összértadalmilag azonban ez nem tudja megakadályozni a professzionalizálódott teljesítmények dominanciáját a fejlett nyugati társadalmakban és a „francia entellektüel”-féle teljesítmények marginalizálódását. A napilapok kulturális rovataiban recenzió íróként, kulturális rádióműsorokban alkalmilag foglalkoztatott riporterként és további hasonló marginális szerepben kell tengetni életét, de „vateszként” már nem tudja magára irányítani a figyelmet.

Ennek megerősítésére hadd idézzem a 80-as évek közepéről egy ilyen marginalizálódott értelmiségi kesernyés válaszát az „Értelmiségi visszatérése?” körkérdésre, amit az „Ästhetik und Kommunikation” című folyóirat tett fel tíz hasonló sorsú értelmiséginek: „a 70-es évek végén feltűnt nekem - válaszolt az említett körkérdésre Lothar Baier - hogy egyre több értelmiségi válik ki, vagy esik ki a szervezeti alkalmazásból. Mit csinálhat egy szellemi dolgozó, akinek a szerződése mint átmenetileg alkalmazott egyetemi oktató lejár? Megkísérli, hogy mint recenzens író, mint rádió műsorok vagy TV műsorok készítőjeként fenntartsa magát. Ha akarja, ha nem szabad közíróvá válik. Egyik oldalon állt az íráskényszer és a vágy, hogy a szabad diákéletet az egyetem után is folytatni lehessen, a másik oldalon a kényszer, hogy ilyen üzletekkel pénzt keressen. Így barkácsolódott össze lassanként a recenziókon, a fordításokon, a kiadói lektori munka és a rádió műsorokban riporterkedés nyomán a „szabad közíró” alakja. (Baier 1986:228).

A „szabad közíró” Németországban nem áll pertu viszonyban az összes miniszterrel, nem szokta elküldeni kéziratát a köztársasági elnöknek és a miniszterelnöknek, vagy ha valamelyik tesz is ilyet, annak tudnia kell, hogy ezt - finoman szólva - nem tekintik normális dolognak. És ezzel a megjegyzéssel már a hazai viszonyokra akartam célozni. A frissen létrejött közép-európai parlamentáris országokban, főként Magyarországon az előbbi képpel szemben a „diffúz értelmiségi” paradicsomát figyelhetjük meg. Engedjék meg, hogy Magyarországra koncentrálna néhány okot hadd említsek meg e jelenség magyarázatára:

1. A funkcionálisan elkülönült tudomány, tömegkommunikációs szféra, politizálás, művészeti szféra csak csökevényesen alakult nálunk ki a századunk első évtizedére, és az ország szétdarabolása Trianon után, illetve 1947 után az ország sztalinizálódása semmissé tette ezeket a modernizációs vívmányokat is. Ennek révén a felbomlóban lévő egységes-diffúz értelmiségi szerep ismét stabilizálódott, nem fenyegette már a specializálódott tudásformákra felbomlás veszélye.
2. Különösen fontos volt a mai egységes-diffúz értelmiségi szerep elterjedésében a kádárizmus fél-liberalizációja, amely engedett a központi hatalmi kontrollon, és bizonyos terepet engedett a politikai véleményformálásnak. Mivel azonban erre elkülönült szférát nem engedett létrejönni, így ez spontán módon az irodalmi körökben és a társadalomtudományos körökben alakult ki, elsősorban a fővárosban, mert a vidéki ideológiai titkárok és a helyi

apparátusok jobban kontrollálni tudták a szellemi - egyetemi köröket. (A „Valóság” a „Mozgó Világ” egy ideig a „Tiszatáj” ennek az egységes-diffúz értelmiségi kommunikációnak a központi orgánumai voltak.)

3. Az előbbi két ok az 1989-es fordulatig mutatta az egységes-diffúz értelmiségi szerep dominanciáját a professzionális-specializált szereppel és az ilyenfajta teljesítményekkel szemben. A fordulat után még inkább megnőtt a „francia entellektüel” társadalmi szerepjátásának a lehetősége a létrejött parlamentarizmus és a tömegkommunikációban kibontott politizálás révén. Azt lehet mondani, hogy minden előfeltétel hatványozottan jelen van ma nálunk a múlt század végi Harmadik Francia Köztársaság körülményeiből, ami a „francia entellektüel” alakját domináló helyzetbe juttatta a közélet meghatározásában:

- Van parlamentarizmusunk, de nincsenek olyan hivatásos politikus csoportjaink, amelyek megfelelő presztízzsel és politikus tudással rendelkeznének, illetve, amelyeknek széles kiépített kommunikációs hálózataik lennének a magyar társadalom széles köreiben.

- Van egy kormányhatalom által nem kontrollált tömegsajtó szféránk - illetve mostanáig ugyanez vonatkozott az elektronikus tömegmédiákra is - amely azonban a legerőteljesebben beleágyazódik a politikai akaratképzésbe és politikai véleménykialakításba.

- Továbbá ugyanúgy, vagy még inkább mint Franciaország Párizs-központúsága, Magyarország főváros-központúsága a tömegkommunikációs szféra szempontjából hipercentralizált: az országos terjesztésű tömegmédiák mind a fővárosokban koncentrálódnak és a vezérújság-írók, főszerkesztők, etc. mind a fővárosi értelmiség egy homogén csoportjából kerülnek ki.

Van tehát egy ország politikusi és kulturális életét meghatározó centralizált tömegkommunikációs szféránk, amely mint a hatalom megafonja erősíti milliószeresére azt a véleményt, amely privilegizáltan és folyamatosan hozzá tud jutni e centralizált struktúrákhoz. Ebben a helyzetben a „diffúz értelmiségi”, a „francia entellektuel” nemhogy marginalizálódott helyzetben tengetné az életét, szerény recenzió íróként és „kulturális segéd munkásként” a tömegkommunikáció szélére telepedve, hanem mint a szabad szellem és az autonómia bajnoka jelenhet meg a közéletben. A főváros szellemi életének közegében írói vagy társadalomtudósi reputációjára és ismertségére alapozva politikai mozgalmat szervezhet és bizton számíthat a tömegmédiák hasonlóan „francia entellektuel”-beállítottságú vezérújságírói és riporterei megafonjaira, amelyek mint országos jelentőségű hírt röpitik óránként a világba e mozgalmak megnyilvánulásait.

Persze mondhatja erre valaki, hogy a nagy írónak, esztétának, társadalomtudósnak bizonyos fokig joga van ahhoz, hogy túllépjen szűkebb szakmai közösségén, és az ország egésze előtt nyilvánuljon meg. A helyzet azonban rosszabb, mivel nem egyszerűen a szakmai reputáció tevődik át a politikai közélet befolyásolására, hanem a tömegmédiák vezérújságírói és domináns csoportjaik tudják eldönteni, hogy kit tekintenek nagy írónak, esztétának, szociológusnak, politológusnak, filozófusnak etc. Az esetek döntő részében inkább az a helyzet, hogy a nagy „tudósként”, a „filozófusként” etc. azt emelik ki a tömegmédiákban, aki azt a politikai véleményt mondja, amit a tömegmédiákban domináló szűk csoportok támogatnak. Ez pedig teljesen természetes egy átpolitizált tömegkommunikációs szférában, hisz ez nem az irodalom vagy a társadalomtudományok jótékony művelésére szerveződik.

Összegezve ezt a gondolatmenetet azzal zárhatom előadásom első részét, hogy az 1989-es fordulat után a megindult parlamentarizálódás a politikai életben, és az olyan kulturális jellegű funkcionális alrendszerek, mint a tudomány, a művészeti szféra és a tömegkommunikációs szféra egy modernizációs akadályba ütközött a „diffúz értelmiségi” - vagy ahogyan megpróbál-

tam előadásom elején pontosítani: a „francia entellektuel” - szerep széleskörű intézményesítésével és befolyásával, amely egy komplex és harmonikus társadalomban kifejlődését gátolja.

Megszűnik-e ez a helyzet és milyen előfeltételek mellett? Mivel mi is személyesen érintve vagyunk ebben, ezért hadd mondjam többes szám első személyben: akkor megyünk majd vissza egyetemi dolgozósobáinkba, vagy mások írói mesterségükhöz, filmrendezői etc. hivatásukhoz, ha megszűnnek a „francia entellektuel” dominanciáját létrehozó okok, és a tömegmédiák szélére csak a marginalizálódott alakoknak lesz érdemes települnie. Vagyis: 1. Professzionalizálódnak a versengő politikus csoportok és kiépítik országos hálózataikat. Ez alapvető feltétel ahhoz, hogy háttérbe szoruljon a „diffúz értelmiségi” politizálási lehetősége. 2. A tömegmédiák direkt politizálása csökkenjen és egyrészt jobban a hírérték szerinti informálásra, másrészt a szórakoztatásra épüljön át. 3. Végül elengedhetetlen ehhez az, hogy a professzionális társadalomtudomány, a professzionális művészeti ágak, a professzionális újságírás közösségeinek belső kommunikációs körei és az ezeken belüli értékelési-jutalmazási mechanizmusnak erősebben kiépüljenek, és ez egyben le fogja értékelní a „diffúz értelmiségi” teljesítményét.

Az „értelmiségi” szerep eltérő megfogalmazásai

Ha előadásom elején mondtam is azt, hogy intuitíve a legtöbben a hazai szellemi életben az általam „francia entellektül”-ként körülírt szerep értelmében alkalmazzák az „igazi” értelmiségi fogalmát, ez nem jelenti azt, hogy ez lenne a domináns felfogás az elméleti reflexiók terén az értelmiség-elemzésekben. Tulajdonképpen számomra is az tette lehetővé, hogy erről az oldalról közelítsek az „értelmiségi” szerep meghatározásához, hogy eredetileg az egyes funkcionális szellemi tevékenységek (tudós, jogász, hivatásos újságírás, hivatásos politikus) professzionalizálódásával foglalkoztam, és ezek sűrű, belső szocializációs ill. értékelési-jutalmazási mechanizmusainak elemzése gyanússá tette előttem ezekre az egységes „értelmiségi” kategória alkalmazását (l. Pokol 1988; 1990; 1991; 1991b; 1992). E szellemi tevékenységek professzionalizálódását és az egyes professzionális tevékenységek mögött elkülönült intézményrendszerek kibomlását ugyanis letakarja az egységes „értelmiségi” fogalomba befogásuk.

Ezzel a kritikával lehet élni a 70-es években lefolyt értelmiség-elemzések hazai képviselőivel szemben is, akik közül különösen Huszár Tibor széleskörűen publikált elképzelései befolyásolták napjainkig e tárgy megközelítését (l. Huszár 1975; 1978; 1980). Huszár alapvető törekvése - és ebben mint majd látni fogjuk első sorban Theodor Geiger, német szociológus elméleti megközelítését lehet elődjének tekinteni - hogy a szellemi dolgozók között a szűkebb értelmiségi réteget lokalizálni tudja: „Felfogásunk szerint értelmiséghez sorolandók mindazok, akik hivatásszerűen végzett tevékenységük elemeként új szellemi értékeket alkotnak, biztosítják e tudás módszeres alkalmazását, részt vállalnak a kulturális értékek, az általános és szaktudás közvetítésében, irányítóként vagy szakértőként részesei magasabb képzettséget igénylő döntéshozatalnak és végrehajtó munkának” (Huszár 1980:77). E definíció szerint éppen a professzionális tudósok, művészek, újságírók, jogászok, politikusok lesznek összefogva egy értelmiségi rétegben, melyek pedig a XX. század végére egyre inkább megszűnnek egységes kommunikációs köröket alkotni, és így- másik oldalról - eltűnik a professzionális tevékenységet csak félkézzel folytató és inkább a közéleti-politikai arénába teljes mellszélességgel belépő diffúz-értelmiségi alakja - miközben a tömeges szóhasználatban ez lebeg a legtöbb ember szeme előtt, amikor az „igazi” értelmiségiről beszélnek.

Ebből a szempontból Huszár Tibornál egy értékelésbeli és elemzésbeli bizonytalanság figyelhető meg. Pl. egy 1978-as írásában alapvetően negatívan értékeli a „mindenhez értő”, „messianisztikus hevületű” próféta értelmiségi szerepet, és pozitívan konstatálva a korábbi egységesebb értelmiségi tevékenység differenciálódását, a szakértelmiségi szerep létrejöttét méltatja pozitívan, majd a már idézett 1980-as írásában a szakértelmiségi fogalmában egy részleges ismeretszegénységet is jelez a szakmai tudásán túl, és az értelmiségi szerep nélkülözhetetlen alkotó részének tekinti a kilépést a szakmai illetékességű területről. Nézzük meg először az első megközelítést: „Anakronisztikussá vált a „mindenhez értő”, „messianisztikus hevületű” próféta értelmiségi. A tudományos haladás, a társadalmi munkamegosztás az értelmiségi tevékenységeket is szigorúan differenciálta; az értelmiség a magyar társadalomban is szakértelmiséggé vált.” (Huszár 1978:51). Ezzel szemben a már idézett 1980-as munkájában ez a negatív értékelés nem olvasható ki, és funkcionális differenciálódás elleni hangsúlyokat találhatunk: „... a magas képzettség az emberi tudás meghatározott területein ismeretszegénységgel társul a tudás más tartományaiban... (..) ... A szakmai és „egyetemes” fórumok szembeállítása vagy merev elválasztása természetesen nem lehet cél, ellenkezőleg több érintkezési felületet közvetítő közeget kell kialakítani...” (Huszár 1980:78). Ezután Gramscinak egy, a tudományos akadémiáknak a szikárabb tudományosságról a politikai közélet fórumaivá eltolását megcélzó reformelképzelését méltatja Huszár, és itt már tisztábban megjelenik „igazi” értelmiségiként közéletben élő és a jó ügyért kiálló „francia entellektüel” alakja: „Így kiegészíthető lenne a hagyományos akadémiai munka, amely inkább foglalkozik a múlt tudományának rendezésével, a nemzeti gondolkodás átlagos szintjének rögzítésével, mint a szellemi tevékenység vezetőjeként a közösségi élettel...” (80 p.). Ezzel ugyan közelebb kerül Huszár Tibor az intuitíve mindenki által elfogadott értelmiségi képhez, de így a professzionalizálódás és a korábbi egységes-diffúz értelmiségi réteg funkcionális differenciálódása szorul a háttérbe.

Az előbbi elemzések elméleti elődjét bizonyos fokig Theodor Geiger értelmiséggel foglalkozó tanulmánya jelenti, így nézzük meg egy kissé ezt közelebbről: „Kiknek körét foglalja magába az értelmiség? Kétségkívül a képzőművészek, a költők, írók, zeneszerzők, kutatók és feltalálók körét...Ha az építész önálló művészi vagy építőtechnikai teljesítmény hiányában egyszerűen a diplomás gyakorlati szakemberek közé tartozik, még mindig helyet foglalhat az értelmiség körében, mint művészi vagy technológiai újító...A divatrajzoló akkor tartozik az értelmiséghez, ha alkotó módon bővíti a divat formáit, és nem mindössze szokványos ízlésnek és szokásnak megfelelő ruhákat tervez női lapok számára....Nem tartozik az értelmiséghez a fordító, ha kézműves jelleggel csupán német mondatokban adja vissza azt, amit a szerző angolul fejezett ki...Az értelmiséghez az a fordító tartozik, aki át tudja ültetni anyanyelvére az eredeti szöveg költői lényegét és kifejezésbeli finomságait (Geiger 1975: 146-147). Mint látható, Geiger itt a legkülönbözőbb funkcionális szférába tartozó szellemi tevékenységűzőket fogja össze az „értelmiség” fogalmában egy olyan jellemző alapján, amely a realitásban nem hoz létre egy közös csoportidentitást: a kreatív szellemi tevékenység alapján. Elméleti konstrukcióként ugyan meghatározott célokra összefogható így is egy embercsoport - persze, ha az összefogás konstruált jellegét mindig szem előtt tartjuk, és nem tévesztjük szem elől az így összefogott embercsoport tényleges szétszóródását eltérő professzionális közösségekbe és eltérő intézményes kényszerek (szocializációs, értékelő és jutalmazó mechanizmusok) alá vetettségét. A mindennapokban tömegesen használt értelmiség-fogalomhoz, és az „igazi” értelmiségi minta alakjához azonban ennek nem sok köze van. Talán ez ösztönözte Huszár Tibort is, hogy az ilyenfajta értelmiség-definíció után az „igazi” értelmiségi alakjába belefoglalta az itt „francia entellektüel”-nek nevezett szerep komponenseit: közéletben való elkötelezett fellépés etc.

Megítélésem szerint azonban ez nem oldja meg azt az elméleti problémát, hogy ily módon eltakarunk egy ismét létrejött modernizációs akadályt a szellemi szférák funkcionális differenciálódása előtt. A 80-as években, amikor az ideológiai-hatalmi kontroll az osztálytársadalom felett még nyomasztó volt, az értelmiségi szerepben való „pót-politizálás” még progresszív lehetett, de a ‘89-es politikai fordulat után ez ma már a további haladás gátja. „Francia entellektüel”-ként pontosítani az értelmiségi szerepet, és felmutatni az ebben rejlő félbemaradt professzionalizálódást, tehát a mai körülmények között nélkülözhetetlennek tűnik.

Irodalom

- Baier, Lothar (1986): *Wiederkehr des Intellektuellen?*. Medienlogik. In: *Asthetik und Kommunikation* 16. Jahrgang Heft 61/62. 227-229.
- Demirovic, Alex (1992): *Führung und Rekrutierung. Die Geburt des Intellektuellen und die Organisation der Kultur*. In: Walter Prigge (Hg.): *Stadtische Intellektuelle. Urbane Milieus im 20. Jahrhundert*. Fischer Taschenbuch Verlag. Frankfurt/Main. 47-78.
- Geiger, Theodor (1975): *Az értelmiség helyzete és feladatai*. In: Huszár Tibor (szerk.): *Korunk értelmisége*. Gondolat. 131-153 p.
- Huszár Tibor (1975): *Az értelmiség fogalmának történeti alakváltozásai*. In: uő.(szerk.): *Korunk értelmisége*. Gondolat. 7-37p.
- Huszár Tibor (1978): *Értelmiségtörténet - értelmiségszociológia*. In: uő.(szerk.): *Értelmiségek, diplomások, szellemi munkások*. Kossuth. 1978 5-71 p.
- Huszár Tibor (1980): *Műveltség, közművelődés, értelmiség*. (Közművelődés és kutatás. Budapest 1980. A Kulturális Minisztérium Kiadványa.
- Pokol Béla (1988): *A tudomány értékelési mechanizmusai*. Világosság 1988/7.
- Pokol Béla (1990): *Jogászság és jogrendszer*. Magyar Jog 1991/11.
- Pokol Béla (1991): *A professzionális intézményrendszerek elmélete*. Budapest, a Felsőoktatási Koordinációs Iroda kiadványa. 1991. (Második, bővített kiadás 1992.)
- Pokol Béla (1991b): *Tömegkommunikáció és politika*. Világosság 1991/11.
- Pokol Béla (1992): *A hivatásos politikus*. Politikatudományi Szemle. 1993/1.
- Shils, Edward (1990): *Intellectuals and responsibility*. In: I. Maclean/A. Montefiore/P. Winch (ed.): *The political responsibility of intellectual*. Cambridge Univ. Press. 1990 257-307.
- Szacki, Jerzy (1990): *Intellectuals between politics and culture*. In: I. Maclean/A. Montefiore/P. Winch (ed.): *The political responsibility of intellectual*. Cambridge Univ. Press. 1990 229-247.
- Thomas, Johannes (1980): *Der Unterschied: Intellektuelle in Deutschland und Frankreich*. In: Wolfgang Bergsdorf (Hg.): *Die Intellektuellen*. Neske Verlag. Pfullingen. 151-171 p.

Ellenőrző kérdések

1. A francia értelmiségi szféra szerveződésének főbb tematikái.
2. A francia értelmiségi szféra egységes struktúrái.
3. A francia szociológiaelmélet irányzatainak főbb szembenállásai.
4. A durkheminiánus-iskola és felbomlásának okai.
5. A modern francia szociológiaelmélet főbb alakjai.
6. Michel Foucault szellemi fejlődése.
7. Foucault genealógia tézise és ennek kritikája.
8. Foucault a fegyelmezésről és a hatalomról.
9. Jean-Francois Lyotard és a posztmodern társadalom.
10. Alain Touraine akcionalista szociológiaelmélete
11. Crozier az egyéni autonómiára törekvésről és ennek következményeiről.
12. A sztrájkok központi szerepe a konfliktusmegoldásban Franciaországban.
13. A francia oktatási rendszer bürokratikussága
14. Boudon szellemi fejlődése
15. A módszertani individualizmus kategóriái
16. A perverz effektusok elmélete
17. Boudon nézőpontjának értékelése
18. Boudon a szociológiaelmélet paradigmáiról
19. Bourdieu főbb kutatási területei.
20. Bourdieu korai etnológiai munkái.
21. Bourdieu oktatásszociológiai kutatásai.
22. Bourdieu művészetszociológiai kutatásainak kezdetei.
23. Bourdieu módszertani munkái.
24. Bourdieu nyelvszociológiai elemzései.
25. Bourdieu tudásszociológiai beállítódása és a régió fogalmának elemzése.
26. Bourdieu értelmiség-elemzései.
27. A „francia entellektüel” jellemzői.
28. Huszár Tibor értelmiségi koncepciója.
29. Bourdieu főműve, a La Distinction előtanulmányai.
30. Bourdieu akadémiai-tudományos szférára vonatkozó elemzései.
31. Bourdieu további munkái a '80-as években
32. A „társadalmi mező” fogalma Bourdieu-nál.

33. Bourdieu a habitus fogalmáról.
34. Az ember magatartásirányítási mechanizmusainak fejlődése. (Gehlen és Heller Ágnes nyomán).
35. Népi habitus, egyéni habitus és osztályhabitus.
36. A tőke-fogalom kiterjesztésének létrejötte Bourdieu-nál.
37. Bourdieu a szimbolikus tőkéről az arab törzsi társadalmakban.
38. Bourdieu a társadalmi tőkéről.
39. A kulturális tőke három állapotáról.
40. Bourdieu tőke-elemzéseinek kritikája
41. Bourdieu „A közvélemény nem létezik” c. tanulmányának elemzése.
42. Bourdieu a francia „állami nemességről”.
43. Luhmann és Bourdieu elméleteinek eltérő kiinduló pontjai.
44. Luhmann és Bourdieu elméletének közelítési lehetőségei.